

Ediční řada Varia

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

HORIZONTY KOGNITIVNĚ- -KULTURNÍ LINGVISTIKY II

**Metafory, stereotypy
a kulturní rozrůzněnost jazyků
jako obrazů světa**

Irena Vaňková, Lucie Šťastná (eds.)

Kniha vznikla díky podpoře projektu Univerzity Karlovy PROGRES č. 4 - Jazyk v proměnách
místa, času, kultury.

Recenzovaly
prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.
doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.

Editors © Irena Vaňková, Lucie Šťastná, 2018
© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2018

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7308-888-0 (print)
ISBN 978-80-7308-889-7 (online : pdf)

Obsah

Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa (Namísto úvodu)	999

Irena Vaňková

Poděkování

Metaforika jazykového relativizmu. K pojmu vzorec v pracích Benjamina Lee Whorfa	999

Alena Bohunická

Humor a nenávisť v etnických stereotypech. Perspektiva kulturní lingvistiky	999

James W. Underhill

Řeč metafor o lidských právech. Kognitivnělingvistické analýzy a interpretace biblických metafor v manuálu pro výchovu mládeže k lidským právům <i>Kompas</i>	999

Ivana Procházková

Měsíc jako zdroj představ vyjádřených japonským jazykem	999

Zdenka Švarcová

„V červánek zatím Tatra se shalí...“ Tatry v česko-slovenskej kultúrnej reflexii	999

Mira Nábělková

„Srdce moudrého je po jeho pravici“. K jazykovému obrazu srdce v biblické knize Přísloví	999

Róbert Bohát

„Dyť se nosí i do kostela“. Stereotypy pojmové profily a představová schémata spojená s jednou tabuizovanou částí těla	999

Irena Vaňková

Králičí pacička a myší ocásek. Zvířecí části těla ve folkloru Lucie Šťastná	999
Rodina očima mladých mluvčích češtiny. K dotazníkovému šetření jako součásti metod výzkumu stereotypů a jazykového obrazu světa Lucie Saicová Římalová	999
Obraz porodní báby ve střední češtině Jan Dušek	999
Pojmenování policisty v českém prostředí. Jedna z cest k rekonstrukci stereotypu Jana Přikrylová	999
Znaky pro jídlo v českém znakovém jazyce – jejich motivace a utváření v historickém kontextu Lenka Okrouhlíková	999
Obraz červené barvy v češtině: frazeologie vs. korpus Tatiana Timoshchenko	999
O čem vypovídají slova roku Michaela Lišková	999
O autorech	999
Jmenný rejstřík	999
Věcný rejstřík	999
Summary	999

Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa (Namísto úvodu)

„Jazyková síla nás ovládá, aniž bychom si to uvědomovali, určuje náš pohled na svět a činí nás nesvobodnými. Neuvědomují si to ani běžní uživatelé, ani vědci, jejichž metajazyk je vybudován na racionalitě uložené v jejich jazyce,“ píše se v této knize v závěru první kapitoly, pojednávající o dvou klíčových metaforách jazykového relativismu, které jsou exponovány v díle B. L. Whorfa. Jedna z těchto metafor je spojena se vzorcem síly – jazyk nás ovládá, nutí k takovému či jinému myšlení, a v tomto ohledu nás znesvobodňuje či determinuje. Druhá je spjata se vzorcem vidění a zobrazování, stojícím i v základu pojmů *jazykový obraz světa*, *linguistic picture of the world* či *worldview*, ale také pojmu *perspektiva* nebo *úhel pohledu*. Tedy: jazyk nás nutí (!) vidět (!) věci jistým způsobem.

Avšak – resumuje autorka úvodní kapitoly Alena Bohunická – „jsou to právě lingvisté, kteří podle Whorfa mohou a mají demaskovat neuvědomované jazykové rámce, a přispět tak k respektování skutečnosti, že ta naše koncepte světa je jen jednou z možných alternativ“ (překládáme ze slovenštiny).

Tím, co bylo dosud řečeno, je předznamenáno téma této knihy. Ano: vnímáme stereotypově, zjednodušeně, podléháme svým jazykovým iluzím, s ostatními členy svého společenství se v nich utvrzujeme a spolu s mateřským jazykem je předáváme i svým dětem. Se vším dobrým i zlým či špatným (v našem obrazu světa je totiž silně přítomno hodnocení). Také „společně se smát“ – a společně se smát někomu – se učíme současně s tím, jak si osvojujeme jazyk, píše ve druhé kapitole James Underhill. Lidé „přijímají sdílený obraz světa a zároveň jej udržují a proměňují tím, jaká slova používají a jaké vtipy si vyprávějí“. Tyto vtipy mohou být vůči některým z nás diskriminující a zlé: rozdělují lidi na „my“ a „oni“ a to bývá spojeno s utvářením negativních sociálních stereotypů. Jak napsal klasik etnolingvistické teorie stereotypu Jerzy Bartmiński, stereotypy prozrazují mnohem více o těch, kteří je vytvořili, nežli o těch, k nimž jsou vztaženy jako k objektům stereotypizace. A opět: pokud jsme o povaze (a „síle“) stereotypizačních struktur poučení, je pouze na nás, řečeno s Jamesem Underhillem, „do jaké

míry si přejeme účastnit se sdíleného humoru a do jaké míry vzdorujeme paradigmatům, jež se nám tím vnucují“.

Metafory i stereotypy uložené v jazyce a komunikaci lze cíleně studovat, lze je na základě specifické metodologie jako různé polohy jazykového obrazu světa rekonstruovat. Lze je pak také srovnávat co do jejich mezikulturních shod a rozdílů.

V předkládaném svazku navazujeme – jak je naznačeno titulem – na knihu *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky*, vydanou v roce 2017. Zatímco tehdy byla autorská pozornost soustředěna na *Schémat a stereotypy v mluvených a znakových jazycích* (tak zněl podtitul), dnes se kolektiv, částečně proměněný, zaměřuje – kromě metafor a stereotypu – na kulturní rozrůznost obrazů světa. Vedle češtiny se tak mezi zkoumanými jazyky (coby obrazy světa) objevují i slovenština, japonština, biblická hebrejšтина, v roli příkladů též latina, němčina nebo angličtina. V jedné z kapitol je kulturní rozrůznost ukázána i na českém znakovém jazyce – jako jazyce radikálně jiném, realizujícím se nikoli v modu mluveném a psaném, ale vizuálně-motorickém. I v něm jsou však fixovány stereotypové charakteristiky předmětů, i on je obrazem specifického světa, i k němu lze vztáhnout specifické nástroje zkoumání.

Jak již bylo zmíněno, ústřední témata kognitivně a kulturně zaměřené lingvistiky uvádí do hry – s důrazem na sdílenost, kulturní relativitu i kognitivní a společenskou závažnost metafor a stereotypů – **Alena Bohunická**. V textu s názvem **Metaforika jazykového relativizmu. K pojmu vzorec v pracích Benjamina Lee Whorfa** se zabývá analýzou metafor v textech klasika jazykového relativismu. Pozornost soustřeďuje především na analýzu pojmu VZOREC (PATTERN), aplikovaného na konceptualizaci jazyka. Odtud se odvíjí výklad o metafoře síly a metafoře vidění a zobrazování, které zároveň formují dvě základní metaforické představy Whorfovy teorie (a současně i širší základ teorií jazykového relativismu či jazykového obrazu světa): jazyk své nositele nenápadně nutí k určitému vnímání světa; lingvisté ovšem mohou a mají – jak soudí autorka – metaforu odhalovat a ukazovat jejich relativitu.

Ve druhé kapitole, již nazval **Humor a nenávist v etnických stereotypch. Perspektiva kulturní lingvistiky**, demonstuje **James W. Underhill** stereotypy spojované v Americe a různých evropských kulturách s těmi či oněmi sousedními národy, ale hlavně s etnickými menšinami, s nimiž „většina“ žije v každodenním kontaktu. Do negativních stereotypových charakteristik rekonstruovaných na základě vtipů (o černoších, Turcích, Arabech nebo Mexičanech) se promítá silný etnocentrismus. Prostřednictvím analýzy vtipů, karikatur a novinových článků se tu reflektují společenské předsudky a drobné i větší projevy nenávisti, na jejichž základě lze rekonstruovat stereotypy oněch „cizích“, ale implicitně zároveň i způsob,

jímž se do tohoto diskurzu promítá, jak členové většinového společenství chápou sami sebe.

V intencích společensky aktuálního diskurzu se nese i text **Ivany Procházkové**, která ve třetí kapitole zkoumá **Řeč metafor o lidských právech**. Jde o – řečeno podtitulem – **Kognitivnělingvistické analýzy a interpretace biblických metafor v manuálu pro výchovu mládeže k lidským právům Kompas**. Na základě studia metaforických vyjádření v materiálu vydaném pod patronací Rady Evropy analyzuje autorka klíčové metafory podílející se právě na konceptualizaci ústředního pojmu LIDSKÁ PRÁVA. Kognitivnělingvistická analýza odkrývá ve zdrojových oblastech těchto metafor inspiraci v biblických textech a některých křesťanských naukách. V textech *Kompasu* je tak odhalena ideologizovaná, tendenčně zaměřená konceptualizace pojmu LIDSKÁ PRÁVA, realizující se na podkladě metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO.

Další příspěvky se vztahují k takovým stereotypům, které jsou v tom či onom společenství kulturně výjimečné. Jde o kultury místně a časově, ale rovněž typem jazyka, jenž stereotyp konstruuje, dosti vzdálené. Také tyto pojmy (resp. stereotypy) se v mnohém uskutečňují metaforicky. To je patrné i v textu **Zdenky Švarcové**, která ve čtvrté kapitole, nazvané **Měsíc jako zdroj představ vyjádřených japonským jazykem**, ukazuje konceptualizaci měsíce v japonské poezii. Měsíc (*cuki*) je v japonštině sémanticky neobyčejně vytiženým jazykovým znakem, užívaným jak v běžné konverzaci, tak i v jazyce básnickém. Především ve staré japonské poezii lze doložit řadu významů vycházejících z podoby měsíce v různých denních i ročních dobách, ale též při různém rozpoložení lidské mysli. Měsíc je též často personifikován a činěn společníkem i důvěrníkem intimních citů.

V páté kapitole, pojmenované „**V červánek zatím Tatra se shalí...**“ **Tatry v česko-slovenské kulturní reflexii**, se **Míra Nábělková** věnuje pojetí Tater ve slovenském i českém prostředí, a to zejména se zřetelem k dávnému kulturnímu propojení obou zemí. Spojování, či dokonce splývání Slovenska s Tatrami je podle ní součástí kolektivní identity Slováků a do velké míry je reflektováno i českými autory – od 19. století dodnes. Význam Tater je doložen i textem slovenské hymny *Nad Tatrou sa blýska*, který bývá v českém i slovenském prostředí často citován i travestován a – stejně jako emblematické, stereotypizované Tatry vůbec – usouvztažňován se Slovenskem v nejrůznějších souvislostech.

Následující kapitoly se zabývají zkoumáním stereotypů spojených s částmi těla – stereotypů, jež jsou v rámci svých kultur rovněž výjimečné.

Róbert Bohát v šesté kapitole „**Srdce moudrého je po jeho pravici**“ **Jazykový obraz srdce v biblické knize Přísloví** ukazuje různé souvislosti biblického konceptu SRDCE (hebr. *leb*, nebo *leb / lebab*) a dokládá, že etický a racionální rozměr srdce v knize Přísloví převládá nad jeho rozměrem

emocionálním. Srdce tak v biblické hebrejštině není emocionálním protikladem racionality, ale „holisticky“ sjednocujícím sídlem obou hlavních aspektů lidského nitra.

V sedmé kapitole, kterou nazvala „**Dyť se nosí i do kostela**“. **Stereotyp, pojmové profily a představová schémata spojená s jednou tabuizovanou částí těla**, se **Irena Vaňková** zabývá českým vulgarismem *prdel* a stereotypem s ním korespondujícím. V intencích jeho čtyř profilů (manifestace, lokalizace, funkce a gesto) vyjevuje slovníkový i textový materiál bohatství významů, poukazujících metaforicko-metonymicky k řadě pojmových oblastí. Tato zjištění pak vedou i k formulaci obecnějších sémanticko-pragmatických i kulturních aspektů zkoumaného somatismu.

Na studium somatismů spojovaných se světem zvířat se v osmé kapitole **Králičí pacička a myší ocásek. Zvířecí části těla ve folkloru** zaměřuje **Lucie Šťastná**. Sleduje v tomto ohledu zejména prozaické folklorní texty a zabývá se tím, jak obraz jednotlivých částí těl souvisí se stereotypem jejich zvířecího nositele (např. myší ocásek se stereotypem myši). Sleduje i významovou analogii odpovídajících částí lidského a zvířecího těla (zvířecí tlapka – lidská ruka) a její fungování v kontextu magického obrazu světa.

Následující tři kapitoly jsou pak věnovány studiu sociálních stereotypů, tedy stereotypů spojených s lidmi.

Text deváté kapitoly, jíž autorka **Lucie Saicová Římalová** dala titul **Rodina očima mladých mluvčích češtiny**, představuje výsledky dotazníkového šetření provedeného mezi českými vysokoškolskými studenty. Stereotyp rodiny se v odpovědích studentů ukazuje ve své stabilitě i proměnlivosti; jeho podoba je ovšem modifikována specifikou výzkumné skupiny: dosud trvající „rozkročenosti“ studentů mezi rodinou původní a budoucí, obvykle ještě nezaloženou. Přesto v jejich chápání plasticky vystupují jak rysy rodiny stále přetrvávající (láska, vzájemná podpora, bezpečí), tak ty, které v současnosti procházejí proměnami (vztah rodiny a manželství, role dětí, důležitost domácích zvířat).

Jan Dušek zkoumá v desáté kapitole **Obraz porodní báby ve střední češtině**, zejména prostřednictvím dokladů z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Stereotyp porodní báby coby reprezentantky významného ženského povolání autor rekonstruuje také na základě raně novověkých porodnických příruček, které popisují typické činnosti a vlastnosti těchto žen. Stanovuje pak profily stereotypu porodní báby jako dobré křesťanky a odbornice, ale také jako služebnice, vychovatelky a opatrovnice matky i dítěte.

K jinému sociálně ukotvenému stereotypu, spojenému tentokrát s povoláním policisty, se přibližuje **Jana Přikrylová** v jedenácté kapitole s názvem **Pojmenování policisty v českém prostředí. Jedna z cest k rekonstrukci stereotypu**. Na základě materiálu získaného z vlastního rozsáhlého korpusu historických i dnešních pojmenování policistů ukazuje sémantické

okruhy (resp. zdrojové oblasti metafor), z nichž tato pojmenování pocházejí. Naznačuje, jak může být zkoumání různých (zejména expresivních) označení policisty, podávaných jak z perspektivy pachatelů trestné činnosti, tak z perspektivy běžné veřejnosti, a dokonce i policistů samých, nápomocno při zkoumání jeho stereotypu.

Lenka Okrouhlíková tematizuje ve dvanácté kapitole **Znaky pro jídlo v českém znakovém jazyce**; zkoumá – řečeno podtitulem – **jejich motivaci a utváření v historickém kontextu**. Zaměřuje se nejprve na původní znaky, jež pro vzdělávací a komunikační potřeby svých žáků vytvářeli učitelé někdejších „ústavů pro hluchoněmé“. Sleduje, jak se do podoby názorových, vizuálně motivovaných znaků pro označení různých jídel promítají jejich nejtypičtější charakteristiky – tvar a vizuální podoba jídla, způsob jeho výroby a přípravy nebo konzumace, případně i barva či chuť. Dávne znaky jsou za pomoci bohatého obrazového materiálu konfrontovány s těmi současnými. Zajímavý je i fakt, že sezónní či pravidelně konzumovaný pokrm se může stát motivačním prvkem znaků pro příslušné kalendářní jednotky. Pozornost je věnována také slovesu *jíst* a možnostem jeho rozrůzněné realizace: ta může být spojena s tvarem, podobou, způsobem konzumace toho či onoho pokrmu apod.

Ve třinácté kapitole s názvem **Obraz červené barvy v češtině: frazeologie vs. korpus** charakterizuje **Tatiana Timoshchenko** obraz červené barvy; činí tak jednak na základě (tradiční) frazeologie (excerpované ze slovníků), jednak na základě korpusových dat. Ta dílem potvrzují data frazeologická, dílem však ukazují významové posuny spojené se zkoumanou barvou, zachycují nově se ustavující kolokace, respektive frazémy spojené s novými reáliemi či exponovanými oblastmi v životě daného společenství. Registrují tedy i drobné proměny v obrazu světa (*červený koberec, červený diplom, červený seznam*).

Proměnám českého obrazu světa, přesněji řečeno tomu, jak je lze zachytit prostřednictvím jazyka, se věnuje i **Michaela Lišková**. Téma poslední, čtrnácté kapitoly je jasně naznačeno názvem **O čem vypovídají slova roku**. Fenomén slov roku je dnes znám celosvětově; slova roku se volí podle různých kritérií, a to ze strany rozličných veřejných institucí i laických uživatelů jazyka. Autorka sleduje české lexikální reprezentanty roku (volené redakcí *Lidových novin* a čtenáři platformy *Lidovky.cz*) a domácí situaci konfrontuje s prostředím anglosaským. Slovo roku má reprezentovat typickou událost, nový trend či veřejně uplynulého roku. Při zpětném pohledu tak tato slova poskytují zajímavou – byť dílčí a někdy tendenčně zaměřenou – reflexi reality a ukazují společenské souvislosti spojené s jazykem jako (proměňujícím se a kulturně relativním) obrazem světa. Podle mínění autorky by proto volbě slov roku měli větší pozornost věnovat čeští lingvisté – včetně

vědeckých institucí, jež by svou participací na volbě slova roku garantovaly kultivovanost ankety, ale zároveň by se mohly „inspirovat ke specifickým interdisciplinárním výzkumům slovní zásoby, zejména takovým, které se zabývají vztahem jazyka a jazykového společenství, jazyka, kultury a její rozrůzněnosti“.

Závěr tak odpovídá duchu celé knihy, která by ráda byla podnětem (i) k takovýmto výzkumům. Obloukem se tedy vracíme k jedné poloze problémů exponovaných v úvodu: k propojení jazyka s kulturou (jako naší kolektivní myslí), s proměňujícím se životem společnosti. A zároveň se tu připomíná závažný úkol lingvistů: aspekty jazyka jako obrazu světa cíleně studovat a sdílené, stereotypizované (a metaforizované) náhledy na skutečnost, jež jsou v jazyce implikovány, odhalovat a případně také podrobovat odborné i společenské diskusi.

Irena Vařková

Poděkování

Ze srdce děkujeme recenzentkám prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc., a doc. PhDr. Ivě Nebeské, CSc., za trpělivé pročtení rukopisu a řadu konkrétních rad, jichž se nám v jejich lektorských posudcích i v osobních debatách dostalo.

Upřímné poděkování patří i dalším kolegům a kolegyním, kteří se zasloužili o konečnou podobu knihy. Jsou to:

Mgr. Lucie Lukešová, Ph.D. (překlad abstraktu do angličtiny)

Mgr. Martin Lukáč (redakce dvou slovensky psaných kapitol)

Mgr. Klára Macháčková (překlad druhé kapitoly z angličtiny do češtiny)

Mgr. Radka Zbořilová (redakce kapitoly věnované českému znakovému jazyku)

Zvláštní dík si zaslouží PhDr. Ladislava Součková Linhartová za závěrečnou redakci celého rukopisu a vytvoření rejstříků.

Za vstřícnost a podporu děkujeme Ústavu jazyků a komunikace neslyšících, který se – kromě projektu Univerzity Karlovy PROGRES Q10 – *Jazyk v proměnách místa, čas a kultury* – podílel na nákladech spojených s vydáním této knihy.

Metaforika jazykového relativizmu. K pojmu vzorec v prácach Benjamina Lee Whorfa¹

Alena Bohunická

1. Úvod

Metaforológia sa ukazuje byť dobrou pomocnou disciplínou metodológie jazykovedy. Analýzy metafor jazyka v dejinách uvažovania o jazyku pomáhajú odkryť modelovú predstavu, ktorá usmerňovala uvažovanie o jazyku v istom období a v rámci určitej (jazyko)vednej paradigmy. Medzi príspevky tohto charakteru môžeme zaradiť práce M. Nekulu (2000), J. Underhilla (2011), I. Vaňkovej (2007), A. Bohunickej (2014); všeobecnejšie o metaforike v poznaní a o vzťahu medzi pravdou, pojmovým a metaforickým vyjadrením vo vede uvažuje už skôr H. Blumenberg (2015, v nemčine prvý raz 1960), takisto G. Lakoff a M. Johnson (2002). Blumenberg pripomína stoický pojem „*uchopujúcej / kataleptickej predstavy*“ (Blumenberg, 2015, s. 20), zohrávajúcej úlohu v poznávaní: ide o sprítomňujúcu predstavu zachytávajúcu poznávaný predmet, „celkom ho ovládajúc v plnosti jeho znakov“ (Blumenberg, 2015, s. 20). Esenciálna idea v neskoršej, poststoickej interpretácii tohto pojmu, relevantná pre výklad sily metafory v poznaní je, že takáto kataleptická predstava o poznávanom predmete sa nám „vtláča do duše“ (Blumenberg, 2015, s. 20–21) a vyobrazuje sa v (metaforickom) jazyku – um sa tak stáva premoženým objektom v nadvláde uchopujúcej predstavy. Blumenberg dokonca pozoruje, že metafory „sa vo sfére jazykového výrazu vôbec nemusia prejavíť; keď však môžeme hypoteticky usudzovať o hlavnej metaforickej predstave, výpovede sa náhle spájajú do zmysluplnej jednoty, z ktorej môžeme tieto výpovede *vyčítať*“ (Blumenberg, 2015, s. 23). V jednej z našich skorších prác (Bohunická, 2014) sme konštatovali, že takéto predstavy zohrávajú úlohu „*paradigmatických*“ metafor (tento pracovný termín používame s odkazom na pojem *vedeckej paradigmy* Thomasa S. Kuhna (1997, v origináli prvý raz 1962), ktoré sú (v našom prípade v oblasti uvažovania

1 Kapitola vznikla v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0338/16 – *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

o jazyku) nielen základom konceptualizácie obrazu jazyka v rámci teórie, ale tvoria konceptuálny základ dominantného výskumného programu doby (Bohunická, 2014, s. 31). Z jazykovedy sú známe také paradigmatické metafory ako *jazyk ako systém*, *jazyk ako nástroj* či *jazyk ako organizmus*.

V tomto texte zameriame pozornosť na metaforiku v prácach Benjamína Lee Whorfa ako najvplyvnejšieho predstaviteľa jazykového relativizmu (Underhill, 2013, s. 33). Ako zdroj excerptov vyberáme texty B. Lee Whorfa dostupné v súbornom diele *Language, Thought and Reality* (1956), obsahujúce práce z rokov 1927–1941, ktoré zostavil a na vydanie pripravil John B. Carroll. Po zrevidovaní excerptov sme sa rozhodli vylúčiť tie metafory, ktoré predstavujú vyslovene okazionálne pripodobnenia vyplývajúce z Whorfovej inklinácie k chémii (Whorf, 1941b, s. 236), jeho záujmu o jogu (Whorf, 1941a, s. 259) či iné – biliard, (Whorf, 1940b, s. 211), lodníctvo (Whorf, 1949b, s. 212). Bližšie sa sústredíme na metaforu sily a metaforu videnia a zobrazovania, ktoré svedčia o jednotnej metaforickej predstave pri výklade jazyka.

2. Jazykové vzorce majúce silu gravitácie

Hlavným cieľom Whorfovho jazykovedného úsilia bolo preniknúť do vzťahu medzi jazykom na jednej strane a vnímaním, myslením a správaním na strane druhej. Ako je známe, celý svoj výskum založil na predpoklade, že *myslený svet* (*thought world*) sa líši v závislosti od rozličných jazykov, pretože ľudia, ktorí používajú odlišné jazyky, sú gramatikami vedení k odlišnému vnímaniu skutočnosti, mysleniu v odlišných pojmových systémoch a následne aj k odlišnosti v správaní. Používateľov jazyka nazýva Whorf „pozorovateľmi“, ktorí sú v spracovávaní „kaleidoskopu“ rozplývavých vnemov poskytovaných skutočnosťou usmerňovaní systémom svojho jazyka:

Prírodu kategorizujeme v súlade s naším materinským jazykom. Niektoré kategórie a typy, ktoré vyčleňujeme zo sveta javov, tam vôbec neregistrujeme, keďže sú také samozrejme a každý pozorovateľ ich má rovnou pod nosom; na druhej strane sa svet ukazuje v kaleidoskopickom toku dojmov, ktorý musí organizovať naša myseľ – čo znamená, že z veľkej časti je to úloha pre jazykové systémy v našich myšliach (Whorf, 1940b, s. 213. Preložila A. B.).²

2 We dissect nature along lines laid down by our native languages. The categories and types that we isolate from the world of phenomena we do not find there because they stare every observer in the face; on the contrary, the world is presented in a kaleidoscopic flux of impressions which has to be organized by our minds – and this means largely by the linguistic systems in our minds.

Tento predpoklad poznáme ako *princíp jazykovej relativity*.³ Za zmysluplnú metódu v takomto výskume považoval Whorf kontrastnú analýzu⁴ pôvodných amerických jazykov a jazykov európskych, ktoré označoval aj strešným pojmom „*štandardná priemerná európečina*“.⁵ Whorfove východiská však boli hypotetické oveľa viac než takto. Whorf bol presvedčený o neuvedomovanej, avšak určujúcej sile jazyka, ktorá riadi ľudské myslenie, vyjadrovanie a konanie. Jazyk podľa neho „riadi hovoriacich mocnejšie ako gravitácia“, pričom je uvedomovaný asi do takej miery „ako prach vo vzduchu v miestnosti“ (Whorf, 1940a, s. 221). Whorfove metafory exaltujúce toto stanovisko platia doslova ako výsmech tým, ktorí veria, že ich reč je autentická a že vyjadrujú to, čo sami chcú vyjadriť. Naopak, podľa Whorfa je zdanlivo voľný tok reči úplne autokratický (Whorf, 1940a, s. 221) a hovoriaci sú v nevedomom zajatí vzorcov (*patterns*) podmienených jazykovými štruktúrami. Whorf dokonca nepripúšťa, že hovoriaci môžu byť v takomto zajatí. Sugerujúc túto nevyhnutnosť, zasadzuje pôsobenie sily jazyka do sféry prirodzenosti: „*speaker and listener are bound unconsciously as though in the grip of a law of nature*“ (Whorf, 1940a, s. 221). Platnosť *princípu jazykovej relativity* v týchto intenciách môžeme chápať ako absolútnu a zákonitú. Whorfa, (blumenbergovsky vyjadrené) „uchopeného“ predstavou o „gravitačnej sile“ jazyka vo vzťahu k mysleniu jeho nositeľov, nezaujímá, či existujú aj univerzálne jazykové vzorce, ani neskúma predpoklady myslenia nezávislého od jazyka. Predmetom jeho skúmania je svet myslenia v jeho špecifickosti vyplývajúcej z konkrétneho jazyka, zachytený vo formalizovanej podobe v gramatike (ide však o gramatiku v zmysle oveľa širšom, než evokujú školské gramatiky jednotlivých jazykov).

3. Videnie ako zdrojová oblasť metaforizácie

Silu jazykových vzorcov zdôrazňuje Whorf príkladmi z vedy, ktoré dokazujú, že aj vedecké uvažovanie je v prvom rade podriadené vzorcom viazaným na špecifický jazyk, ktoré nám vtlačajú istý *pohľad na svet / nazeranie na svet* (*world view, view of the world*) a zároveň spôsobujú, že sme (bežní po-

3 Rozširujúci výklad tohto princípu sa podáva v slovenčine napr. v práci Orgoňová – Dolník (2010).

4 Kontrastívnu lingvistiku, ešte ako pravdepodobnosť, považuje Whorf za budúcnosť pri skúmaní „technológie“ jazyka a mysle v protiklade k etablovanej komparatívnej lingvistiky, ktorá dovtedy urobila veľa práce v triedení jazykov (Whorf, 1941b, s. 240).

5 Whorf odôvodňuje zavedenie tohto spoločného označenia nasledovne: „*Jelikož jsou rozdíly mezi angličtinou, francouzštinou, němčinou nebo jakýmkoli jiným evropským jazykem, s možnou (ovšem spornou) výjimkou jazyků baltoslovanských a neindoevropských, s ohledem na porovnávané rysy poměrně malé, rozhodl jsem se tyto jazyky shrnout do jedné skupiny nazvané ‚standardní průměrná evropština‘ čili SPE*“ (Whorf, 2011, s. 72).

užívateľa jazyka i vedci) rezistentní voči iným *pohľadom na svet* či *uhlom pohľadu* (*point of view, viewpoint* – Whorf, 1941a, s. 247), lebo sme si nevedomí tejto *jazykovej sily* (*linguistic force*): „Je jedno, či ide o bežného človeka alebo vedca, človek si neuvedomuje jazykové sily, ktoré ho ovplyvňujú, tak ako divoch nevie nič o gravitačnej sile“ (Whorf, 1941a, s. 251).⁶

Spojenia *view of the world, world view* sú priamo súčasťou výkladu *princípu jazykovej relativity*, hoci Whorf považuje výklad prostredníctvom týchto spojení len za pracovný, neformálny.

[...] „princíp jazykovej relativity“, ktorý znamená, zjednodušene povedané, že ľudia, ktorí používajú odlišné gramatiky, prostredníctvom nich dospievajú k odlišným vnímaniam a hodnoteniam navonok podobných pozorovaní, a teda nie sú rovnocenní ako pozorovatelia, lebo sú nositeľmi odlišného nazerania na svet. [...] Z každého takéhoto implicitného a naivného svetonázoru môže vzniknúť explicitný vedecký pohľad na svet s vyššou mierou presnosti v rámci tých istých základných gramatických vzorcov, ktoré navodili naivný a implicitný pohľad na svet. Takto svetonázor ukotvený v modernej vede vzniká spresnením základnej gramatiky západných indoeurópskych jazykov (Whorf, 1940a, s. 221. Preložila A. B.).⁷

V uvedenej pasáži i v pasážach citovaných vyššie vidíme, že používateľov jazyka Whorf opakovane nazýva *pozorovateľmi* a metaforické *pozorovanie* (*observation*) tu zastupuje *vnímanie* vo všeobecnosti. S tým je koherentné uzuálne metaforické spojenie *pohľad na svet* (*view of the world / world view*), ktoré zastupuje myšlienkové koncipovanie, respektive myslenie (za synonymné vo Whorfovom diele považuje pojmy *world view* a *thought world* J. Underhill (2013, s. 35). Aj inde si môžeme všimnúť, že vnímanie skutočnosti je metaforicky zastúpené pozorovaním a myslenie je vyjadrené ešte konkrétnejšou predstavou späť s vizuálnou metaforikou, prostredníctvom vytvárania *obrazu sveta*: „Stojíme tak pred novým princípom relativity, ktorý hovorí, že nie všetci pozorovatelia dospejú pri vnímaní skutočnosti k rovna-

6 Natural man, whether simpleton or scientist, knows no more of the linguistic forces that bear upon him than the savage knows of gravitational forces.

Ideu o sile jazyka, avšak s odkazom na humboldtizmus, možno nájsť rozpracovanú v monografii Juraja Dolníka (2012).

7 [...] “linguistic relativity principle”, which means, in informal terms, that users of markedly different grammars are pointed by their grammars toward different types of observations and different evaluations of externally similar acts of observation, and hence are not equivalent as observers but must arrive at somewhat different views of the world. [...] From each such unformulated and naïve world view, an explicit scientific world view may arise by a higher specialization of the same basic grammatical patterns that fathered the naïve and implicit view. Thus the world view of modern science arises by higher specialization of the basic grammar of the Western Indo-European languages.

kému obrazu vesmíru, keďže nedisponujú rovnako alebo podobne nastaveným jazykovým pozadím“ (Whorf, 1940b, s. 214. Preložila A. B.).⁸

Metafory pozorovania, pohľadu a videnia dopĺňajú na koherentnú predstavu také okazionálne metaforické spojenia ako *picture of the universe*, *linguistic picture*, či dokonca *cosmic picture*. Uvedené „obrazové“ spojenia sa u Whorfa vyskytujú len sporadicky a v jazykovom kontexte, v ktorom sa vyznačujú istou mierou obraznosti, nemožno ich považovať za termíny, odborné pojmy, tak ako súvzťažný pojem *jazykový obraz sveta* známy v súčasnej slovenskej lingvistiky (Vaňková, 2017, s. 8; Grzegorzczkova, 2010). Whorf sa dokonca opakovane a rád uchýľuje aj k silno obraznému pripodobňovaniu jazyka a myslenia ku konkrétnym druhom obrazov (napr. *maľovka na stene*, *zátišie*) či vizuálnych vnemov. V nasledovnej časti enumeratívne sprehľadníme niekoľko príkladov takýchto metafor:

Ale v jazykovede máme dočinenia s jazykovými údajmi, ktoré prislúchajú rôznym úrovniám, pričom každá z týchto úrovní podlieha sledovaným vzorcom. Je to ako keď sa pozeráme na stenu pokrytú nádhernou kružbou s čipkovým ornamentom a zistili sme, že táto kružba slúžila ako podklad pre výraznejší, avšak ešte stále veľmi jemný vzor z drobných kvietkov, a v momente, keď sme si uvedomili toto kvetové rozloženie, objavili sme, že množstvo v ňom obsiahnutých dierok tvorí ďalší vzor podobný závitku a tieto zoskupenia závitkov tvoria písmená, písmená, ak sú správne usporiadané, tvoria slová, slová sú zoskupené do stĺpcov tvoriacich triedy entít a ak by sme pokračovali k ďalším vzorcom, dospejeme k stene, ktorá predstavuje – veľkú knihu múdrosti! (Whorf, 1941a, s. 248).⁹

Dovoľte mi uviesť inú analógiu, nie s chémiou, ale s umením – výtvarným umením. Pozeráme sa na namalované zátišie, na ktorom vidíme lesklú porcelánovú misku s hebkou broskyňou. Ak by sme pri rozbere obrázka odhliadli od úplnosti obrazu – ako keby sme sa zamerali len na jeho obrysy, dívajúc sa na výrez na papieri – tento rozbor by odkryl len ťahy štetcom

-
- 8 We are thus introduced to a new principle of relativity, which holds that all observers are not led by the same physical evidence to the same picture of the universe, unless their linguistic backgrounds are similar, or can in some way be calibrated.
- 9 But in the science of linguistics, the facts of the linguistic domain compel recognition of serial planes, each explicitly given by an order of patterning observed. It is as if, looking at a wall covered with fine tracery of lacelike design, we found that this tracery served as the ground for a bolder pattern, yet still delicate, of tiny flowers, and that upon becoming aware of this floral expanse we saw that multitudes of gaps in it made another pattern like scrollwork, and that groups of scrolls made letters, the letters if followed in a proper sequence made words, the words were aligned in columns which listed and classified entities and so on in continual cross-patterning until we found this wall to be – a great book of wisdom!

a obrázok by neevokoval misu s ovocím. Syntéza prítomná v tejto maľbe je pravdepodobne veľmi príbuzná chemickému typu syntaxe a môže poukázať na psychologické základy, ktoré zohrávajú úlohu v umení aj v jazyku (Whorf, 1941b, s. 237. Preložila A. B.).¹⁰

Napríklad, ak by mal istý druh ľudí taký fyziologický defekt, že by boli schopní vidieť len modrú farbu, mohli by sotva formulovať pravidlo, že vidia len namodro. Termín modrá by pre nich nepredstavoval žiadny význam, v ich jazyku by chýbali pomenovania pre farby a ich slová označujúce rôzne odtiene modrej by zodpovedali našim slovám „svetlý, tmavý, biely, čierny“ a podobne, nie nášmu slovu „modrý“. Na to, aby mohli formulovať pravidlo alebo normu videnia namodro, museli by sa ocitnúť vo výnimočnej situácii, v ktorej by videli iné farby. Fenomén gravitácie tvorí pravidlo bez výnimiek; netreba dodávať, že nepoučená osoba o žiadnom zákone gravitácie nevie, [...] (Whorf, 1940b, s. 209. Preložila A. B.).¹¹

Podobne, kedykoľvek otočíme hlavu, zobrazenie scény putuje cez naše sieťnice presne tak, ako keby sa táto scéna točila okolo nás. Avšak tento efekt je pozadím a my ho nespozorujeme; nevidíme miestnosť ako sa otáča okolo nás, ale vnímame iba skutočnosť, že otáčame hlavou v nehybnej miestnosti. Ak pozorne sledujeme pohyb počas otočenia hlavy alebo pri pohybe očí zo strany na stranu, vidíme, že to nie pohyb je skutočný, ale rozmazanie scény medzi dvoma jasnými pohľadmi. Za normálnych okolností si toto neustále rozmazanie neuvedomujeme, ale zdá sa nám, že svet vidíme nerozmazane (Whorf, 1940b, s. 209–210. Preložila A. B.).¹²

-
- 10 Let me make another analogy, not with chemistry but with art – art of the pictorial sort. We look at a good still-life painting and seem to see a lustrous porcelain bowl and a downy peach. Yet an analysis that screened out the totality of the picture – as if we were to go over it carefully, looking through a hole cut in a card – would reveal only oddly shaped patches of paint and would not evoke the bowl and fruit. The synthesis presented by the painting is perhaps akin to the chemical type of syntax, and it may point to psychological fundamentals that enter into both art and language.
- 11 For instance, if a race of people had the physiological defect of being able to see only the color blue, they would hardly be able to formulate the rule that they saw only blue. The term blue would convey no meaning to them, their language would lack color terms, and their words denoting their various sensations of blue would answer to, and translate, our words “light, dark, white, black,” and so on, not our word “blue”. In order to formulate the rule or norm of seeing only blue, they would need exceptional moments in which they saw other colors. The phenomenon of gravitation forms a rule without exceptions; needless to say, the untutored person is utterly unaware of any law of gravitation, [...]
- 12 Similarly, whenever we turn our heads, the image of the scene passes across our retinas exactly as it would if the scene turned around us. But this effect is background, and we do not recognize it; we do not see a room turn around us but are conscious only of having turned our heads in a stationary room. If we observe critically while turning the head or

Vo všetkých prípadoch ide o obrazové pripodobnenia pracujúce s myšlienkou pozadia a zameriavania vnímania. Tento typ pripodobnení je kongruentný s Whorfovými explicitnými odkazmi na tvarovú psychológiu, ktoré nachádzame na viacerých miestach jeho práce (ukážkovo napr. v texte *Gestalt Technique of Stem Composition in Shawnee*, 1939); pri výklade princípu jazykovej relativity nachádza Whorf oporu v pojmoch *figúra* a *pozadie* z oblasti vizuálnej percepcie. Obrazová metaforika má teda oveľa hlbšie podložie a zasahuje samotné konceptuálne jadro Whorfovej teórie o jazyku. Jazykové vzorce podľa tejto predstavy fungujú ako pozadie, teda sú samozrejmosťou a neberieme ich na vedomie, až kým sa nestretneme s úplne odlišným rámcovaním, vďaka ktorému si uvedomíme ich existenciu: tak, ako v situácii, kedy by sme videli len namodro, by sme si nikdy neuvedomili, že existuje modrá farba, až kým by sme nezískali skúsenosť s inou farbou, a až vtedy by sa modrá dostala do centra nášho vnímania, stala by sa figúrou. Vo Whorfovom ponímaní však táto metaforická téza vychádzajúca z vizuálnej skúsenosti tvorí doslovné konceptuálne jadro. Whorf za myslením skutočne vidí prvotnú vizuálnu skúsenosť, od ktorej sa všetko odvíja: zákonitosti videnia poskytujú referenčný kánon pre nevizuálnu skutočnosť (Whorf, 1939, s. 164).

Nemožno si nevšimnúť, že obrazová metafora má u Whorfa aj evaluatívny rozmer. Keď Whorf využíva predstavu obrazu pri výklade jazyka, zároveň dáva najavo, že jazyk je „len“ obrazom, ktorý dáva tušiť niečo o skutočnosti, ale je ďaleko od pravdy: „Je to ako keď nepresné dojmy podávajú človeku obraz o vesmíre, ktorý je jednoduchý, rozumný a uspokojivý, avšak má ďaleko od pravdy“ (Whorf, 1941a, s. 250).¹³ Tento hodnotiaci rozmer metafory videnia považujeme za zásadný pre poslanstvo Whorfovho učenia a treba ho vnímať v prepojení s vyššie popísanou metaforou gravitácie. Whorf poukázaním na odlišnosť pohľadov na svet spätých s jednotlivými jazykmi nesmeruje k tomu, aby vyvodzoval závery o duchovnom bohatstve uloženom v jazykoch, čo je zmysel, ktorý sa zvykne pripisovať kultúrno-lingvistickým bádaniam skôr pod vplyvom Humboldtových prác. Zmysel Whorfovho učenia je kritický. Táto kritika smeruje k odmietnutiu autocentrickosti štandardnej priemernej európciny, ako i logiky, ktorú jej nositelia považujú za prirodzenú.

---

eyes quickly, we shall see, no motion it is true, yet a blurring of the scene between two clear views. Normally we are quite unconscious of this continual blurring but seem to be looking about in an unblurred world.

- 13 It is like the way a man's uncorrected sense impressions give him a picture of the universe that is simple, sensible, and satisfying, but very wide of the truth.

4. Záver

Whorfova práca je kritickou analýzou jazykových predpokladov myslenia. Whorf svojimi obraznými hodnotiacimi metaforami nadväzuje na dve základné metaforické predstavy zasahujúce konceptuálne jadro jeho teórie, ktorými sú jazyková sila a jazykový obraz, a akoby hovoril: pozor, jazyková sila nás ovláda bez toho, aby sme si to uvedomovali, určuje náš pohľad na svet a robí nás neslobodnými. Neuvedomujú si ju ani bežní používatelia, ani vedci, ktorých metajazyk je vybudovaný na racionalite uloženej v ich jazyku. A sú to práve lingvisti, ktorí podľa Whorfa môžu a majú demaskovať neuvedomované jazykové rámce, a prispieť tak k rešpektovaniu skutočnosti, že tá naša koncepcia sveta je len jednou z možných alternatív.

Literatúra

- Blumenberg, H. (2015): *Paradigmy k metaforológii*. Bratislava: Kalligram.
- Bohunická, A. (2014): *Metaforika činnostného aspektu jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Dolník, J. (2012): *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram.
- Grzegorzczak, R. (2010): Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. *Slovo a slovesnost*, roč. 71, č. 4, s. 275–287.
- Kuhn, T. S. (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Praha: Host.
- Nekula, M. (2000): Metafora a poznání. *Estetika*, 36, s. 15–25.
- Orgoňová, O. – Dolník, J. (2010): *Používání jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Underhill, J. W. (2011): *Creating Worldviews: Metaphor, Ideology and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Underhill, J. W. (2013): *Humboldt, Worldview and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Vaňková, I. (2007): *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. (2017): Kognitivně-kulturní lingvistika. Schémata a stereotypy. Mluvené a znakové jazyky (Namísto úvodu). In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 7–15.
- Whorf, B. Lee (1939): Gestalt Technique of Stem Composition in Shawnee. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Massachusetts: The MIT Press, 1956, s. 160–172.

- Whorf, B. Lee (1940a): Linguistics as an Exact Science. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Massachusetts: The MIT Press, 1956, s. 220–232.
- Whorf, B. Lee (1940b): Science and Linguistics. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Massachusetts: The MIT Press, 1956, s. 207–219.
- Whorf, B. Lee (1941a): Language, mind, and reality. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Massachusetts: The MIT Press, 1956, s. 246–270.
- Whorf, B. Lee (1941b): Languages and Logic. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Massachusetts: The MIT Press, 1956, s. 233–245.
- Whorf, B. Lee (2011): Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku. *Studie z aplikované lingvistiky*, roč. 2, č. 2, s. 69–85.

Humor a nenávisť v etnických stereotypch. Perspektiva kulturní lingvistiky

James W. Underhill

1. Úvodem

Mnozí z nás by rádi věřili, že vše, co potřebujeme, je láska. Zároveň se domníváme, že je nezbytný i smysl pro humor. Máme pak sklon zdůrazňovat univerzální povahu humoru, sounáležitosti a vzájemné péče. Studie o humoru obvykle zdůrazňují ty jeho aspekty, které jsou založeny na sdílení, na pravděpodobně univerzální schopnosti smát se společně komickým situacím, komediím a vtipům. Avšak začneme-li vtipy sbírat, analyzovat a překládat z jednoho jazyka do druhého, objeví se najednou temnější, znepokojivá pravda. Spousta vtipů jsou tzv. vtipy černé. Mnohé z nich odhalují hluboký, tvrdý odpor a nenávisť. A právě to mají studie o humoru často tendenci přehlížet.

Translatologické práce se od tohoto rysu humoru také v zásadě distancují, což má nepochybně význam z kulturního, politického, sociálního i antropologického hlediska. Překládání je obvykle spojováno s „budováním mostů“ a mezikulturní komunikací. Proto povolání překladatele a tlumočníka láká především svobodomyslné světoobčany toužící se něco dozvědět o jiných kulturách a jazycích, osobnosti dychtící zprostředkovávat vzájemné porozumění mezi národy a komunitami. Války, špionáž, terorismus a hraniční kontroly, to všechno však překladatelům a tlumočnickům vnucuje zcela jiné kontexty, které s jejich pojetím práce nesouznějí. Celkově však stojí překládání na straně kultury jako takové i kultur jednotlivých společenství. Je humanistické a zcela proti předsudkům, maloměšťáctví a etnocentrismu.

Každodenní jazyk je však etnocentrismem naplněn. Noviny inklinují k upevňování klíše, vtipy často vytvářejí a podporují předsudky, které jsou součástí věčného syndromu „my versus oni“. V dynamice prostoru ovšem nepředstavují hlavní nepřátele „ti vzdálení“. S odlišnými lidmi na druhé straně světa, v Africe či v Austrálii, dokážeme dobře vycházet. Často se nám ale zdají nesnesitelné odlišnosti našich sousedů.

Voltaire ve svém *Filosofickém slovníku* tvrdil: „Je jasno, že jedna země nemůže vydělati, aby jiná neprodělala, a nemůže zvítěziti, aniž způsobila ji-

ným neštěstí. Taková je tedy lidská povaha, že přáti své vlasti prospěch znamená přáti jejím sousedům zlé.“¹ Každá kultura se aktivně snaží přimět své sousedy ke kapitulaci, a často se ve snaze o jejich zničení zničí sama. Být světoobčanem znamená podle Voltaira otočit se zády k domovu a vlasti, neboť pohodlí naší komunity či národa je dosaženo nutně na úkor našich sousedů.

Klišé a stereotypy jsou samozřejmě směšné a absurdní, takže vědci by je neměli brát vážně. To ale neznamená, že nemá smysl se jim věnovat. Antropologická podstata humoru a nenávisti nespočívá v tom, čím opovrhujeme, v těch, kdo jsou našimi nepřáteli či v těch, které shazujeme a jimž se vysmíváme. Naše předsudky nakonec vypovídají velmi málo o lidech, jimiž opovrhujeme. Naopak tím, jak je zesměšňujeme, odhalujeme sami sebe. Lublinská škola etnolingvistiky (Jerzy Bartmiński) a Mezinárodní kulturní centrum v Krakově (Teresa Walas) se zabývají stereotypy ve snaze porozumět tomu, co předsudky, vtipy a klišé v evropských kulturách vypovídají o těch, kdo je vyslovují. Budeme-li se snažit pochopit, koho a co jednotlivé kultury zesměšňují a znevažují, co se tím dozvídáme o jejich ideálech? Jaký vhled do kulturního nastavení se nám nabízí, zaměříme-li se na pohádky, městské legendy a příběhy, které lidé vyprávějí o svých vlastních kulturách?

Součástí etnolingvistické výzvy je přijetí faktu, že naše perspektiva se vždy ukazuje jako ze své podstaty etnocentrická a ovlivněná předsudky. A to je také součástí výzvy, jíž musejí čelit cizinci, jsou-li „pozváni“ či přinuceni k integraci do jiných společností, přijímající tak nejen jejich hodnoty a pravidla, zvyky a zákony, ale také fakt, že oni sami reprezentují to, co je v hostitelské kultuře považováno za trapné, komické či absurdní.

Tato kapitola se věnuje drobným projevům nenávisti a předsudkům, jež se „ti zvenčí“ musejí snažit pochopit, aby si dokázali představit způsob, jímž „ti zevnitř“ pojmají svou kulturu v rámci svých jazykových obrazů světa. Pro ilustraci jednotlivých aspektů tohoto tématu byly využity jazykové korpusy, vtipy, texty a novinové články i kreslené vtipy. Následující zjištění a hypotézy činí z tohoto textu „práci v procesu vzniku“, jež je určena k tomu, aby podnítila a podpořila další debatu a pomohla vědcům i studentům pocházejícím z různých kultur zvažovat budoucí společné výzkumné projekty. Účelem této studie je otevřít diskuzi, ne ji uzavřít poskytnutím finálních závěrů, jež vyplynuly z dlouhodobého výzkumu.

2. Cizinci uvnitř

Jak už zřejmě předvídal Voltaire, ve většině jazyků a kultur lze s jistotou najít ohromné množství vtipů o sousedních národech. Cizinci ovšem žijí i mezi námi a spoluvytvářejí naše komunity v každodenním životě, v práci,

---

1 Voltaire (česky 1997, s. 254.)

na ulici i v médiích. V důsledku toho je mnoho vtipů o cizincích zaměřeno proti imigrantům, proti oněm „cizím“, kteří zůstávají mimo svou komunitu, ale nepochybně představují složku mozaiky současné společnosti i součást pracovní síly daného národa. Vtipy na ně mají tendenci být ještě drsnější a nelibostnější než vtipy o okolních národech; k tomu též přispívá, že oběti zesměšnění a opovržení jsou nuceny osobně se s těmito vtipy vyrovnávat.

Zatímco naši sousedé žijící za hranicemi tu s námi nejsou a neslyší, co o nich říkáme, menšiny imigrantů jsou často otevřeně ponižovány – vtipkuje se o nich například, když se děti popichují ve škole. V tomto ohledu lze rasistické a xenofobní vtipy považovat za hrubé útoky na identitu. Je přitom nutné mít na paměti, že z kulturního hlediska je identita vytvářena většinou a vnucována menšině. Zesměšňované identity jsou ovšem často velmi odlišné od kultur, s nimiž se příslušné menšiny skutečně ztotožňují, které milují a snaží se chránit.

Následující vtipy se většinou čtenářů budou jevit jako nechutné, vulgární, ignorantské a zlé. Dokonce i sami ti, kteří je vyprávějí, se o nich vyjadřují jako o „vtipech černých“. Nicméně i tato rasistická klíše a vtipy stojí za to studovat, neboť nám umožňují zjistit, jakým způsobem jedna komunita – obvykle ta dominantní – ponižuje minority. Podívejme se na některé americké rasistické vtipy, abychom tuto hypotézu prověřili a určili míru jejich vypovídací hodnoty, co se týče definice toho, co pro Američany znamená, že jsou Američany, dále toho, jaké hodnoty typičtí Američané sdílejí a jaké atributy si Američané sami sobě rozhodně nepřipisují – jak lze dovodit z faktu, že je odmítají u přistěhovalců, sezónních dělníků či trvale žijících menšin.

Následující výběr vtipů lze najít na stránkách www.reddit.com, v části „černý humor“:

- Jak černoška bojuje proti zločinu? – Jde na potrat.
- Co dostane černé dítě k Vánocům? – Tvoje kolo.
- Rasismus je jako černoši. – Neměl by existovat.
- Proč mají Mexičani malé volanty? – Aby mohli řídit s pouty na rukou.
- Co vznikne, když se zkrříží Mexičan a černocho? – Někdo, kdo je příliš líný na to, aby kradl.
- Jak se nazývá budova plná Mexičanů? – Vězení.
- Co je to, jeden Mexičan na Měsíci? – Problém. – Co je to, dva Mexičani na Měsíci? – Větší problém. – Co je to, všichni Mexičani na Měsíci? – Problém vyřešen.
- Proč nejsou v pekle žádní Mexičani? – Všichni přelezli přes hranici.
- Co mají Mexičani a prodejní automaty společného? – Berou tvoje peníze a nepracují.

- Proč nosí Mexičani špičaté boty? – Protože se v nich líp leze přes plot.
- Proč ve Star Treku nejsou žádní Mexičani? – Protože nebudou pracovat ani v budoucnosti.
- Proč mexické děti chodí po škole, jako by jim patřila? – Protože jejich tátové ji postavili a jejich mámy tam uklízejí.
- Malý německý chlapec je přivezen do nemocnice polomrtvý, se záchvaty kašle a křečemi. – Podle svých rodičů omylem použil sprchu pro hosty.
- Přišla ke mně židovská dívka a požádala mě o číslo. – Řekl jsem jí, že my používáme jména.

3. Černé vtipy a dlouhé tradice

Je zřejmé, že pojmenování těchto vtipů jako *černých* je výstižné: jsou totiž kruté. Jen malému počtu studentů či akademiků budou během čtení tyto vtipy připadat zábavné či vhodné k vyprávění. Jsou trapné. Je nám z nich nanic. Jsou očividně formou sociálně akceptovaného sadismu: většina se baví zesměšňováním a očerňováním menšin. Často se tento sadistický rituál odehrává v přítomnosti Mexičanů nebo černochů. Řekne se jim, že je to jen taková legrace. „My jen tak žertujeme.“ Přistěhovalci musejí samozřejmě zatnout zuby a všechno to snášet; nezbývá jim než tyto útoky tolerovat. A samozřejmě, oni sami nemají právo takto žertovat na úkor většiny. To by nebylo přijatelné. To by nebylo „vtipné“. Výměna rolí není dovolena, což pouze potvrzuje, že se v podstatě jedná o opakovaný rituál ponížení. Migranti a menšiny jsou nabízeni jako oběť společenského rituálu. A musejí přijímat svůj úděl a hrát svou roli. Jsou nabízeni jako terče humoru a nenávisť.

Na tomto místě je nutné zdůraznit, že se tyto zvyklosti netýkají pouze Američanů. Podobné vtipy lze najít ve většině zemí. Jeden francouzský rasistický vtip z 90. let šířený voliči extrémní pravice po utopení Severoafričana v Seině zněl, že svržení všech Arabů do Seiny by bylo „vhodné“ či „ko-nečné řešení“, zatímco shoení pouze několika z nich lze pokládat za pouhé „znečištění“.

Češi se na produkci černého humoru podílejí také. Sbíрка současných vtipů *Špalíček dobrých vtipů*, vydaná Davidem Vítem v roce 2017, není příliš doporučeníhodná. Vzhledem k tomu, že se zdá být směsicí vtipů od těch z dob komunismu až po satirické žerty na aktuální témata, nedá se říci, že by odrazila opravdu současný český pohled na svět. Anekdoty se navíc nezdaří nijak zvlášť vtipné. Jediná přednost sbírky spočívá v tom, že dělí vtipy – často černé – do relevantních tematických pododdílů, tj. na vtipy o mužích, ženách, homosexuálech a také o různých typických situacích, prostředích či kontextech, jakými jsou například nemocnice nebo letadla.

Mnohé z těchto vtipů by mnoho českých čtenářů bezpochyby považovalo za nechutné a útočné; a stejně kruté by tyto anekdoty byly i po překladu do jiných jazyků. Než se tedy začneme pohoršovat nad Američany kvůli jejich předsudkům, měli bychom se nejspíše zamyslet nad předsudky vlastními a zeptat se sami sebe, zda se nás tyto způsoby odmítání a ponižování jiných lidí také netýkají.

O čem ale ony americké vtipy vypovídají? Některé z těch výše citovaných se dají přeložit, ale většina nikoli. Tato skutečnost sice nedokazuje, že by humor nebyl univerzální, ale určitě naznačuje, že vtipy univerzální nejsou. Jsou to americké vtipy o situacích odehrávajících se v Americe. Antropologická či sociologická otázka zní: Jaké narativy je potřeba znát, abychom pochopili, jak mají tyto vtipy fungovat? Můžeme s jistotou konstatovat, že zde převažuje tendence uvažovat o následujících skupinách lidí v následujících souvislostech:

- (1) Mexičané jsou líní.
- (2) Černoši jsou zločinci.
- (3) Němci jsou nacisté.

To nám poskytuje zásadní důkaz pro jednu z našich klíčových pracovních tezí: tyto předsudky říkají málo nebo neříkají nic o ponižovaných skupinách, zato toho říkají hodně o tom, co bílí Američané vyprávějí sami o sobě. Jak tedy Američané rádi vidí sami sebe, vezmeme-li jejich vtipy vážně? Na základě sebeobrazu, který se ve zkoumaných vtipech odráží, Američané

- jsou pracovití,
- dodržují zákony,
- jsou to dobří světoobčané, kteří věří, že všichni lidé jsou si rovni,
- jsou to lidé odhodlaní vyrazit do světa a chránit jiné národy před represivními režimy.

Tyto černé vtipy odhalují strategii sebedefinice skrze negaci. Američané *nej*sou ti líní Mexičané, *nej*sou ti zločinečtí černoši, *nej*sou ti neofašističtí Němci. V těchto vtipcích jistě hrají roli „**ti druzí**“. Tyto anekdoty poskytují scénáře společenských situací, v nichž příslušníci většiny zastávají roli hrdinů. „Ti druzí“ jsou ovšem bezpochyby uměle vytvoření druzí, fiktivní, imaginární druzí. Jakkoli absurdně a paradoxně to působí, „ti druzí“ plní jistou sociální funkci, neboť lidem umožňují budovat nebo rekonstruovat svou vlastní identitu.

Tyto „pohádkové“ scénáře mohou reflektovat aktuální situace a události, ale některé z nich se mohou ukázat jako odolné, přežívající z generace na generaci a přizpůsobené novým kontextům. Po sedmdesáti letech od války

se představa Němců jakožto fašistů ukazuje jako příliš užitečná, než aby se jí mnozí Američané vzdali, protože jejím prostřednictvím mohou vyzdvihnout sebe sama, svůj národ a ideály.

Britové se podobných fiktivních scénářů samozřejmě účastní také, a tak scénář „Němci = fašisté“ můžeme v britském a americkém tisku vidět v kreslených vtipech pokaždé, když Angela Merkelová nebo Evropská unie uvalí obchodní bariéry na americké zboží nebo když Anglii diktuje evropské podmínky. V kreslených vtipech se může objevit Hitlerův knír, bojové jednotky budou pochodovat v sevřených šicích a pozdrav „Heil Hitler“ bude takřka nevyhnutelný.

I v české verzi „protiněmeckého“ humoru zůstává spojení „Němec = fašista“ dosud lákavým, například když Češi chtějí odmítnout některého ze svých čelných představitelů. Z podobného důvodu se vyskytují obdobně vytvářené současné karikatury Andreje Babiše. Je-li špatný, nemůže to být Čech, lze číst mezi řádky. Může to být fašistický Němec jako Hitler nebo krutý slovenský diktátor jako Husák, ale nemůže být jedním z nás, jedním z našich demokraticky zvolených českých vůdců.

Proč právě mýtus „Němci = fašisté“ v americké společnosti tak přetrvává? Nepochybně to lze aspoň zčásti přičíst faktu, že právě on Američanům stále pomáhá, aby si připomněli vlastní slavnou minulost a ospravedlnili své současné geopolitické projekty. Porozumět geopolitice a strategii Spojených států, spočívající v podpoře válek v různých částech světa a v prosazování „národně budovatelské kampaně“, je samozřejmě nemožné bez pochopení základního amerického mýtu o svobodě a osvobození. Jedním z přetrvávajících mýtů, jež o sobě Američané rádi sami vyprávějí a v rozmanitých formách prosazují v hollywoodských filmech už po více než dvě generace, je ten, že USA zachrání svět před Hitlerem.

4. Realita, mýty, vyprávění a detaily

Některé „detaily“ jsou ovšem v takovémto vyprávění cíleně bagatelizovány: britský odpor proti Němcům od začátku do konce války, odpor ruský (či vlastně sovětský) a smrtící rána, kterou Němci dostali na ruské frontě, kde byly jejich jednotky zaměstnány ústupem, zatímco se jednotky Spojených států vylodovaly ve Francii spolu s jednotkami Spojenců. Tyto detaily jsou marginalizovány a ve vztahu k hlavnímu narativu, udávajícímu základní strukturu vtípů o Francouzích a Němcích, jsou považovány za bezvýznamné. Aktivita Francouzů, kteří přispěchali na pomoc osvoboditelům a po červnu 1944 pomohli porazit ustupující armády, je vzhledem k základní struktuře tohoto narativu rovněž pokládána za nepodstatnou.

Podobným způsobem je ve vyprávěných vtipech zamlčeno mnoho detailů z každodenní reality dělníků patřících k menšinám. Běžným tématem

internetových vtipů je lenost černochů a Mexičanů. Ano, ta se v běžném životě skutečně někdy objevuje. Kontrastuje ovšem s jinými důkazy, zjevnými na všech úrovních ekonomiky: zjišťujeme, že dělníci – lidé pocházející z menšin – pracují dlouhé hodiny v těžkých podmínkách. Tyto absurdní předsudky vyvracejí dokonce vtipy samotné. Na jednu stranu jsou Mexičané považováni za líné, ale na stranu druhou reálně stavějí a uklízejí americké školy. Podobné detaily jsou však chápány jako bezvýznamné – nezapadají totiž do stereotypu, takže jsou odmítány a zastiňovány předsudkem. Mýtus je zkrátka příliš pevně zakořeněn na to, aby byl připuštěn rozpor.

Máme tu soudobou kulturně specifickou variaci na známé téma „Naši nevolníci nepracují dost tvrdě“. Podobné variace lze najít v mnoha zemích. Ve „vyšší společnosti“ v Anglii 19. a 20. století bylo běžným konverzačním tématem probíraným s hosty při čaji, že „dnes už neseženete dobré služebnictvo, sloužící už nejsou, co bývali“. Tato večírková zábava se projevuje i v gramatice. Předsudek nabývá lexikalizované podoby ve chvíli, kdy je špatně provedená manuální práce metonymicky popsána vztažením ke skupině, která tento typ práce obvykle vykonává: výrazy *travail d'arabe* („arabská práce“) ve francouzštině či *trabajo negro* („černošská práce“) ve španělštině odkazují k odbyté, nekvalitně provedené práci, již jako by vykonali nekvalifikovaní dělníci z ciziny. Úspěšní Afroameričané či pracovníci Mexičané jsou ovšem v každodenním životě běžně k vidění, ale protože tato skutečnost odporuje podvědomému předsudku a protože nezapadá do sdíleného kulturního schématu, jsou – jakkoli je to absurdní – považováni za výjimky.

5. Eurocentrismus?

My Evropané se rádi smějeme svým vtipům o hloupých Američanech. V tomto duchu se již několikrát stal předmětem kruté satiry Donald Trump. Důležité ovšem je, jak jsou tyto satiry přijímány v Americe a jak jsou šířeny do světa. Pro mnoho amerických satiriků je Trump směšný šasek stojící v hrůzném kontrastu k inteligentnímu, osobitému a výřečnému Obamovi. Je to zkrátka nevhodný prezident.

Evropané ovšem tyto satirické narážky interpretují chybně, respektive vykládají si je v rámci svých vlastních předsudků a stereotypů. Mnozí Evropané se rádi vidí jako lidé kultivovanější a inteligentnější než Američané. Mají tendenci libovat si v protiamerických náladách, což je utvrzuje v tom, aby viděli Donalda Trumpa či George W. Bushe mladšího jako prototypické americké hlupáky. Oni nejsou výjimkou z pravidla, oni ho potvrzují. Tuto logiku bude samozřejmě většina Američanů považovat za absurdní a urážlivou.

Podobně to funguje, když francouzská média vytýkají svému prezidentu Emmanuelu Macronovi jeho aroganci. Když ale s ironizováním Macronovy

údajné arogance a neschopnosti přijmout kritiku začal *Der Spiegel*, stal se z Macrona typický povýšený Francouz. A zapadl tak do známého stereotypu Francouze, jaký je rozšířen v představách Němců.

Je zajímavé, že tyto politické vtipy odhalují dosti zarážející skutečnost: že se totiž smějeme politikům, nikoli s nimi. Humor představuje součást sociálních interakcí a i naši čelní představitelé jej často využívají, aby vzbudili či aby si udrželi důvěru. Humor je zde nástrojem a politiky často vídáme, jak se společně smějí. My se s nimi však nesmějeme, spíše se smějeme jim. Není to dokonce tak, že svým představitelům jako objektům anekdot upíráme jejich právo účastnit se společného smíchu a činíme z nich naopak terče satiry a vtipu?

Předmětem takového chování je v posledních letech po celé Evropě Vladimir Putin. Na internetu lze najít filmový záznam politických jednání, na nichž ruský prezident předvádí svou schopnost být rafinovaný, duchaplný, vtipný a spontánní nejen v ruštině, tj. ve svém rodném jazyce, ale také v angličtině a němčině. Tohle ale není ten „evropský“ Putin. Detailnější podoba eurocentrické antiputinovské karikatury je k vidění v kreslených vtipcích ve většině evropských novin. Holanďané mají například na YouTube krátké satirické video nazvané „Vaření s Putinem“, v němž herec imitující ruského prezidenta vystupuje do půl těla nahý a v kuchyni je s ním přítomna nepostradatelná „bábuška“ v šátku, která říká jediné slovo: „Da.“ Putin začíná lekci vaření střelbou do stropu, nato se dolů do kuchyně zřítí medvěd, a okamžitě mu tak poskytne suroviny na medvědí boršč. Posléze si Putin hraje s plynem: zapíná ho a vypíná jako zlobivé dítě. Pak dostane hysterický záchvat, neboť zjistí, že rajčata jsou z Itálie, papriky z Holandska a brambory z Německa – a Putin přece Evropu nenávidí! Putin si s Evropany i s dodávkami plynu pohrává. Právě to je sdělení přítomné mezi řádky „příběhu“. Co do tohoto kulturního scénáře nezapadá, je odstraněno.

To, že se Putin – jako každý jiný rozumný politický představitel – angažuje v obraně národních zájmů a čelí obchodním sporům vyvolávaným Američany či Evropskou unií, jsou prvky, které jsou z příběhu zjevně vynechány. Ale nám Evropanům připadají tyto satiry a vtipy velmi zábavné. Umožňují nám ignorovat, jak Evropa vystupuje ve světě, a vnímat sami sebe jako nevinné oběti nevyzpytatelného diktátora.

Aniž chceme Putinovy postupy či jeho prezidentství bránit, je jasné, že geopolitická situace je složitější. Co by nám však tyto evropské příběhy měly připomenout, je fakt, že naše perspektivy jsou vždy nějak situovány a nějak omezeny. Nelze věřit tomu, že bychom byli schopni plně překonat svůj etnocentrismus. Naš humor i nesnášenlivost jasně ukazují naše vlastní limity. Upínáme se k tomu „našemu“ Putinovi a nechceme se ho vzdát, abychom pak mohli přijmout ty další Putiny, kteří nás přestanou utvrzovat ve spokojené sebelásce a eurocentrismu.

6. Závěrem

Narážíme na spoustu vtipů, které se nám nezamlouvají, ale tím, že se společně smějeme, sdílíme určité názory, tendence a předsudky. Abychom porozuměli vtipům o Putinovi, Macronovi nebo Trumpovi a abychom opravdu pochopili americké vtipy o Němcích, černoších či Mexičanech, musíme přijmout perspektivu těch, kteří je vyprávějí. Tento akt obnáší nejen potlačení naší vlastní perspektivy a citlivosti, ale i snahu o pochopení hodnot, přesvědčení a předsudků určitých skupin lidí, jimž tyto vtipy připadají směšné. Jinými slovy, musíme přijmout jistou perspektivu, určitý způsob pohledu na svět, určité myšlenkové nastavení. Je nutné rozlišovat mezi pěti formami, respektive rovinami obrazu světa (viz Underhill, 2009):

Pět forem / rovin obrazu světa:

- Vnímání světa
- Vytváření světa
- Kulturní nastavení
- Osobní svět
- Perspektiva

Tato rozlišení mohou být užitečná i tehdy, snažíme-li se pochopit humor a nenávisť. Pravděpodobně se ukáží jako přínosná – hlavně v tom, že nám pomohou rozlišit mezi tím, jak jednotlivec inklinuje k určitému typu vtipů, a tím, jak může být získán, aby zaujal perspektivu někoho jiného. Hodně lidí, kteří se sami nepovažují za rasisty, se směje rasistickým vtipům.

Francouzi by možná popřeli své vžité přesvědčení, že Belgičané jsou hloupí či směšní. Mnoho Francouzů ovšem vypráví vtipy o hlupácích z Belgie, kteří se snaží doletět na Slunce, aby překonali Francouze, kteří létají na Mars. Vtipy o mužích odhalují více o ženách než o mužích, stejně tak jako vtipy, které muži vyprávějí o ženách, odhalují předsudky, ale i naděje či obavy mužů. Mnoho satirických videí na YouTube namířených proti ženám je však ve skutečnosti vytvářeno právě ženami (viz satiry proti Shakiře, Katy Perry a Keshe). To pravděpodobně něco odhaluje o archetypech femininity i o antagonismu a pocitech strachu s těmito archetypy spojených. Těmto otázkám se zde ovšem není možné více věnovat.

Vztahují-li se vtipy k podprahovým narativům, například „My jsme vyhráli válku“, představují součást kulturního nastavení, přetrvávající obraz světa, který má ideologickou povahu. Když se dostaneme na úroveň lexicizovaných výrazů, jakým je například *travail d'arabe* (arabská práce), je jasné, že se potýkáme se způsobem, jímž jednotlivci vnímají minority. V tomto bodě vstupujeme do procesů vnímání a vytváření světa. Na této

zásadní úrovni lidé projevují pudové reakce odmítnutí, a začínají si je ospravedlňovat ve stylu rasistických argumentů, rozděluje svět na „MY – ONI“, „TADY – TAM“, „UVNITŘ – VNĚ“, „ČLENOVÉ SKUPINY – LIDÉ MIMO SKUPINU“, „KDO SEM PATŘÍ – KDO SEM NEPATŘÍ“, „ČISTÍ – NEČISTÍ“, „MORÁLNÍ – NEMORÁLNÍ“ či „DOBRO – ZLO“.

Jazyk a humor jsou sociální a historické procesy. Lidé se učí společně smát současně s tím, jak se učí jazyku. Přijímají sdílený obraz světa a zároveň jej udržují a proměňují tím, jaká slova používají a jaké vtipy si vyprávějí. Pro etnolingvisty tyto procesy představují zajímavou problematiku vstupu do kulturního nastavení a do individuálních perspektiv, stejně jako před ně kladou úkol určit povahu sdíleného vnímání a utváření světa, které udržuje obraz světa napříč celou jazykovou komunitou. Co se týče jednotlivců, nabízí se vždy otázka, do jaké míry si přejeme účastnit se sdíleného humoru a do jaké míry vzdorujeme paradigmatům, jež se nám tím vnucují.

Shazujeme a satirizujeme imigranty a lidi, kteří se nechovají jako my, nejedí jako my, nemluví jako my? To, co se prezentuje jen jako „trocha legrace“, mívá často velmi vážný podtext. Je to politická otázka. Zároveň satira představuje i lehkou úlevu. Ale nevede nás takové myšlení a jednání k tomu, abychom politiku přestali brát vážně? Můžeme se smát Trumpovi a Putinovi, a zároveň je brát vážně? To není jisté. Jisté však je, že vtipy, jež vyprávíme, vtipy, jimž nerozumíme, i vtipy, které nedokážeme přeložit, říkají mnoho podstatného o naší kultuře a jejích limitech.

Prameny

David, V. (ed.) (2017): *Špalíček dobrých vtipů*, Praha: Levné knihy.

Gran Torino Trailer [online] (2008). Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/videos/search?q=clint+eastwood+film+racist&&view=detail&mid=D-B6695BB7867A5466AC6DB6695BB7867A5466AC6&&FORM=VDRVRV>>.

Gran Torino The Fucking Short Racist Version [online] (2009). Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/videos/search?q=clint+eastwood+film+racist&&view=detail&mid=C9DC6DA622050DB11D11C9DC6DA622050DB11D11&&FORM=VDRVRV>>.

Reddit [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.reddit.com/r/MeanJokes>>.

Kreslené vtipy

Bing.fr [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/?cc=fr>>.

Google.cz [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.google.cz/>>.

Google.com [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.google.com/>>.
Google.fr [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.google.fr/>>.
Yahoo.fr [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.yahoo.fr/>>.
Project Gutenberg [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<http://www.gutenberg.org/files/35622/35622-h/35622-h.htm>>.

Satirická videa

Satira na Katy Perry [online] (2010). Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/videos/search?q=katey+perry+satire+california+girls&&view=detail&mid=946E16A6FC5BD7FF102B946E16A6FC5BD7FF102B&&FORM=VRDGAR>>.
Satira na Keshu [online] (2010). Dostupné z WWW: <<https://www.youtube.com/watch?v=d7n8GqewJ2M>>.
Satira na Miley Cyrus [online] (2014). Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/videos/search?q=miley+cyrus+satire+wrecking+ball&view=detail&mid=456D27F3A31E750C8BA8456D27F3A31E750C8BA8&FORM=VIRE>>.
Satira na Putina (Vaření s Putinem) [online] (2014). Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/videos/search?q=cookin+with+putin&view=detail&mid=74FA251F5D5A3A8C1EAB74FA251F5D5A3A8C1EAB&FORM=VIRE>>.
Satira na Shakiru [online] (2010). Dostupné z WWW: <<https://www.bing.com/videos/search?q=shakira+satire+pancake&&view=detail&mid=83E7E55B9FE495960BE183E7E55B9FE495960BE1&&FORM=VRDGAR>>.

Literatura

Bartmiński, J. (2012): *Aspects of Cognitive Linguistics*. London: Equinox.
Underhill, J. W. (2009): *Humboldt, Worldview & Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Underhill, J. W. (2012): *Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate & War*. Cambridge: Cambridge University Press.
Voltaire: A Philosophical Dictionary. *The literature network* [online]. Cit. 1. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<http://www.online-literature.com/voltaire/philosophical-dictionary/42/>>.
Voltaire (česky 1997): *Filosofický slovník čili Rozum podle abecedy*. Přeložila Emma Horká. Praha: Votobia.
Walas, T. (ed.) (1996): *Stereotypes & Nations*. Crakow: International Cultural Centre Crakow.

Řeč metafor o lidských právech. Kognitivně lingvistické analýzy a interpretace biblických metafor v manuálu pro výchovu mládeže k lidským právům *Kompas*

Ivana Procházková

1. Úvod

Letos v prosinci tomu bude sedmdesát let, co Valné shromáždění OSN schválilo jeden z klíčových lidskoprávních dokumentů, *Všeobecnou deklaraci lidských práv*.¹ Lidskoprávní problematika zasahuje oblast právní, politickou, publicistickou, historickou, filozofickou, teologickou, ale také pedagogickou. Následující kapitola si klade za cíl metodami kognitivní a kulturně orientované lingvistiky podrobit analýze učební materiál, manuál pro výchovu mládeže k lidským právům *Kompas*.² Budeme si všímat metafor, které se v textu podílejí na konceptualizaci pojmu LIDSKÁ PRÁVA, zamýšlet se nad jejich motivací, nad tím, kde mají užité metafory svůj původ a jaké konsekvence jejich užívání může případně mít. Metaforika a některé myšlenkové koncepty užité v manuálu nesou zcela nepopíratelně stopy inspirace biblickými texty a některými křesťanskými naukami. Proto jsou následující analýzy také příspěvkem do případné debaty o biblickém (židovském a křesťanském) původu a charakteru ideje a celé kultury lidských práv.³

---

1 *The Universal Declaration of Human Rights* (Paris, 1948).

2 Brander, P. et al. (eds.) (2006).

3 Tato otázka je předmětem odborné debaty a mnohdy i ostré polemiky. Vedou ji filozofové, teologové i teoretici práva – ať už s cílem křesťanské, teologické kořeny ideje lidských práv prokázat, nebo naopak popřít. Některé klíčové dokumenty problematiku odůvodnění lidských práv naopak nechávají otevřenou, problematické dokonce zůstává i to, zda nějaké filozofické nebo teologické zdůvodnění lidských práv je vůbec možné nebo adekvátní. Aspirace ideje lidských práv na univerzalitu totiž de facto vylučuje připustit, že by původ lidských práv bylo možné přiznat nějaké konkrétní kultuře, filozofii či teologii. Někteří autoři dokonce zásadně odmítají jejich ideu zdůvodňovat, protože přirozená povaha lidských práv zdůvodnění nevyžaduje již z principu. Podobně jako zákony mechanické fyziky nebo ve středověké křesťanské nauce tzv. pravdy víry.

2. Konceptuální metafory a jejich kořeny v jazyce Bible. Lidská práva místo Tóry.

Kompas je manuál pro výchovu mládeže k lidským právům, který vznikl v rámci Programu výchovy mládeže k lidským právům. Tento program byl zahájen v roce 2000 pod patronací Ředitelství Rady Evropy pro mládež a sport.⁴ Kromě obsáhlé sady aktivit a her pro mládež s doprovodnými instrukcemi obsahuje manuál řadu informací o vývoji ideje lidských práv, o jejich právní ochraně, přehled institucí, definice základních pojmů, stručné charakteristiky a také celá znění klíčových lidskoprávních dokumentů v češtině.⁵ Český překlad druhého vydání z r. 2003 vyšel tiskem v roce 2006. Následující analýzy a interpretace metaforických vyjádření vycházejí z českého textu; odtud jsou také všechny uvedené příklady. Bylo však vždy přihlédnuto i k anglickému originálu.⁶

Metaforická vyjádření týkající se lidských práv se vyskytují především v předmluvách,⁷ dále pak v úvodu a v první části manuálu.⁸ Pojem LIDSKÁ PRÁVA (ev. SVOBODY)⁹ je konceptualizován prostřednictvím metafor v textových jednotkách, které pojednávají o účelu manuálu, obecně o lidských právech, o jejich původu a smyslu. Metafory vypovídají o tom, jakou představu mají autoři manuálu o původu a smyslu ideje lidských práv.¹⁰ Většinu konceptuálních metafor užitých v manuálu *Kompas* můžeme rovněž identifikovat v textech publicistických, v politické rétorice, v textech historických, filozofických nebo teologických. Proto jejich zkoumání, hledání jejich původu, motivace, může být příspěvkem do současného lidskoprávního

4 Anglicky byl manuál *Kompas* poprvé vydán v roce 2002. Na webových stránkách Rady Evropy jsou umístěny oficiální překlady do arabštiny, němčiny, francouzštiny, španělštiny, ruštiny, ukrajinštiny a bulharštiny. Program *Kompas* má vlastní webové stránky a výukový portál (Dostupné z WWW: <<https://www.coe.int/en/web/compass/home>>).

5 Všeobecná deklarace lidských práv, Mezinárodní pakt o občanských a politických právech, Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech, Úmluva o právech dítěte, Evropská úmluva o lidských právech, Úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod ve znění protokolu číslo 11408, Dodatkové protokoly k Úmluvě o ochraně lidských práv a základních svobod, Evropská sociální charta, Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin, Evropská charta regionálních či menšinových jazyků.

6 Pokud nebude výslovně uvedeno jinak, konceptualizace v angličtině a v češtině si odpovídají. Všechny příklady jsou z české varianty manuálu.

7 Manuál má dvě předmluvy, autorem první je generální tajemník Rady Evropy Walter Schwimmer, autorem druhé – pro české vydání – Václav Havel.

8 *Výchova k lidským právům a Kompas: Stručný průvodce pro uživatele* (2006, s. 15–66).

9 Slovní spojení *lidská práva* a *lidské svobody* jsou užívána nejen v manuálu, ale ve většině lidskoprávních textů jako synonyma. Ve svém příspěvku budu užívat pouze spojení *lidská práva*.

10 Klíčové lidskoprávní dokumenty i literatura právní se této velmi obecné otázce mnohdy snaží vyhnout, a to z různých důvodů.

rozhovoru v našem aktuálním kontextu historickém, společenském, kulturním i politickém.

Centrální koncept užívaný v manuálu *Kompas* při konceptualizaci pojmu LIDSKÁ PRÁVA je v procesu mísení s konceptuální metaforou LIDSKÁ PRÁVA / LIDSKÉ SVOBODY JSOU ZÁKON¹¹ metafora LIDSKÁ PRÁVA (ev. SVOBODY) JSOU CESTA. Lidská práva *ukazují cestu* (ev. *jsou cestou*), například *cestu ke světovému míru, cestu ke svobodě* nebo *cestu k rovnosti*. Cíl *cesty* jako entita zdrojové domény CESTA koresponduje v cílových doménách s hodnotami, které se předpokládají v rámci ideje lidských práv za univerzálně sdílené (zpravidla to jsou *mír, humanita, lidská důstojnost* nebo *svoboda*).¹²

Lidská práva **ukazují směr, cestu**, jak [...] vytvořit kulturu, kde jsou lidská práva chápána, ochraňována a respektována (*Kompas*, 2006, s. 17).

V rámci metaforu CESTA se konstituuje v celém manuálu bohatá síť korespondencí. V prvé řadě vlastní název manuálu: *Kompas*. Podobnou funkci při metaforických konceptualizacích plní pojem *směrovky, ukazatele*. V následující textové jednotce entita zdrojové domény *kompas*, „ukazatel na cestě“, koresponduje v cílové doméně s entitou *úmluvy o lidských právech*:

Úmluvy o lidských právech [...] nás **orientují** v časech nejistoty a změn (*Kompas*, 2006, s. 9).¹³

Metafora LIDSKÁ PRÁVA (ev. SVOBODY) JSOU CESTA je užita i ve dvou následujících textových jednotkách:

Nedávno byl zřízen Mezinárodní trestní soud – stálý tribunál, který umožňuje soudit jednotlivce obviněné z páchání genocidy, válečných zločinů nebo zločinů proti lidskosti. Jeho ustavení bylo **důležitým mezníkem na cestě** k uznání skutečnosti, že mají-li mít univerzální lidská práva praktický smysl, musejí být vymahatelná (*Kompas*, 2006, s. 312).

Vydání *Kompasu* je pouze **začátkem** [cesty] (*Kompas*, 2006, s. 14).

11 Jako zákon jsou lidská práva buď **dobržována**, nebo **porušována**, buď **uplatňována**, nebo **přehlížena**.

12 V americké *Deklaraci nezávislosti*, jednom z klíčových lidskoprávních dokumentů, je to ale např. také *osobní štěstí*.

13 Předmluva Waltera Schimmera, generálního tajemníka Rady Evropy.

V textech Starého i Nového zákona je rovněž metafora ZÁKON (TÓRA)¹⁴ JE CESTA ústředním metaforickým konceptem užívaným při konceptualizaci pojmové oblasti *zákon*. Některé pojmy zdrojové domény se dokonce jako lexicizované metafory staly „domácími“ v pojmové oblasti *zákon*.¹⁵ Konceptuální metafora ZÁKON (TÓRA) JE CESTA potom předznamenává i budoucí vývoj rabínského judaismu – koncept tzv. *ústní Tóry*. Té se v židovské tradici jinak také říká *halacha* (česky *postup, cesta, chození*). *Halacha* byla původně souhrnem zvláštních právních rozhodnutí, kterých bylo dosaženo po prodiskutování různých názorů židovských učenců nad posvátnými texty Starého zákona; později byl tento termín rozšířen na celý korpus židovského zákona, na celý právní systém judaismu.

Metaforický koncept CESTA vychází ze základní zkušenosti člověka s orientací a pohybem v prostoru a má univerzální fyzický a prostorový zkušenostní základ. Proto je srozumitelný napříč mnoha jazyky a kulturami a při překládání Bible do latiny i do moderních světových jazyků bylo možné metaforická vyjádření týkající se zákona a práva překládat doslovně. Konceptualizace pojmů *zákon, právo* v moderních evropských jazycích se tak vyvíjela pod vlivem biblických textů. Centralita metafory CESTA v pojmové oblasti *lidská práva* má tedy s velkou pravděpodobností tyto biblické kořeny. V textech Starého zákona se konceptuální metafora ZÁKON (TÓRA) JE CESTA uplatňuje v mnoha variantách.¹⁶ Následující příklad reflektuje v rámci metafory CESTA ambivalentní zkušenost s lidskými právy:

14 Tóra (česky Zákon) je nejčastěji označením pro prvních pět knih Starého zákona (pěti knih Mojžíšových). Může jít ale také v nejužším slova smyslu o Desatero, příp. naopak šířeji o soubor všech zákonů, nařízení a předpisů, které se nacházejí ve Starém zákoně. Ještě šířeji lze pod Tórou rozumět celý Starý zákon, který má tak v jistém slova smyslu status právního dokumentu. Rabínský judaismus zavedl později vedle termínu *psaná Tóra* ještě termín tzv. *ústní Tóra* (*halacha*), což je autoritativní výklad *psané Tóry* židovských učenců. V nejširším slova smyslu je tedy Tóra i nesmírně rozsáhlá literární produkce celé židovské kultury po dobu několika staletí, která vzniká z potřeby *psanou Tóru* interpretovat, upřesnit, formulovat její smysl a dát přesné instrukce, jak má být *psaná Tóra* aplikována.

15 Např. hebrejský slovesný kořen š-m-r (česky *střežit, dohlížet*) ve významu „dodržovat, plnit (Zákon)“ nebo *děreḥ* (česky *cesta*) ve významu „příkázání, ustanovení, nařízení (Zákona)“.

16 Zákon (Tóra) jsou cesty, které svému lidu daroval Hospodin. Tóra jsou rovné a bezpečné cesty, na kterých člověk neklopýtné, nezabloudí a dojde k cíli. Jsou to silnice, které vybudoval Bůh (král Izraele) v zemi, kterou svému lidu daroval. Hebrejský pojem *Tóra* může ale ve variantách metafory CESTA korespondovat s různými entitami zdrojové domény: *cesta, ukazatele na cestě, průvodce na cestě, cíl cesty, průvodce na cestě* aj. V metaforických vyjádřeních, která uplatňují metaforu CESTA konvenčním způsobem, Bůh sám střeží cesty, které vybudoval a je průvodcem těm, kdo po jeho cestách – Tórou – chodí. Tóra jsou cesty, které vedou do chrámu – do domu, ve kterém bydlí Bůh sám. Jsou to cesty do hradu nebo do opevněného města, která je bezpečným místem pro život. Boží lid Izrael má Tóru – Boží cesty, či hradby Božího města Jeruzaléma (příp. město samé – Jeruzalém) střežit. Konceptuální me-

[...] stejně jako kompas ukazuje tento manuál různé cesty a směry **bludiš-
tům lidských práv** (Kompas, 2006, s. 9).¹⁷

Metaforu cesty v manuálu velmi tvořivě uplatňuje také navržená didaktická aktivita *Cesta do země rovnosti* (Kompas, 2006, s. 185–187). Tato hra pro mládež řeší otázku rovnosti mužů a žen s důrazem na diskriminaci žen. Účastníci mají nakreslit mapu cesty z krajiny přítomnosti do země rovnosti mezi muži a ženami.

Účastníci hry *Cesta do země rovnosti* jsou vyzváni, aby v rámci problematiky vybraných lidských práv sami konceptualizovali zlo prostřednictvím entity *temný les*, nebo diskriminaci prostřednictvím entity *bažina*. V úvodních pokynech jsou účastníci hry vyzváni, aby sami navrhli korespondence k entitám zdrojové domény *vrstevnice*, *vodní plochy*, *hory*, *údolí*, *řeky*, *dráty elektrického vedení*, *vesnice*, *mosty* aj. Za pozornost stojí také příklad navržené korespondence mezi entitami *červené jablko* a *pokoušení*. Biblické konotace jsou zřejmé. Vedle *jablka* a *pokoušení* je to především koncept *vyjití* (z *otroctví*) *do země zaslíbené* a pak funkce *zákona* (lidských práv i Desatera) jako *směrovek*, *ukazatelů na cestě* (*do země zaslíbené*) jsou bezpochyby inspirovány centrálním biblickým konceptem spásy a vykoupení.

Podobně jako je základním smyslem Tóry vyučovat *Božím cestám* generaci za generací, mají být z generace na generaci s úctou předávána i *lidská práva*. Další významnou konceptuální metaforou v manuálu Kompas je LIDSKÁ PRÁVA JSOU VĚDOMOSTI (ZNALOSTI; DOVEDNOSTI; POSTOJE). Mládež má být k lidským právům *vychovávána* (Kompas, 2016, např. jen na s. 20 desetkrát, v celém manuálu více jak třistakrát), aby je *chápala* (např. Kompas, 2006, s. 283), *oceňovala* (např. Kompas, 2006, s. 17), *ochraňovala* (např. Kompas, 2006, s. 19), a *respektovala* (např. Kompas, 2006, s. 269).

A proto vítám a podporuji iniciativu Rady Evropy, která stojí za tímto „**slabikářem**“ lidských práv určeným především mladým lidem, kteří na rozdíl od předcházejících generací nezažili, jaké to je, když jsou jejich lidská práva přehlížena a zpochybňována (Kompas, 2006, s. 10).¹⁸

V následující textové jednotce metaforická konceptualizace pojmu LIDSKÁ PRÁVA probíhá v procesu mísení několika konceptů: LIDSKÁ PRÁVA JSOU VĚ-

---

tafora *šrd hrwt* TÓRA (ZÁKON) JE CESTA vytváří však také koherentní systém s dalšími užívanými metaforami: TÓRA JE MĚSTO nebo také TÓRA JE SLUNCE.

17 Po pádu jeruzalémského chrámu v r. 70 po Kr. v židovství jednoznačně převládá rabínský judaismus, který je do velké míry právním systémem. Systém 613 příkázání židovského Zákonu se křesťanům zcela jistě musel jevit jako labyrint. Podobný osud jako židovský Zákon, Tóru, potkal lidská práva.

18 Úvod Václava Havla.

DOMOSTI (ZNALOSTI), DOVEDNOSTI A POSTOJE,¹⁹ LIDSKÁ PRÁVA JSOU KULTURA A LIDSKÁ PRÁVA JSOU STAVBA.²⁰

Znalost [...] ještě nemusí znamenat respektování a bez respektu k lidským právům bude vždy docházet k jejich porušování. **Kultura** lidských práv je sítí do sebe zapadajících **postojů, přesvědčení, chování, norem a předpisů**. Jejich pochopení nám poskytne **základ**, na němž můžeme **postavit** vlastní práci (Kompas, 2006, s. 17).

3. Kvazi náboženství lidských práv

Autoři manuálu *Kompas* tak tlumočí velmi ambiciózní ideu: Podobně jako Evropa pěstovala kulturu renesance nebo baroka, kulturu antickou nebo kulturu raného křesťanského středověku, my žijeme v *kultuře lidských práv*. Tato idea vznáší nárok na to, aby lidská práva byla centrální sdílenou hodnotou, mravní hodnotou a nejvyšším dobrem pro Evropu a celý svět. Nejvyšší hodnotou a dobrem, kterým byl po několik století Bůh. Kultura lidských práv se tak konstituuje jako sekularizovaná podoba křesťanské kultury.

Následující ukázka je z preambule *Charty Spojených národů*,²¹ zakládajícího statutu OSN a klíčového dokumentu, který bezprostředně předcházela *Všeobecné deklaraci lidských práv*:

MY, LID SPOJENÝCH NÁRODŮ, JSOUCE ODHODLÁNÍ uchránit budoucí pokolení od metly války, která dvakrát za našeho života přinesla lidstvu nevýslovné strasti, odhodlání deklarovat znovu svou **víru v** základní lidská práva, v důstojnost a hodnotu lidské osobnosti, v rovná práva mužů i žen a národů velkých i malých, [...]²²

Konceptuální metafora LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO našla v závislosti na *Chartě Spojených národů* široké uplatnění v rámci ideje lidských práv, byla rozvinuta v pozdějších lidskoprávních dokumentech a dalších textech tý-

19 Je evidentní, že se zde setkáváme s jazykem českých rámcových vzdělávacích programů a v návaznosti na ně také školních vzdělávacích programů.

20 Francouzský katolický teolog René Cassin, který se významně podílel na formulaci *Všeobecné deklarace lidských práv*, přirovnával lidskou důstojnost, svobodu, rovnost a bratrství k základním sloupům, pilířům chrámu. Tímto chrámem pak myslel *Všeobecnou deklaraci lidských práv* (Ishay, 2008, s. 5).

21 *Charter of the United Nations* (San Francisco, 1945), zakládající statut Organizace spojených národů.

22 WE THE PEOPLES OF THE UNITED NATIONS DETERMINED to save succeeding generations from the scourge of war, which twice in our lifetime has brought untold sorrow to mankind, and to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women and of nations [...]

kající se této problematiky. Preambuli Charty OSN citují zpravidla všechny pozdější lidskoprávní deklarace a úmluvy, *Všeobecná deklarace lidských práv*, *Mezinárodní pakt o občanských a politických právech* a další. Také řada metaforických vyjádření v *Kompasu* jsou uplatněním této konceptuální metafory.

V rámci tohoto metaforického konceptu mají být lidská práva nejen **ce-něna** a lidé si jich **váží / neváží**, ale mluví, kteří tuto metaforu užívají, vědomě nebo nevědomě nabízejí lidská práva jako předmět víry, jako nejvyšší hodnotu kulturní i mravní. Předmětem víry byl po mnoho staletí v Evropě Bůh Starého a Nového zákona, od dob osvícenství případně přírodní zákony či rozum (ev. Rozum). Jiří Pehe ve své stati *Lidská práva jako sekulární náboženství Západu* (2015, s. 52) přirovnává status lidských práv ke statusu základních fyzikálních zákonů. Podle něho se jako objevené „základní pravdy“, jako *přirozené „zákony lidství“* vážou k podstatě lidství. Lidská práva pak podobně jako *pravdy víry (zjevené pravdy)* vznášejí nárok na to, že nepotřebují zdůvodnění, aby byla všeobecně uznána a respektována (Pehe, 2015, s. 52). Zatímco křesťanská teologie během svého vývoje pochopila, že racionalita nesmí stát v rozporu se spiritualitou, pravdy víry zdůvodňuje rozumem a s vědou vede dialog, kvazi teologie lidských práv zatím zůstává ve fázi spíš ideologie než teologie. Jiří Pehe (ale i další autoři) upozorňují na to, že idea lidských práv si – ať už vědomě, nebo nevědomě – v podání některých mluvčích (politiků, lidskoprávních aktivistů, pedagogů, filozofů, publicistů) nárokuje být sekulárním zjevením univerzálních pravd o člověku. Z ideje lidských práv se tak ale stává nebezpečná ideologie (Pehe, 2015, s. 55). Z pohledu křesťanské teologie je metafora LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO zcela nepřiměřená a nese v sobě nebezpečí hlubokých omylů. Zde sice není prostor provést seriózní kritiku toho, jak je metafora LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO užíváno v oblasti lidských práv, avšak na několika dalších příkladech lze alespoň doložit užití této metafory v manuálu *Kompas*.

Kultura lidských práv může v některých ohledech připomínat kult: lidská práva mají svůj *kalendář* (*Kompas*, 2006, s. 263–264; srovnej *liturgický kalendář*), v jehož centru stojí nikoli Velikonoce ale *Den lidských práv*, a to 10. prosince na počest přijetí *Všeobecné deklarace lidských práv* Valným shromážděním OSN v roce 1948. K tomuto svátku se v *Kompasu* uvádí:

Tento kalendář je prvním pokusem o vypracování seznamu dnů, kdy lidé na celém světě **oslavují** lidská práva (*Kompas*, 2006, s. 261).

Dílčí polohou konceptuální metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO je metafora LIDSKÁ PRÁVA JSOU OBĚŤ:

Rezoluce Komise OSN pro lidská práva z dubna 2001 odmítla názor, že kvůli boji proti terorismu by mohla být **obětována** lidská práva (*Kompas*, 2006, s. 290).

Lidská práva mají své bojovníky. Manuál *Kompas* je „verbuje a cvičí“ například prostřednictvím didaktické aktivity pro mládež s názvem *Bojovníci za lidská práva* (*Kompas*, 2006, s. 130–134). Dílčí polohou metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO je také koncept LIDSKÁ PRÁVA JSOU VÁLEČNÁ ZBROJ.

Lidská práva jsou jako brnění: chrání nás (*Kompas*, 2006, s. 283).

Konceptuální metafora BŮH JE VÁLEČNÍK a její dílčí poloha BŮH JE VÁLEČNÁ ZBROJ patří mezi konvenční biblické metafory. V kultuře ukotvené v biblické tradici má užití metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU VÁLEČNÁ ZBROJ evidentně kořeny v biblické a křesťanské víře.

Hospodin je síla má a **štíť můj**, mé srdce v něj doufá. Pomoci jsem došel, proto v srdci jásám, svou písní mu budu vzdávat chválu.²³

Požehnán buď **Hospodin**, má skála, který učí bojovat mé ruce a mé prsty válčit! Moje milosrdenství a moje pevná tvrz, můj nedobytný hrad, můj vysvoboditel, **můj štít**, k němuž se utíkám, on mi můj lid podmaňuje.²⁴

K biblickým textům, které jsou patrně v pozadí konceptuální metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU VÁLEČNÁ ZBROJ (jako dílčí polohy metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO), patří z novozákonních oddílů velice známý text z listu Efeským:

[...] vezměte na sebe plnou Boží **zbroj**, abyste se mohli v den zlý postavit na odpor, všechno překonat a obstát. Stůjte tedy „**opásání** kolem beder pravdou, **obrnění pancířem** spravedlnosti, **obuti** k pohotové službě evangeliu pokoje“ a vždycky se **štítem** víry, jímž byste uhasili všechny ohnivé střely toho Zlého. Přijměte také „**přilbu** spasení“ a „**meč** Ducha, jímž je slovo Boží“.²⁵

Lidská práva mají v manuálu *Kompas* také své apoštoly, mučedníky a misionáře do zemí, kde lidská práva nejsou dosud dodržována a nebyla přijata. V zájmu lidských práv se vedou „svaté války“, a to nejen nenásilné, ale i násilné.

Podobně idea tzv. občanských ctností našla dle mého mínění svůj předobraz v křesťanské nauce o ctnostech a neřestech. Vrcholnou podobu dal

23 Žalm (Ž) 28,7. Citováno podle *Českého ekumenického překladu* (ČEP). Podobně i další, např. Dt 33,29; 2 S 22,31; 2 Kr 19,34; 2 Kr 20,6; Ž 7,11; Ž 18,31; Ž 115,9–11; Ž 84,12; Iz 31,5; Iz 37,35; Iz 38,6; Za 9,15; Za 12,8.

24 Ž 144,1–2; ČEP.

25 List Efeským (Ef) 6,13–17; ČEP.

této křesťanské nauce Tomáš Akvinský. Sekulární a racionalistickou variantou křesťanských ctností a neřestí jsou *občanské ctnosti* a „neřesti“. Mezi občanské ctnosti, které jmenuje *Kompas*, patří zejména demokracie, tolerance, pluralismus, nediskriminace. Podobně se *Kompas* věnuje velmi intenzivně i neřestem. Patří mezi ně například antisemitismus, diskriminace, xenofobie, rasismus, homofobie, fanatismus, neonacismus a extremismus.

Tak jako má křesťanství svá klíčová dogmata, má je i „náboženství“ lidských práv. Při konceptualizaci pojmu LIDSKÁ PRÁVA našlo své uplatnění křesťanské učení o hříchu, ovšem ve velmi zjednodušené a redukované podobě. Ve zdrojovém konceptu je nejhlubší příčinou zla ve světě hřích. Podle křesťanské nauky má hřích rozměr individuální, společenský i strukturální. Hřích má svůj původ v nitru člověka, v jeho přirozenosti, ale projevuje se ve slovech, v konkrétním jednání, nebo naopak mlčením či pasivitou člověka. Pro uvedení příkladu konkrétní textové jednotky, která je formulací této nauky ve zdrojové oblasti, citujme z *Katechismu katolické církve*:

[...] je to totiž hřích, který dělá z lidí spoluviníky druhých a působí, že mezi nimi vládne žádostivost, násilí a nespravedlnost (*Katechismus katolické církve*, 2001).

Příkladem redukováného užití metaforického konceptu PORUŠOVÁNÍ LIDSKÝCH PRÁV JE HŘÍCH je v manuálu *Kompas* mimo jiné toto metaforické vyjádření:

Lidská práva ovlivňují náš život po všech stránkách. Jejich **porušování leží u kořenů téměř každého problému současného světa**: násilí, chudoby, globalizace, životního prostředí, ekonomických nerovností a bezpráví, nemluvě ani o skutečných ničivých silách na naší planetě – o válkách a jiných násilných konfliktech (*Kompas*, 2006, s. 25).

Na závěr poslední ukázka přenosu mezi křesťanským naukovým textem a lidskoprávním konceptem, který se uplatňuje v klíčových lidskoprávních dokumentech a sekundární literatuře průběžně. Jde o raně křesťanské učení o dvojí podstatě, respektive přirozenosti Kristově. Tzv. *Chalcedonské vyznání víry* z r. 451 říká:

Božská a lidská přirozenost Ježíše Krista má dvě přirozenosti, a toto rozlišení přirozeností není nijak zrušeno jejich spojením, avšak vlastnost každé z přirozeností zůstala uchována, a je přítomna v jedné osobě a subsistenci, **neodloučena ani nerozdělena** do dvou osob **nesmíšeně, neproměnně, nerozděleně a nerozlučně**.

Formulace velmi nápadně připomíná důležitý postulát ideje lidských práv, že všechna lidská práva jsou **přirozená, nezczizitelná, nedělitelná, nepromlčitelná, nezrušitelná a univerzální**. Tento postulát se napříč lidskoprávními dokumenty týká navíc práv první, druhé i třetí generace – tedy práv jak základních, občanských a politických, tak také práv sociálních, ekonomických, kulturních a práv kolektivních. Při takovém přejímání formulací křesťansko-naukových textů bez vnitřního obsahu pojmů dochází ke zploštění významů. Postulovat podstatu lidských práv jako *přirozenou, nezczizitelnou, nedělitelnou, nepromlčitelnou, nezrušitelnou a univerzální* vyznívá věcně nepřiměřeně, ba navíc dogmaticky.

4. Závěr

Záměrem tohoto příspěvku nebylo zpochybňovat ani problematizovat samu podstatu myšlenky lidských práv a už vůbec ne snižovat úsilí mnoha jednotlivců i organizací zmírnit diskriminaci, násilí a bezpráví ve světě. Má-li však být boj se zlem účinný, je třeba, aby myšlenkové koncepty, ze kterých vychází, a jejich jazyk nebyly manipulativní, aby nedocházelo k věcně nepřiměřenému a mechanickému přejímání metafor a biblických (či křesťanských) myšlenkových konceptů do oblasti lidských práv. Analogie mezi zjevenými pravdami Písma či víry a ideou lidských práv může být motivována snahou zajistit lidským právům podobnou autoritu, jakou mělo v křesťanské kultuře Desatero nebo Ježíšovo Kázání na hoře (Mt 5–7). Může jít také o snahu integrovat lidská práva do křesťanské etiky jako určitý legitimní projev sekularizovaného náboženství nebo nenáboženského křesťanství – jako dalšího vývojového stupně křesťanství. Taková přímá analogie (podobnost navozená konceptuální metaforou) se však zdá být věcně nepřiměřená, a proto vlastně nebezpečná. Idea lidských práv je pak snadněji zneužívána k prosazování sobeckých, mocenských zájmů jednotlivců i skupin a trpí i dalšími „neduhy“ povrchního křesťanství – kupříkladu skrytou xenofobií: kdo nesdílí ideu lidských práv jako základního pilíře civilizace, získává status heretika, bludaře či tmáře. V politice, v publicistice, na rovině občanského dialogu se pak sekulární náboženství západní civilizace snadno mění v ideologii,²⁶ která vede „křížové války“, inscenuje „čarodějnické procesy“, zavádí „inkvizici“ a „cenzuru“, a to vše ve jménu lidských práv.

26 V českém prostředí filozof a sociolog Václav Bělohradský mluví v této souvislosti např. o tzv. lidskoprávním atlantismu, o transsubstanciaci antipolitického násilí v demokratickou politiku nebo transsubstanciaci agrese na osvobození. (Katolické učení o transsubstanciaci se týká změny podstaty chleba a vína v podstatu těla a krve Páně během eucharistie.) Viz Bělohradský (2015).

To však neznamená, že sekulární, humanistická, liberální idea lidských práv jako taková je defektní a ve své praxi neúčinná. Diskutabilní či problematická je však z teologického, filozofického i didaktického hlediska konceptualizace pojmu LIDSKÁ PRÁVA prostřednictvím metafory LIDSKÁ PRÁVA JSOU BOŽSTVO, a to ve všech jejích dílčích polohách.

Prameny

- Bible. *Český ekumenický překlad* (2001): Praha: Česká biblická společnost.
- Compass: *Manual for Human Rights Education with Young People* [online] (2002). Dostupné z WWW: <<https://www.coe.int/en/web/compass/introduction-to-the-2012-edition>>.
- The Declaration of Independence* [online] (1776). Washington, DC. Dostupné z WWW: <<http://www.ushistory.org/declaration/document/>>.
- Deklarace nezávislosti [online] (1776). Washington, DC. Dostupné z WWW: <<http://www.inuru.com/index.php/spolecnost/dokumenty/490-deklarace-nezavislosti-usa-1776>>.
- Charter of the United Nations* [online] (1945). San Francisco. Dostupné z WWW: <<https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>>.
- Charta Spojených národů [online] (1945). San Francisco. Dostupné z WWW: <https://cs.wikisource.org/wiki/Charta_OSN>.
- Brander, P. – Bomes, R. – Keen, E. – Lemineur, M.-L. – Oliveira, B. – Ondráčková, J. – Surian, A. – Suslova, O. (eds.) (2006): *Kompas. Manuál pro výchovu mládeže k lidským právům*. Praha: Argo.
- Katechismus katolické církve* (2001). Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Pehe, J. Lidská práva jako sekulární náboženství Západu. In Příbáň, J. – Bělohradský, V. (eds.) (2015): *Lidská práva. (Ne)smysl české politiky*. Praha: Slon. S. 51–62.
- The Universal Declaration of Human Rights* (Všeobecná deklarace lidských práv) [online] (1948). Paris. Dostupné z WWW: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf>.
- Všeobecná deklarace lidských práv [online] (1948). Paris. Dostupné z WWW: <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/12/UDHR_2015_11x11_CZ2.pdf>.

Literatura

- Ishay, M. R. (2008): *The History of Human Rights. From Ancient Times to the Globalization Area*. Berkley – Los Angeles: University of California Press.
- Příbáň, J. – Bělohradský, V. (eds.) (2015): *Lidská práva. (Ne)smysl české politiky*. Praha: Slon.

Měsíc jako zdroj představ vyjádřených japonským jazykem

Zdenka Švarcová

1. Úvod

Měsíc, nebeské těleso pohybující se na oběžné dráze kolem planety Země, je ve světě dostupném lidskému pohledu (prodlouženému dalekohledy) pozorovatelným a odedávna pozorovaným jevem-předmětem, jenž je tu pro všechny. Uvažujeme o měsíci jako o zdroji lidských představ nejprve v rámci chápání našeho dohlédnutého světa, poté se k němu přiblížíme jako k místu a prostoru obloženému různými významy. Zvážíme jeho význam v souvislosti s časem, abychom se pak podívali, jaké myšlenky a jaká slova měsíc probouzel a probouzí v hlavách básníků – zde konkrétně básníků japonských. Soubor pojmů (domén či sémantických hnízd): SVĚT – MÍSTO – PROSTOR – ČAS – MYŠLENKA – SLOVO je (v tomto pořadí a v kyvadlovém vystřídání) základním metodologickým ukotvením této kapitoly (Švarcová, 1999, s. 75). Chápání těchto univerzálních konceptů se jako hlubší významotvorný základ promítá do úvah a formulací na všech úrovních jazykového diskursu, tedy i na úrovni básnické tvorby.

2. Měsíc: slovo, myšlenka, čas, prostor, místo, svět

(Slovo) V japonštině je pro „měsíc“ slovo *cuki*. Původní podoba tohoto slova byla *cuku*, což je etymology vykládáno jako „to, co následuje (vychází) po slunci“, tedy jako substantivum odvozené od slovesa *cugu* „následovat“. Čínský znak (fonoideograf) užívaný pro zápis slova *cuki* napodobuje „srpek“ měsíce (月), kterému Japonci říkají třídní měsíc (*mikacuki*). K tomuto znaku náleží v japonštině jednak uvedené japonské čtení *cuki*, jednak dvě čtení sinojaponská – *gecu* a *gacu*. V obojím čtení je znak pro „měsíc“ navíc součástí zápisu cca sto padesáti dvouznakových kompozit. Ve třetině z nich je významový prvek „měsíc“ funkční v iniciální pozici jako určující prvek přívlastkového charakteru (např. *cukigake* – „měsíční splátky“, *gecu-jóbi* – „pondělí“ [Měsíce den]), v ostatních složeninách je funkční na druhé pozici jako prvek konceptualizační (např. *tošicuki* – „celé roky, měsíce [se na tom / na něm podepsaly]“, *sengecu* – „minulý měsíc“). Spojení *cuki no en* („ban-

ket na oslavu měsíce“) známe z literárního textu už z poloviny 10. století.¹ Pohled na měsíc je dodnes (nejen) Japonci spojován se zážitkem něčeho krásného. Často můžeme slyšet: „Kjó wa o-cuki sama ga kirei desu ne“ – „Dnes je měsíc krásný, vidíte.“ Zdvornilá forma odkazu o-cuki-sama, pan Měsíc, s uctivou předponou i příponou, je sama o sobě důkazem téměř zbožného obdivu Japonců k námi též tradičně obdivované paní Luně. Měsíc na nebi byl a zůstává pro běžného pozemšťana vzdáleným, a přesto všudypřítomným společníkem. Je mlčenlivým a vůči člověku nezaujatým komunikantem. Pro básníky je oslovovaným protějškem, a přitom sám, bez záměru, „oslovuje“ pouze svou proměnlivou přítomností a svými vlastnostmi.

(Myšlenka) Měsíc – nebeské těleso – byl člověkem spatřen a pozorován, pojmenován slovem, zařazen do skupiny nebeských těles a trvale tak zaujal své místo v lidských myšlenkách. Od nepaměti až do chvíle, kdy se po Měsíci prošli astronauti Neil Armstrong a Edwin Aldrin, byl měsíc viděn jako součást proměnlivého obrazu nebe a ze země pořízené obrázky měsíce, stejně jako slovo „měsíc“ vzbuzovaly nejprve zcela mlhavou, poté po staletí se rozjasňující představou. Až 20. července 1969, v den pamětihodné dvouapůlhodinové „procházky“ astronautů měsíční krajinou, se z představy stal známý objekt. Pro lingvisty je měsíc od chvíle, kdy jej člověk „obsadil“, prokazatelně nejen designátem podchyceným jazykovým znakem, ale i denotátem, konkrétním územím. Je ovšem možné soudit, že pro generace astronomů užívajících stále dokonalejší dalekohledy a snímací techniku byl měsíc i dříve svého druhu „denotátem na dálku“, protože si jej s podrobnými fotografiemi ztotožnili a na jejich základě jej mohli zkoumat. Zprvu však byl měsíc poznán jen symbolicky. Jde o poznání, kdy je představa spojená se znakem (obrazem, fotografií, slovem) „silnější“ než sama označená entita.² Jako nejzřetelnější příklad symbolického poznání bývá uváděno poznání Boha. Na rozdíl od různě zobrazovaného křesťanského Pánaboha je však měsíc viditelný, a jak se v roce 1969 prokázalo, je také dosažitelný.³ Přestal být jedním ze symbolů vzdáleného, nepoznaného nočního nebe.

(Čas) Měsíc je od pradávna nápadný pravidelnými proměnami a člověku se stal spolehlivým orientačním bodem při vnímání času dělitelného na měsíční cykly a denní doby. V řadě jazyků dostal pak kalendářní měsíc vlastní

1 *Příběh dutého stromu (Ucuho monogatari)* je dlouhý dobrodružný román o šlechtici, který ztroskotal během plavby do Číny a ocitl se v bájně zemi. Zde se mu dostalo buddhistického osvětlení a tady také v dutině stromu nalezl vzácný hudební nástroj (koto). Naučil se na něj hrát a po návratu do Japonska tento nástroj proslavil nejen jej, ale i celé generace jeho potomků. Dostupné např. z WWW: < <https://www.britannica.com/topic/Utsuhomonogatari> >; cit. 12. 7. 2018.

2 Parafráze, podle Pargačová (2011, s. 65). Výklad a překlad textu Solomona Maimona (1753–1800) *Versuch* z roku 1790.

3 Více o „symbolickém poznání“ viz Pargačová (2011, s. 59–96).

název. V japonštině, stejně jako v češtině, značí slovo *cuki* nebeské těleso i kalendářní měsíc. My máme navíc i tajuplnou, božskou Lunu. Když ponecháme stranou důležité významy kalendářního měsíce a soustředíme se na *moon*, nikoli na *month*, zjistíme, že čas je významotvorným prvkem i v poetickém pojetí například typicky japonského „bledého měsíce k ránu“ (*zangetsu* – „měsíc, který zůstává“), kterému se nechce opustit jitrní nebe, stejně jako milenci se nechce opustit ložnici dámy. Časovými úseky jsou i čtyři roční doby, kterým japonský poetický kánon přisuzuje takzvaná sezónní slova (*kigo*). „Měsíc“ je jedním z početné skupiny těchto slov (názvy rostlin, živočichů, svátků, svatyní apod.) a patří do skupiny „podzimních“ *kigo*, protože v japonské krajině je na něj nejkrásnější pohled právě na začátku podzimu, neboť tehdy bývá nebe bez mráčku. V dobách největší oblíbenosti a rozkvětu japonské jinotajné přírodní lyriky (poezie *waka*, 10.–14. století) byla sezónní slova *kigo* mj. tématy zadávanými na častých básnických soutěžích a očekávalo se, že je básníci dokážou umně a v souladu s momentální fází té které roční doby (rozpuk jara, konec podzimu, Nový rok atp.) do svých veršů vtělit, nejlépe jako význačný odkaz s bohatými konotacemi. Vzdálený, věčně ještě nepoznaný měsíc odrážející se na vodní hladině k tomu skýtal mnoho možností. Oč slabší byl jeho denotativní význam, o to silnější byly jeho významy konotativní.

(*Prostor*) Prostor mezi nebem a zemí vždy něčím dýše, vždy je nějak „duchovní“, na různých místech je různá atmosféra. Prostor ozářený měsíčním svitem působí tajuplně, je prochnut poselstvími měsíce/luny zasahujícími lidskou duši. „Stříbrné“ měsíční světlo má různou intenzitu a nabízí básníkovi fantazii bezpočet podnětů. Také má magickou moc lákat náměsíčníky k nebezpečným procházkám. Směrem dolů pronikají měsíční signály: je pěkné pokochat se pohledem na zahradu zalitou měsíčním světlem, je třeba zatahnout závěs, jít spát, snít, probudit se, vstát. Směrem nahoru stoupají k měsíci naděje, modlitby, prosby, verše. Měsíc se skrývá za mraky, pluje nad vrcholky hor, vychází a zapadá, je zván „nebeským poutníkem“ a člověk cítí potřebu mu jako Rusalka něco povědět, na něco se ptát. V japonské poezii klasického období (cca od poloviny 8. do konce 14. století) nazývané *waka* („japonské písně“) je měsíc často brán (oslovován, vybízen, napomínán, obviňován...) jako společník sdílející s básníkem společný prostor.

(*Místo*) Před tím, než byl ze všech stran vyfotografován, zmapován a změřen, před tím, než na něj před padesáti lety vstoupila lidská noha a lidé tento akt sledovali v přímém televizním přenosu, byl měsíc docela jiným místem. Bylo tam království, odkud za trest vypověděli na zemi provinilou princeznu Zářící paprsek (*Kagujahime*). Malou, schoulenou ji našel starý sběrač bambusu v kolínku bambusového stvolu, odkud pronikalo světlo.⁴ Ja-

4 *Taketori monogatari*, Příběh sběrače bambusu, neznámý autor, asi polovina 10. století. Jde o jeden z prvních dochovaných prozaických textů japonské literatury.

ponské děti čekaly také na úplněk, aby uviděly zajíce, který na měsíci bydlel. Ostatně, jak to na Měsíci vypadalo, zjistil i pan Brouček Svatopluka Čecha na jednom ze svých výletů. V poetických obrazech není měsíc jako „místo“ tak zřetelný jako v prozaickém (pohádkovém, fantastickém atp.) příběhu. Jednou z příčin je i to, že krátké pětiverší *tanka* s prozodickou strukturou 5-7-5-7-7 mór v jednotlivých verších⁵ neskýtá dostatečný prostor pro rozvinutí epického příběhu.

(Svět) Japonským aristokratům, z jejichž řad vzešli nejlepší básníci a básnířky shora zmíněné poezie *waka*, skýtal pohled na měsíc natolik silný estetický zážitek, že „krásu“, již pro ně představoval, spojili se svým světem. Výraz *cuki no mijako* znamená doslova „měsíčné krásné hlavní město“. V císařském hlavním městě Haiankjó (dnes Kjóto), a zejména v Nebeském paláci,⁶ tříbili provádění bezpočtu okázalých obřadů a oficiálních ceremonií do nejmenších detailů, aby vše odpovídalo onomu bájnému světu, „měsíčnímu království“ jejich představ. Vnitřní svět Japonců je „měsíční“ estetikou slabého světla, přitímní a stínů uchvácen dodnes. V roce 1933 publikoval významný spisovatel Tanizaki Džun’ičiró (1886–1965) obsáhlý traktát Chvála stínu (*In’ei raisan*), v němž vysvětluje tíhnutí japonského naturelu k přitímní, mlhavosti, zastření, k tajemným stínům, jež vrhá právě měsíční světlo. Stejný aspekt zdůrazňuje ve svých esejích o japonské literatuře a filmu – *Kouzlo šerosvitu* – také Antonín Líman (1932–2018).

3. Měsíc v japonské poezii

Měsíc a SVĚT

Kdokoli zhrzen,⁷
neví, proč je
na tomto světě,
ať se zamiluje do luny
na půlnočním nebi!⁸

O tom, že symbolické poznání dosahuje k „poznání nepřítomného, nejvzdálenějšího, ba nekonečného“ (Pargačová, 2011, s. 67), svědčí i tato báseň císaře Sandžóa (976–1017). Japonština nerozlišuje mluvnický rod, proto v tomto případě český překlad směřuje k výkladu: „ať se kdokoli ze zhrzených mužů

5 *Tanka* je nejfrekventovanější básnická forma reprezentující poezii *waka*.

6 Císařský palác je rozsáhlý areál vybudovaný kolem střezných pavilonů, obývaných členy císařské rodiny.

7 V originále je „zhrzení“ vyjádřeno spojením „(svět) bez srdce“, *kokoro arade*, svět bezduchý, povrchní.

8 Báseň č. 15 ze sbírky *Gošúíšu*. Přeložila Z. Š.

zamiluje do luny“. Původní text v klasické japonštině se však dá chápat i tak, že oním „kdokoli“ může být i žena, která je nabádána, aby se zamilovala do měsíce, ideálního společníka. Jde nám ale o to, jak zde císař Sandžó prostřednictvím básnického jazyka zobrazil (uchopil, konceptualizoval) v jeho době ještě věcně nepoznaný měsíc. Pětiverší je koncipováno jako výzva, případně rada nebo rozkaz či důrazné doporučení, co má udělat člověk kladouc si otázku po smyslu svého bytí. Básník k měsíci vzhlíží a naznačuje, že měsíc může dát na tuto základní existenciální otázku odpověď. Tím přikládá měsíci význam autority, božstva hodného nadpozemské lásky, a také význam útočiště podobného tomu, jaké v křesťanské kultuře skýtá například představa na nebe vzaté Panny Marie, která ví „co srdce tíží“. Pobídnutí, aby se tápající člověk „zamiloval“ do luny, je nepřímou personifikací měsíce.

Měsíc a MÍSTO

Hle, v řece Kamenici
je čistý proud
tak průzračný,
že líbí se v něm plout
a prodlévat i měsíci!⁹

Kamo no Čómei (1155–1216) se někdy na konci 12. století zúčastnil básnické soutěže v šintoistické svatyni Kamo a na soutěžní zadání „báseň o měsíci“ složil citované pětiverší. Tento básník, spisovatel, buddhistický mnich, původně dvořan a poté poustevník v těchto verších na téma „měsíc“ měsíc personifikuje a jeho zobrazením v podobě odrazu na vodní hladině si stahuje k sobě (k lidem) dolů na zemi ono posvátné, co je s měsícem spojováno. Měsíc se v Čómeiových verších odráží na hladině čistě řeky, takže je prostřednictvím verše propojen i s šintoistickým kultem čistoty a stává se tak ještě významnějším, ještě o něco „svatějším“. V nábožensky tolerantní japonské mysli patřil nedosažitelný měsíc k obrazům, které volně vstupovaly jak do šintoistických, tak i buddhistických kontextů. Čómeiův vrstevník, buddhistický hodnostář, aristokrat a básník Džien (1155–1225), hojně opěvující kromě jiného i Lotosovou sůtru,¹⁰ má za nejčistší květ lotosu, jež přirovnává k měsíci: „Právě lotos / je nejčistší / ze všech květů / tak jako měsíc září / uprostřed hvězd.“¹¹ V Džienově básni není měsíc tematizován, slouží pouze

9 Báseň č. 1894, *Kokinwakašú*.

10 Lotosová sůtra (*Hokkekyó*) je důležitým věroučným textem japonského buddhismu. Z Indie doputovala do Japonska přes Čínu. Buddhismus je v Japonsku znám přibližně od poloviny 6. století.

11 Mnich Jien (2012, s. 54).

k umocnění krásy posvátného lotosového květu. Zcela mimo náboženský kontext je však následující pětiverší, které složil císař Gotoba (1179–1239). I on ve svých představách stahuje měsíc k zemi, ne však jako posvátnou ikonu, ale jako pomyslnou milenku.

Jestli slib nesplníš
a mou noc proměníš
na Horu čekání
snad ke mně ulehne
krásná podzimní Luna¹²

Pětiverší je ve srovnání s ostatními zde citovanými básněmi méně prožité, méně vynalézavé, hodně konvenční. „Hora čekání“ byla častým klišé a veršem „krásná podzimní luna“ dává básník najevo znalost dobového poetického kánonu, včetně znalosti užívání sezónních poetismů *kigo*. Gotobovo pětiverší je mj. příkladem komunikační funkce poezie v aristokratických kruzích klasického období a raného japonského středověku (cca 9.–12. století). Císař svou báseň neodložil do šuplíku, poslal ji dámě – umně srolovanou a opatřenou vhodnou dekorací z květů typických pro podzim. Skládání pětiverší *tanka* bylo nutností neodmyslitelnou od tehdejšího společenského života v aristokratických kruzích. Výměna básní byla běžná nejen mezi milenci a manžely, ale i mezi úředníky, rodiči a dětmi, přáteli apod. Ke konceptu „umístování“ měsíce, pro nějž je typická personifikace, uvedme do třetice ještě jeden příklad. V první ukázce se měsíci „líbilo“ plout na řece, ve druhé se měl ocitnout v císařském loži a v následujícím pětiverší jednoho z nejlepších japonských básníků klasického období, Mnicha Saigjóa (Saigjó hóši, 1118–1190), je personifikace výrazným rétorickým prostředkem, jehož prostřednictvím je na měsíc přenesen význam nepříjemné lidské vlastnosti – protivnosti.

Jaká škoda
Nikdo milý mi nebyl
zrána nablízku!
Jen luna protivná
a tělo neznavené...¹³

Zde luna / měsíc není ani posvátným sestoupeným k zemi, ani symbolem krásy, ani útočištěm na nebesích. Není zde ani protagonistou básníkovy sdělení, je pouze nevítaným, protivným „náhradníkem“ za nepřítomného

12 *Bledý měsíc k ránu* (1994, s. 101).

13 *Bledý měsíc k ránu* (1994, s. 77).

„někoho milého“. Saigjó tu narušuje dobové chápání krásného měsíce a přikládá význam pocitu osamělosti, který je přítomností měsíce jen posílen. Navíc zde Saigjó v narážce na „neznavené tělo“ zpochybňuje své mnišství. V mnoha jiných – na rozdíl od této – konvenčních básních je „bledý měsíc k ránu“ symbolem loučení milenců, kdy muži, často inkognito, opouštěli příbytek své milé.

Měsíc a PROSTOR

Měsíc vyhlížím, a jeho záře mdlá
větve mi bez listí až na zem se propadá.
Tak prostě podzim se nám připomene
a moje srdce unavené
uzounce steskem opřádá¹⁴

Legendární básnička Ono no Komači (činná kolem poloviny 9. století) nám touto básní připomíná, jak úzce byla (a dosud je) japonská mysl spojená s náladou čtvera ročních dob. Ani nám, v české krajině, není cizí melancholie pozdního podzimu, kdy už opadalo všechno listí, člověk je unavený a stýská si. Tuto náladu však nemáme tradičně spojenou s měsícem.

Básně Ono no Komači jsou vesměs velmi osobní a procítěné, takže do jisté míry neosobně znějící následující pětiverší, ve kterém rovněž měsíční světlo zaplňuje prostor, působí v kontextu básnického díla paní Komači¹⁵ jako hravá výjimka:

Kde vzalo se to světlo zářící
V chatrči opouštěné
Nad starou horskou vesnicí?
Kolikátou noc už přespáváš tam,
Prokřehlý podzimní měsíci?¹⁶

V další básni autorka měsíc personifikuje a prostor dělíci ji od měsíce překlenuje naléhavou výčitkou:

A co když měsíc
na mne se místo něho dívá
a jeho milovanou tvář přede mnou v mracích skrývá?

---

14 Ono no Komači (2011, s. 72).

15 Dochovalo se nám kolem 115 jejích pětiverší.

16 Ono no Komači (2011, s. 14). Báseň má nadpis: „Podzimní úplněk na horách“.

Nespím a srdce na poplách mi zní...
Jen ty za to můžeš, měsíci podzimní!¹⁷

V prostoru mezi nebem a zemí probíhá komunikace. Šíří a kříží se v něm paprsky měsíčního světla a vyčítavá slova. Pětiverší můžeme označit jako milostnou lyriku. Měsíc skrývající se za mraky zastupuje milovaného člověka. Je zástupcem mlčenlivým, jenž snese každou, ba i hořkou, výčitku.

Měsíc a ČAS

Dnes nesvítí měsíc na obloze
Letošní jaro
se loňskému nepodobá
Jen já sám zůstávám
Týž jako před časem¹⁸

Toto pětiverší z druhé poloviny 9. století je legendární stejně jako jeho autor, šlechtic Ariwara no Narihira (825–880), který byl na začátku 10. století označen sestavovatelem první císařské básnické antologie za jednoho z šesti básnických génů. Konotativní významy, jež Narihiraova báseň měla ve své době a jichž nabyla během staletí, by vydaly na samostatný odborný traktát. Týkají se například autorovy „nebezpečné známosti“ s ženou z nejvyšších kruhů, jeho pověsti vynikajícího básníka i záletného milovníka, posléze i osudu citované básně v cizojazyčných překladech. V českém prostředí tuto báseň paradoxním způsobem „zvýznamnila“ překladatelská chyba v přebásnění Bohumila Mathesia,¹⁹ jež vznikla nepochopením funkce a významu jedné kontextové partikule a způsobila, že báseň dostala opačný význam. Za pozornost stojí komentář k Narihirově básni, který pochází z autorského deníku *Poznámky bez názvu* (Mumjóšó, cca 1200) od výše zmíněného básníka a spisovatele Kamo no Čómeie a z kterého ve studii psané na toto téma cituje překladatelka zde uvedených veršů do češtiny, česká spisovatelka a francouzská japanoložka Věra Linhartová (nar. 1938): „Právě takové jsou básně, jejichž bohaté rozeznění vyvolává jasný obraz. Ostatně i bez skutečně původní koncepce, je-li sled slov plynulý, celková forma je přirozeně tím krásnější a báseň je obdařena všemi ctnostmi.“²⁰ Z Čómeiovy formulace je zřejmé, že formální stránka poezie byla v jeho době brána velmi vážně.

17 Tamtéž.

18 Překlad Věra Linhartová.

19 „Měsíc dnes svítí jako tenkrát, / loni jak bylo, jaro je zas: / Jenom já nejsem / tím, co jsem býval, / jenom já nejsem, co loni ten čas.“ (Verše psané na vodu. Přeložil B. Mathesius. Praha: Albatros 1978, s. 14.)

20 Linhartová (2018, stránky v miniaturní publikaci nejsou číslovány).

Abychom zmíněné „rozeznění“ docenili, musíme slyšet hlasitou recitaci originálu: „*Cuki ja aranu / Haru ja mukaši no / haru naranu / Waga mi hitocu wa / moto no mi ni šite.*“ Světobol prosvítající Narihirovy smutně, zklamaně laděnými verši jistě nezaznívá jen ve staré japonské poezii.

Měsíc a MYŠLENKA

Kdo to pochopí:
je tolik míst
kam dopadá jeho svit
a přece je zář měsíce
tam i zde úplná²¹

Pětiverší, jehož autorem je opět Mnich Saigjó, patří ke stovce básní, které podle slov Věry Linhartové „svědčí o složité a jedinečné povaze člověka, jenž na sklonku svého života skládá sám sobě účty z uplynulých let a dní [...]“²² Saigjó zůstává jedním z nejvýznamnějších tvůrců japonské literární historie. V souvislosti s otázkou poetického uchopení (konceptualizace) měsíce nás Saigjó tím, že poukazuje v této konkrétní básni na „úplnost“ měsíční záře, vtahuje do společnosti všech a všeho. Měsíc je oním všeobjímajícím „něčím nahoře“, jež rozlévá smiřující světlo a vnáší klid do lidské mysli. Saigjó volí otázku: Kdo to pochopí? Vyzývá tedy ke společnému zamýšlení.

Měsíc a SLOVO

Za několik dní, za jasné měsíční noci seděl princ na verandě a psal: „Jak se ti vede? Jestlipak pozoruješ lunu?“

Vzpomínáš jako já?
Svěřuješ tajně luně
nad hřebeny hor
co trýzní
srdce?

Jeho slova na mě nečekaně zapůsobila. Nemohl si nás někdo z paláce všimnout, když byl náš pavilon v měsíčním světle ze všech stran vidět? Napsala jsem:

---

21 Mnich Saigjó (2013, s. 20).

22 Mnich Saigjó (2013, s. 8).

Oči mám upřené
do prázdna,
srdce zkrúšené obavami,
že ta noc s lunou
byla jediná²³

Tato výměna milostných básní pochází z literárního Deníku paní Izumi Šikibu ze začátku 11. století. Zachycuje několik měsíců básnířčina společensky neúnosného vztahu s císařským princem. Básnířka deník napsala po princově předčasné smrti. Popisuje vztah citově velmi poctivý, avšak vystavený nepřízni okolí; vztah, který se z velké části uskutečňoval právě výměnou básní s prozaickými úvody. Je zřejmé, že měsíc je zde klíčem ke sdílené vzpomínce na společně prožitou noc. V princově podání je „luna“ spolehlivým spojencem, kterému je možné se ve chvíli úzkosti svěřit; v podání jeho zakazované milenky je „noc s lunou“ jen oboustranně srozumitelným odkazem na určitou událost. Význam měsíce zde posiluje pouze „měsíční světlo“ zmíněné v prozaickém úvodu, které mohlo příběh utajeného setkání zdramatizovat.

4. Závěr

Častá personifikace měsíce, jeho přímé oslovení a vtahování do mezilidských vztahů, svědčí o tom, že společenství – úzká vrstva aristokratů v mocenských pozicích starého Japonska, k níž citovaní básníci patřili nebo z ní vzešli (básníci-mniši) – bylo natolik spoutáno konvencemi, že pro otevřené sdílení „důvěrností“ v něm nezbyvalo mnoho místa. Řešení bylo nalezeno ve výměně jinotajných básní, v nichž byla intimní sdělení kódována „mluvou přírody“, a jak jsme viděli, i nebe nad hlavou. Pokud jde o měsíc, ukazují se, že představa mít nablízku krásného, mlčenlivého společníka, byla lákavá. Mezi desítkami básní s měsícem se nejčastěji objevují ty, které jsou nejsnáze interpretovatelné v rámci MÍSTA a PROSTORU, kde je člověk nejpevněji ukotven a kam směřuje i své představy. Stará japonská poezie se tak z dnešního pohledu zdá být tisíckrát přeoraným polem, jež dodnes sytí – zejména formou trojverší *haiku* – japonského ducha.

Úplněk
a na rohožích
stín smutku²⁴

---

23 Izumi Šikibu (2002, s. 32).

24 Barthes (2012, s. 128).

Prameny

- Bledý měsíc k ránu. Milostná poezie starého Japonska* (česky 1994). Přeložili K. Fiala – P. Geisler – H. Honcoopová – L. Lucká – Z. Švarcová – M. Vačkář. Praha: Mladá fronta.
- Izumi Šikibu (česky 2002): *Závoje mlhy. Deník a verše dvorní dámy*. Přeložila Z. Švarcová. Praha: Paseka.
- Linhartová, V. (2018): *Ariwara no Narihira. Lost in Translation*. Praha: Triáda.
- Mnich Jien (česky 2012): *Listí slov, květ Zákona. Básně na Lotosovou sútru*. Přeložila V. Linhartová. Praha: Maxima.
- Mnich Saigyó, (česky 2013): *Dům v horách. Sto básní na závěr*. Přeložila V. Linhartová. Praha: Maxima.
- Ono no Komači (česky 2011): *Do slov má láska odívá se*. Přeložila Z. Švarcová, přebásnil Z. Gerych. Praha: Vyšehrad.

Literatura

- Barthes, R. (2005, česky 2012): *Říše znaků*. Přeložil P. Zavadil. Praha: Fra.
- Líman, A. (2008): *Kouzlo šerosvitu*. Praha: DharmaGaia.
- Óno, S. – Satake, A. – Maeda, K. (1974, doplněné vydání 1990): *Iwanami kogo džiten* (Slovník starého jazyka z nakladatelství Iwanami). Tókjó: Iwanami šoten.
- Pargačová, L. (2011): *Tropus, symbol, figura. Příspěvek k filosofii jazyka Salomona Maimona*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Švarcová, Z. (1999): *Vesmír v nás. Inspirace a útěcha v japonském jazyce a literatuře*. Praha: Academia.
- Tanizaki, D. (1935, česky 1998 a 2007): *Chvála stínů, Tradice japonské estetiky*. Přeložili V. Winkelhöferová – N. Slavický. Košice: Knižná dielňa Timotej. Druhé vydání – Praha: K-A-V-K-A.

„V červánek zatím Tatra se shalí...“ Tatry v česko-slovenskej kultúrnej reflexii¹

Mira Nábělková

Černé vy oči, hledíte z dále
ozvěnou moře hluboké krásy,
tajemstvím šerým. – Skloňte ty řasy!
Ještě zní ohlas perlových trilků –
nechtě mne sníti, ó jenom chvilku!
V červánek zatím Tatra se shalí
a vyšlé hvězdy naslouchat budou
té tiché písní pod Tatrou chudou.

Verš *V červánek zatím Tatra se shalí...* pochádza z básne českého kultúrneho dejateľa Františka Táborského *Zpěvačce trávnic*, ktorú publikoval v r. 1879 v *Almanachu české omladiny*. Táborského báseň je literárnym textom, ktorý exponovaním motívu Tatier a poetickým zakomponovaním viacerých sprievodných emblematických slovenských motívov (slovenská spevnosť, trávniče, fujara, intertextové zapojenie ľudovej i hymnickej piesne) ponúka prístup k širokej téme súbežnej prítomnosti tatranského motívu v českom a slovenskom priestore so zreteľom na ich vzájomné kultúrne prepojenie.²

1. Tatry – motív spájajúci slovenské a české prostredie

Emblematický status a sakralizácia Tatier, ktoré ako opora slovenských národných snáh nadobudli osobitný význam v 19. storočí a ostali dosiaľ naj-

1 Text vznikol za podpory projektu Univerzity Karlovy PROGRES Q10 – *Jazyk v proměnách času, místa, kultury*.

2 Vynárajúci sa motív snenia, ktorý na jednej strane možno prirodzene spájať s očarením mladou hrabáčkou a jej piesňou (v poznámke pod básňou Táborský vysvetľuje, že „trávniče jsou slovenské písně národní“), nadobúda v básni širší význam týkajúci sa súčasného slovenského života a jeho perspektív: „[...] rozhlaholí se zvucnými zvony, / prorockým duchem, úchvatným zpěvem, / a líce planou posvátným hněvem: / „Nad Tatrou sa blýská!““. Pomenovaný a rozvinutý motív snenia v básni českého autora možno usúvzťažniť so širším teoretickým spracovaním českého „sna o Slovensku“ v knihách Vladimíra Macuru (1988) a Pavla Kosatíka (2010); porov. aj štúdiu Felixa Vodičku (1998).

výraznejším zo slovenských národných symbolov, našli sprievodný obraz v mnohorakej prítomnosti tatranských motívov aj v českom prostredí. Slovensko-české zakotvenie výskumného pohľadu na tatranské motívy možno vnímať ako výsek zo širšej multikultúrnej či multietnickej problematiky Tatier,³ aj ako výsek z už zúženej témy v západoslovanskom slovensko-poľsko-českom nasvietení. Slovenské a poľské prostredie predstavujú vlastné, pritom rozlične vnímané, prežívané a aj rozdielne literárne reflektované „domovské priestory“ Tatier,⁴ kým v rozličných podobách exponovania Tatier v českom priestore možno primárne vidieť mnohoraký odraz osobitosti česko-slovenských vzťahov.^{5,6} Rozlične stvárnené tatranské

- 3 Porovnaj napríklad zvýraznenie multietnickosti a multikultúrnosti priestoru v názve dvojazyčnej slovensko-poľskej publikácie *Pamiatky siedmich kultúr v slovenských mestách Euroregionu „Tatry“* (2012). Historicky ide na slovenskom území osobitne o širší spišskonemecský a uhorskomadžarský kontext, ktorý sa okrem rozličných stránok života v Tatrách dotýka aj otázky vývinu a koexistencie tatranskej toponymie. V tomto smere sú zaujímavé populárne edície starých pohľadníc s dobovými nápismi (Bohuš, 2007; Demjánová, 2009); k toponymii Tatier podrobnejšie Bohuš (1996, 2018), v komparatívnom pohľade Bauko (2012).
- 4 Slovensko-poľské komparatívne pohľady na motív Tatier, kde na poľskej strane v porovnaní so slovenskou osobitne vystupuje ich nevýraznosť v národnoemblematickej funkcii (pre Poliakov nie sú Tatry porovnateľné významným národným symbolom), ponúkajú viaceré slovenské práce aj práce poľských slovákistov, či už explicitne porovnávaco smerované, či zamerané na analýzu tatranských motívov a tatranskej symboliky prednostne v slovenskom prostredí (napr. Mečiar, 1932; Kolbuszewski, 2003; Laučíková, 2007; Dzuriaková, 2013; Majerek, 2011; Goszczyńska, 2015). Pri štúdií Jacka Kolbuszewského *Romantyczna poetyka przestrzeni. Tatry w literaturze czeskiej, słowackiej i polskiej* (2003) už názov signalizuje aj trojstrannú literárnu komparáciu. Česko-slovensko-poľský pohľad je prítomný aj v štúdií českého polonistu Jarmila Pelikána, zameranej primárne na tatranskú tematiku v českej literatúre (Pelikán, 1998; porov. aj zachytenie českej literatúry s tatranskými motívmi u Emila Charousa, 2005).
- 5 Pravda, v českej beletrii či v cestopisnej a postupne sa kryštalizujúcej sprievodcovskej literatúre celkovo nie je v obraze Tatier marginálny ani poľský moment. Napríklad z tatranských kníh Karola Droža (*Tatry*, 1897; *Život v Tatrách*, 1907; *Z našich Tater*, 1924) prvá obsahuje rozsiahle samostatné kapitoly *Tatry poľské* a *Tatry slovenské*, aj v knihe *Život v Tatrách* sú poľské Tatry prítomné; v tretej knihe, kde už názov *Z našich Tater* naznačuje česko-slovenský kategorizujúci pohľad medzivojnového obdobia, K. Drož – na rozdiel od prvých dvoch kníh – poľské Tatry tak nesleduje. V knihe *Tatry* (1897) autor blízky vzťah v slovenským Tatrám (resp. Slovensku) naznačuje už úvodným mottom z básne Rudolfa Pokorného: „*Tu každý kámen mluví rto! / Ó ticho, brati, slyším Tater tlum — / ó druhá rodná krajinko má, / jen zpomenu — a blíž jsem nebesům!*“ (Báseň je z Pokorného zbierky *Z hor*, 1881.)
- 6 Ako okrajovú, no z hľadiska fungovania rozličných stereotypov nie bezvýznamnú poznámku možno v súvislosti s prírodno-spočenským teritoriálnym uložením Tatier spomenúť fakt – ktorý spomína aj Joanna Goszczyńska (2015, s. 41) a ktorý sa dá ľahko overiť napr. surfovaním po internete –, že ako protiklad k „poľským Tatrám“ bolo možné v poľskom prostredí v čase existencie Československa (a zotrvačne i ďalej) stretnúť kategorizáciu „české Tatry“, paradoxnú osobitne vzhľadom na postavenie Tatier v slovenskom spoločenskom vedomí. Niektoré súčasné poľské propagačné stránky prispievajú aj k existencii bludnej stereotypnej kategorizácie v iných jazykoch (napr. „Funicular to Gubałówka hill gives a beau-

motívy v českom prostredí na jednej strane predstavujú „slovenský import“ sprostredkovaný jestvujúcimi sociálno-kultúrnymi kanálmi (patrí sem hlavne priama alebo i recenzne sprostredkovaná recepcia textov slovenských autorov, pričom mnohé texty s tatranskými motívmi boli primárne publikované knižne a v časopisoch v českom prostredí),⁷ na druhej strane ide o obraz Tatier utvorený Čechmi v českom prostredí alebo na Slovensku (či po návrate zo Slovenska) na základe viac či menej krátkodobého cestovateľského alebo dlhodobejšieho osobného kontaktu.⁸ V slovenských a českých textoch sa dotýkajú, vzájomne ovplyvňujú, ale aj miznú či navzájom vyhraňujú obrazy Tatier, ukladajúce sa do širšej „zásobnice obrazov“, konceptualizácií aj stereotypov týkajúcich sa Slovenska.

tiful view over Polish and Czech Tatras.“ Dostupné z WWW: <<http://www.cracowstay.com/cracowstay-ski-horizon.php>>. Je vskutku pozoruhodné, že sa takýto – aj širšie uplatňovaný – typ kategorizácie (napr. *české peníze* vo vzťahu k československej mene), zakrývajúci slovenskú prítomnosť vo vzťahu k spoločným česko-slovenským či aj primárne slovenským javom (ktorý na slovenskej strane kontinuálne prispieval k pocitu nespokojnosti a potreby výraznejšieho „zviditeľnenia“ Slovenska), dotkol aj Tatier ako – v priamom i prenesenom zmysle slova – „najviditeľnejšej“ slovenskej dominanty a národného symbolu.

- 7 Sem možno z vplyvných, ešte po česky písaných textov slovenských autorov zaradiť napr. pražské jungmannovské vydanie básní Jána Kollára v r. 1821, obsahujúce už mnohé zo zneliek *Slávy dcéry*, ktorá významne prispela k prítomnosti Tatier v komplexe národného emblematicizmu (porov. napr. Kiss Szemán, 2014); s motívmi Tatier v 30. rokoch vychádzali v *Květoch* napr. básne Karola Kuzmányho. V *Květoch* boli neskôr publikované i básne Ludovíta Štúra (Pátková, 2015); tatranské motívy obsahujú aj tri lúbočné Štúrove básne (*Vzpomenutí, Toužba, Rozžehnutí*), venované Márii Pospíšilovej, dcére vydavateľa *Květov* Jana Hostivíta Pospíšila. V básni *Vzpomenutí* sa lúbočný cit premietol do obrazov prelínania slovenských a českých hôr: „Marie! Již od hor valných daleký, / Co tam na mezích otčiny Tvé čnějí. / Patřím již na zimní Tater obleky, / Kdež na svítanou vrchy jich se skvějí; / Leč naše Tatry v České Krkonoše / Najednou se mi zdají přetvořeny, / Sněžka mi strmí na místě Rokoše, / A kolem něho kraj Váš rozložený.“ (*Květy*, 19. 11. 1840).
- 8 Z aktuálnych aktivít spätých s tatranskou témou možno spomenúť projekt Podtatranskej knižnice v Poprade *Tatry v literatúre*, ktorý mapuje tatranské motívy v dielach slovenských i českých autorov (Dostupné z WWW: <<http://www.literaturapp.6f.sk/index.php>>; v edícii *Tatranské listy* knižnica vydala aj niekoľko publikácií). Je tu aj preklad cestopisu Viléma Dušana Lambala z cesty po Slovensku v r. 1846 (uverejneného v r. 1847 v časopise *Poutník*), obsahujúci krásny opis výstupu na Kriváň (k Lamblovu cestopisu pozri napr. Žáček, 1848; Zelenková, 2002, 2009; Passia, 2016). V. D. Lambl spolu s B. Němcovou predstavujú osobitých pútnikov po Slovensku, ktorí svoje filologické postrehy premietli aj do spracovania slovensko-českých slovníkov (Lamblov *Slovníček slovenský*, publikovaný v r. 1848 v ČČM, obsahuje aj obširne spracované heslo *Tatry* a niekoľko ďalších apelatívnych i propriálnych „tatranských hesiel“ ako *furkoty, končár, pleso, turně, uplaz; Kotliny, Kriváň, Magura, Morské oko*) (k slovníčkom pozri napr. Macurová – Janáčková, 1999, 2001; Gajdošová, 2014; Nábělková, 2015, 2017). Českého obrazu Tatier a českej tvorivej prítomnosti v tatranskom priestore sa dotýka kolektívna publikácia *Česká stopa v Tatrách*, podávajúca pozoruhodné portréty mnohých Čechov, ktorí – osobitne po vzniku Československa – v rozličných sférach pôsobenia spojili svoj život s Tatrami (Argalács a kol., 2015; porov. seriál Ivana Bohuša *České stopy ve Vysokých Tatrách* v časopise *Česká beseda* v r. 1997–2001).

Tatrám ako symbolu Slovenska, jeho formovaniu s účasťou slovenských obrodných elít a pôsobením literatúry, premenám obrazu Tatier vo vývine ideových koncepcií, Tatrám v umení (v literatúre, hudbe, vo výtvarnom umení, fotografii, filme), Tatrám ako národnému a štátnemu symbolu (nielen v hymne, ale – podľa živej tradície – i v štátnom znaku s tromi horstvami Tatra – Fatra – Matra, ktorý sa nachádza aj na vlajke Slovenskej republiky) a aj súčasnému postaveniu Tatier v hierarchii symbolov tradične bola a aj v súčasnosti je venovaná značná pozornosť z pohľadu viacerých vedných disciplín.⁹ Ako osobitne závažný vystupuje dnes zreteľ na otázky kultúrnej pamäti a kolektívnej versus individuálnej, osobnej identity. Možno si prirodzene klásť otázku, čo predstavujú Tatry v individuálnom vnímaní jednotlivých príslušníkov slovenského (i českého) spoločenstva, či a do akej miery sa do ich obrazu premietajú (popri ich osobitom prírodnom postavení a prípadných turistických zážitkoch) rozličné kultúrne, historicko-literárne indukované konotácie, osobitne literárne obrazy, verše básní či piesní. Máme k dispozícii výsledky výskumov, dokladajúcich vedúce postavenie Tatier v dnešnej hierarchii symbolov.¹⁰ Toto ich miesto je iste podporované osobitným postavením v súčasnej štátnej symbolike, premieta sa však doň aj široký komplex konotácií, u rozličných ľudí rozdielne výberovo zastúpených na základe ich poznania, životných skúseností, celkového nastavenia aj sformovaných postojev k svetu. Nepochybne by bol v tomto smere zaujímavý prieskum, v ktorom by sa ukázalo súčasné rozvrstvenie vnímania Tatier a ich symboliky, potenciálne aj v slovensko-českom porovnaní (v danej súvislosti možno odkázať na monografiu Gabriely Kiliánovej *Identita a pamäť. Devín / Thében / Dévény ako pamätné miesto*, zahrňajúcu popri inom predstavenie jedného z prístupov k takému prieskumu, ako i jeho výsledky (Kiliánová, 2005).¹¹ Okrem rozličných ideovokonotačných aspektov tu vystupuje aj – len na pohľad triviálna –

9 Napr. Škvarna, 2004; Lipták, 2001, 2013; Macho, 2013; Molda, 2016, už spomínané literárno-vedné práce a i. Odkazy na významné postavenie Tatier možno nájsť aj u českých teoretikov (napr. Macura, 1983; Hodrová, 1994; Maur, 2006).

10 V sociologickom prieskume *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku z r. 2003* (Krivý, 2004) ako aj v prieskume *Kultúra a hodnotová orientácia obyvateľov Slovenskej republiky* (Mrva, 2018) zaujali Tatry v ponúknutom spektre symbolov prvé miesto (pravda, medzi slovenskými respondentmi, u maďarských respondentov zo Slovenska je na prvom mieste v hierarchii symbolov Dunaj). Výskum v českom prostredí, ktorý sledoval hierarchiu symbolov českých dejín, potvrdil významnejšie postavenie Prahy (Pražského hradu) pred horou Říp (Hámpel – Šubrt – Vávra – Vinopal. In: Šubrt – Vinopal, 2013, s. 124). Aj v týchto výsledkoch možno vidieť realističnosť vyzdvihnutia protikladu Tatry – Praha v slovensko-českom porovnaní dominantných symbolov, ako ho formuloval V. Macura (1983).

11 Otázky, ktoré G. Kiliánová kládla respondentom na Devíne, zohľadňovali celý vejár hodnôt, pre ktoré ľudia prichádzajú na Devín, resp., ktoré si s ním spájajú, od zážitku krajinných a prírodných krás po súbor potenciálnych symbolických hodnôt – v čase výskumu si z po-

geografická otázka: „Kde sú a čo sú to Tatry?“ Čo máme (čo kto má) na mysli, čo komu v priestorovom zmysle reprezentuje slovo *Tatry*. Vysoké Tatry? Nízke Tatry? To i to? A či aj širšie?

V krátkom texte možno ponúknuť len niekoľko „začretí“ do širokého spektra tatranských tém. Pritom je zrejmé aj to, že „tatranské témy“, „tatranské motívy“ nemožno ohraničiť len exponovaním vlastného pomenovania *Tatry*, ani len exponovaním pomenovaní tatranských vrcholov, kde osobitné postavenie v hierarchii slovenských symbolov zaujíma Kriváň. V ďalšom texte však pôjde o vlastné pomenovanie *Tatry* a jeho deriváty uchopené v niektorých lingvokultúrnych súvislostiach.

2. Tatry ako téma kultúrnej lingvistiky

Z lingvistického hľadiska, resp. z hľadiska kultúrnej lingvistiky ponúka obraz Tatier ako významná súčasť spoločenského vedomia a kultúrnych dejín v historicky premenlivom česko-slovenskom priestore široké spektrum možností nazerania vo vývinovom diachrónnom pohľade či v synchrónnych rezoch rozličných období (osobitne národné obrodenie, druhá polovica 19. storočia a prelom 19. a 20. storočia, roky prvej svetovej vojny, obdobie prvej Československej republiky, roky druhej svetovej vojny i povojnové obdobie postupne až do nášho času). Zaujímavá je sama problematika súbežného vstupu a frekventovania toponyma *Tatry* (aj v singulárovej podobe *Tatra*) spolu so zakotvením symbolu Tatier v slovenskom a sprostredkované aj českom kultúrnym prostredí v obrodenskom období.¹² V osobitostiach fungovania česko-slovenského literárneho kontextu sa zaujímavovo vynára otázka etnicity autorov druhovo a žánrovo diferencovaných textov exponujúcich tatranské motívy (vystupuje tu moment zástoja dvojdomých slovensko-českých autorov – prednostne, no nielen, Jána Kolára a Pavla Jozefa Šafárika). So symbolickým postavením Tatier ako najdôležitejšej prírodnej dominanty a reprezentanta slovenského životného priestoru súvisí aj ich využitie ako pomenovacieho motívu v substantívach *Tatransko*, *Podtatransko*,¹³ ktoré v textoch (osobitne) 19. storočia nachádzame

---

núknutých možností najviac návštevníkov vybralo symboliku Slovanstva, symboliku stredovekého hradu a symboliku štúrovcov (Kiliánová, 2005, s. 123).

12 Prvé výskyty pomenovania Tatier sú v českom prostredí doložené v *Kosmovej kronike*, kde sa možno stretnúť s podobou oronyma *Tritri*. V súvislosti s udalosťami z r. 973 sa tu spomínajú „[...] montes, quibus nomen est Tritri, [...]“. *Tritri* celkom neupadli do zabudnutia, ako nás napr. presvedča jedna z českých webových stránok venovaných *Tatrám – tritri.cz*.

13 Rozšírenie pomenovania *Tatransko* vo vzťahu k slovenskému územiu literárne svojím dielom ovplyvnil Ján Hollý (frekventované je najmä v historickom epose *Sláv*, 1839). Sem možno priradiť aj okazionálne proprium *Tatria*, ktoré uplatnil Karol Kuzmány v básni publikovanej ako súčasť filozofického románu *Ladislav* v časopise *Hronka* (1838), v časti venovanej

vo funkcii alternatívneho pomenovania k choronymu *Slovensko*. S tým sa spája podobne široké alternatívne chápanie pomenovaní *Tatranec*, *Podtatranec* či adjektív *tatranský*, *podtatranský*, ako aj atributívne fungovanie substantív *Tatra*, *Tatry* v genitíve, pririekajúce určovanému, nadradenému substantívu charakter slovenskosti (*syn Tatier / Tatry*, *dcéra Tatier*, *deti Tatry*,¹⁴ *piesne Tatier* a pod.). V súvislosti s exponovaním motívu *Tatier* v česko-slovenskom priestore vystupujú otázky existencie a podôb sociálnych sietí a vzájomného literárneho aj mimoliterárneho česko-slovenského dialógu (nezanedbateľná je okrem iného problematika vzájomnej korešpondencie). Stopovanie tatranskej témy prináša aj odhaľovanie intertextových vzťahov, kde súčasne s obsahovými súvislosťami vystupuje špecifická problematika česko-slovenskej a slovensko-českej dvojjazyčnosti textov (zakomponúvanie kratších či rozsiahlejších citácií v druhom jazyku ako súčasť stratégie výstavby vlastného textu). Ďalšou z osobitostí v slovensko-českých jazykových vzťahoch, ku ktorej privádza sledovanie motívu *Tatier* v literatúre, je existencia autorských variantných podôb textov v češtine aj v slovenčine v okruhu slovenských evanjelických obrodenských autorov prvej polovice 19. storočia, odrážajúca situáciu ich individuálneho aj kolektívneho prechodu od používania češtiny k slovenčine. Najvýraznejším príkladom daného prechodu – prerodu sú viaceré podoby básne Sama Chalupku *Nad Tatrou sa nebe kalí / Nad Tatrou sa nebo kalí*, ukazujúce jeho osobný jazykový zápas a prielom do slovenčiny v 30. rokoch 19. storočia, teda v predstihu pred ostatnými príslušníkmi štúrovskej generácie (Krčméry, 1931; zaujímavý je vôbec ďalší život básne ako znárodnenej, zľudovenej piesne, aj s jej slovensko-českými filiáciami). Ako osobitná téma vystupujú (časové i ideové) okolnosti „českého života“ hymnickej piesne *Nad Tatrou sa blýska* (aj pod inými názvami, napr. *Hlas Tatry*, *Probuzení*, *Už Slovensko vstáva*, na Slovensku *Dobrovoľnícka*), jej poznania a intertextového zapojenia celej piesne, fragmentov či parafráz v českom prostredí – komplementárne s fungovaním českej hymnickej piesne *Kde domov můj* a jej dobovými slovenskými adaptáciami s topograficko-toponymickou lokalizáciou v slovenskom prostredí (napr.: „[...] Kde hrdé Tatry čnejú, / Kde slávske hlasy znejú: / A to je tá spanilá zem, / Zem slovenská domov môj!“). Z komplexu kultúrnohistorických

---

vlasteneckému výstupu na Kriváň. Je tu zrejma pomenúvacia analógia *Tatria* – *Slávia*, pričom možno vnímať aj asociatívny paronymický vzťah *Tatria* – *patria* („vlast“), nepochybne aktualizovateľný v súdobom vzdelaneckom kontexte.

- 14 Na druhom póle vzťahu stojí *Tatra* prezentovaná ako *Tatra mať*, *matka Tatra*. Tak ju vidí napríklad L. Štúr v básni *Rozžehňaní*: „[...] ať bouří, hřímá Tatra, naše máti, [...]“. So spojením *syn Tatry* je asi najznámejší verš J. Kollára z *Predspevu Slávy dcéry*: „[...] k obloze, Tatry synu, vznes se, vyvýše pohled.“. Ako *dcéra Tatier* je predstavovaná aj slovenčina. Napríklad Viliam Pauliny-Tóth píše: „Slovenčina moja, dcéra Tatier tichá, [...]“ a neskôr Pavol Országh Hviezdoslav: „[...] nám ona trvá, / vysoká dcéra Tatier vysokých, / reč naša slovenská!“.

a sociálno-politických osobitostí česko-slovenských vzťahov vyplynul vo vzťahu k hymnickým piesňam fakt ich vzájomne reflektovaného postavenia v obidvoch spoločenstvách už v priebehu 19. storočia a následného spojenia do dvojčlennej hymny spoločného štátu. Aj s dlhotrvajúcou koexistenciou piesní (zafixovanou „v uchu“ staršej generácie) súvisí – teraz už v čase samostatného fungovania štátov a ich hymien – rozmanité aluzívne využívanie názvu či incipitu slovenskej hymny v súčasných, napr. publicistických, českých textoch.

S významným postavením Tatier v spoločenskom vedomí a exponovaním oroným *Tatry* / *Tatra* v konkrétnej referenčnej, osobitne však v špecifickej symbolickej funkcii sa spája častá transonymizácia,¹⁵ využitie pomenúvacieho motívu v rozličných obdobiach a v rozličných sférach, a to v slovenskom aj v českom prostredí. Pomenovania ako *Tatra*, *Tatrín*, *Tatria*, *Tatran*, *Tatranec*, *Tatranka* či *tatranka* patria medzi slovenské, v nemalom rozsahu spoločné česko-slovenské, či aj len čisto české lingvoreálie, zasluhujúce si osobitnú pozornosť aj perspektívne súhrnné spracovanie.¹⁶ Niektoré z nich pomenúvajú reálie (časopisy, antológie, zborníky, spolky rozličného typu, ale aj všelico iné, napr. hotely, chaty, športové kluby), ktoré v priebehu času zanikli (no môžu stále stáť na piedestáli kultúrnych dejín – tak osobitne slovenská celonárodná inštitúcia *Tatrín*), iné majú aj pri rozličných vývinových zmenách život dlhší a sú vo vedomí ľudí pevnejšie zakotvené, ďalšie sa opakovane vynárajú.¹⁷ Do problematiky propriálnej lexiky prirodzene patria (už aj spomínané a nespočetné ďalšie) ideonymá, literáronymá, muzikonymá a iné propriá, ktoré obsahujú pomenovanie *Tatry* / *Tatra* (či ich deriváty), z oblasti názvov rozličných umeleckých a vedeckých výtvorov: pomenovania odborných a literárnych diel, ich častí, jednotlivých básní, piesní, vokálnych aj inštrumentálnych hudobných skladieb, filmov, obrazov

15 K diskusii o použití a extenzii termínu transonymizácia v slovenskej a českej onomastike pozri Valentová, 2012.

16 *Patria* sem aj početné kompozitá a nominačné spojenia od tradičnejších pomenovaní ako *Tatrasvit*, *Tatra Banka* po aktuálne „westernizované“ *Tatralandia*, *Tatry Mountain Resorts* či *Tatra Flowers* (tatranský hudobný festival).

17 Kým automobily *Tatra* alebo keksiky *tatranky* predstavujú reálie vnímané ako „historicky spoločné“, iné sú konkrétne lokalizované – popri slovenských reáliách s „tatranským pomenovaním“ (hotel, kino *Tatra*, chata *Tatranka* v Štôle, penzión *Tatria*, vydavateľstvo *Tatran*, rýchlik *Tatran*, športový klub *Tatran Prešov* a i.) k českým reáliám patria napr. futbalový klub aj kemping *Tatran Šatov*, telovýchovná jednota *Tatran Strěšovice* aj s prislúchajúcim jej hotelom *Tatran*, chata *Tatranka*, penzión *Tatranka* (Kopřivnice). Ako zaujímavosť možno v súvislosti s pomenovaním *Tatra*, uplatňovaným už tradične paralelne okrem automobilového aj v mliekárenskom priemysle (napr. kondenzované mlieko *Tatra Classic*, *Tatra Grand* a iné produkty), spomenúť právny spor o ochrannú známku *Tatra mistr kávy* (Hejduk, 2015) – v našej súvislosti je zaujímavé, že ide o spor súvisiaci s menom *Tatra* pri súčasných českých firmách (*Tatra Trucks* a *Tatra Hlinsko*) v českom prostredí.

a pod., ktoré sú spravidla tesným spôsobom späté s tematicko-ideovou náplňou diela.¹⁸

V nasledujúcich riadkoch by som chcela ponúknuť niekoľko „tatranských miniobrazov“ z rozličného času.

3. Kde a čo sú Tatry

Keď v r. 1841 navštívila Bohuslava Rajska Bratislavu a spolu s mladými štúrovcami podnikla výlet nad mesto do Malých Karpát, túto – pre všetkých zúčastnených nezabudnuteľnú – vychádzku¹⁹ opísala vo svojich zápiskoch:

„V hostinci očakávalo nás více slovenských mladíků, s nimiž jsme se usnesli, že časně z rána do Tater půjdeme, bychom krásného co nejvíce možno pozřeli. Podle ujednání sešli jsme se všichni a kráčeli jsme ranně do taterských hor“ (Podlipská, ed., 1872, s. 57).²⁰

18 V stručnom výbere (a s minimálnou autorskou a časovou charakteristikou) možno napr. z diel slovenských autorov uviesť diela *Tatranská múza s lýrou Slovanskou* (Pavol Jozef Šafárik, 1814), *Ozvena Tatry* (Karol Štúr, 1844, ešte v češtine), *Hlas od Tatier* (Samo Vozár, 1851), *Tatry a more* (Svetozár Hurban Vajanský, 1879), *Sprievodca po Tatrách* (Miloš Janoška, 1911), *Premeny tatranských osád* (Ivan Bohuš st. a ml., 2008), *Príbehy zemepisných názvov Vysokých Tatier* (I. Bohuš st. a ml., 2018), *Tatranské (dez)ilúzie* (Anton Marec, 2010) či filmy Pavla Barabáša *Tatry – mystérium* (2003), *Vysoké Tatry – divočina zamrznutá v čase* (2008). Z hľadiska našej témy sú „zaujímavejšie“ názvy českých diel odkazujúcich k Tatrám – patria k nim napr. *Na Tatrách a pod Tatrami* (Václav Štulc, z r. 1834 a 1836, publikované neskôr – symbolicky – v r. 1918 s prísom „Kniha tato vydána byla právě v době rozpadu Rakouska a Uher v památný čas vzkříšení české samostatnosti a osvobození Slovenska“); *Děvče z Tater* (Vítězslav Hálek, 1871); *Ohlasy z Tater* (Adolf Heyduk, 1874), *Tatry* (František Táborský, 1879), *Z pod Tater* (Karel Kálal, 1896), *Povídky z Tater* (Jan Havlasa, 1905), *Od Tater a Dunaje* (A. Heyduk, 1910), *Nad Tatrou sa blýska: šestero scén z bojů za osvobození Slovenska* (Stanislav Klíma, 1921); *Požár Tater* (Jiří Mahen, 1934), *Tatry, naše Tatry* (Erich Tyllinek, 1955), *Tatry mého srdce* (Václav Cibula, 1963); *Vysokým Tatrám* (Irena Kopecká, 2007). Z hudobných diel napr. *V Tatrách* (Vítězslav Novák, 1902), *Tatranské pastorále* (Ota Čermák, 1953; názov bol uplatnený aj pri jednom z dielov seriálu *Tricet případů majora Zemana*, 1965). Osobitne sú v danej súvislosti zaujímavé diela „viacnásobne dvojdomých“ – píšucich českých výtvarníkov pôsobiacich na Slovensku, ako kniha Jana Hálu *Pod Tatrami* (1942) či publikácie Jaroslava Votruba *Tatry očami maliara: dojmy napísané, nakreslené a namalované* (1944) a paralelné vydania *Jar vo Vysokých Tatrách. Dojmy – kresby – obrazy* i *Jaro ve vysokých Tatrách. Dojmy – kresby – obrazy* (1947).

19 Pri čítaní ich korešpondencie sa často vynára 23. máj 1841, povznášajúci spoločne strávený deň. Z korešpondencie Bohuslavy Rajskej so štúrovcami možno osobitne spomenúť epistolárne zachytenie ľúbostného vzťahu so Samom Bohdanom Hroboňom. V listoch (ako u S. B. Hroboňa vôbec) je tatranský motív veľmi častý – v osobitom prístupe k Tatrám sa premieta Hroboňov mysticismus (Somolayová, 2008; Hudymač, 2014).

20 V „tatranských súvislostiach“ stojí za zmienku, že u štúrovskej generácie sa stretávame aj s pomenovaním Bratislavy v podobe *Tatranská Břetislava* (Majtán, 2008).

Informáciu o výlete do Tatier (v súčasnom pohľade mäťúcu) rozvíja ďalej v slovách o L. Štúrovi:

„Poznala jsem vzor muže a pravého syna těchto volných Tater v Štúrovi. Na Tatrách mezi přátely jeho musí jej člověk viděti, aby mu porozuměti a jeho ducha oceniti mohl“ (Podlipská, ed., 1872, s. 59).

Tatry sú v texte prítomné aj v reprodukcii piesní, ktoré na jej počesť spievali hostitelia. V spomienkach B. Rajskej vystupuje dobovo rozšírené širšie chápanie Tatier zahŕňajúce pohoria karpatského oblúka, na druhej strane z textu presvitá aj ich symbolické videnie, kde Tatry reprezentujú celé Slovensko.²¹ Možno tu napokon nájsť aj verše, ktoré si mladí ľudia v rámci návštevy navzájom vpisovali do kníh („*Kěž bych nadlidřskými / skvěla se silami, / pevně bych Šumavu / spojila s Tatrami*“, Podlipská, ed., 1872, s. 61),²² s textovou koexistenciou Šumavy a Tatier ako symbolu česko-slovenskej vzájomnosti, frekventovanou osobitne v spojení od *Šumavy k Tatrám* (porov. Utěšený, 1969), ale aj v iných permutáciách.²³

Širšie vymedzenie Tatier môžeme na začiatku 19. storočia nájsť napr. v diele *Známost vlasti* (Oddělení I. *známost geografická*), ktoré „nejvíc pro školy slovenské v Uhřích sepsal“ Juraj Palkovič (1804).²⁴ Relevantnú receptnú poznámku z českého prostredia (na jednej strane dokladajúcu „evi-

21 Zápisky B. Rajskej obsahujú aj jeden detail, pozoruhodný z hľadiska slovenskej romantickej symboliky premietajúcej sa následne aj do dnešných lingvoreálií. V súbore pomenovaní reflektujúcich slovenskú kultúrnu históriu patrí významné miesto literárnej prílohe štúrovských *Slovenských národných novin*, ktorá vychádzala pod názvom *Oral tatranský*. V texte B. Rajskej možno čítať slová: „Sotva dozníval poslední ohlas velebného choř v dalekých horách, tu všichni mladíci, kteříž byli na vrcholu zpívali, zvolavše rázem: *Oral tatranský!* *Oral tatranský!* mžikem sběhli k nám dolů a utvořili pol kruh. Nad námi v skutku mohutný orel, jak by přilákán zpěvem, vznášeti se počal, a u velikém kruhu nad hlavami našimi kroužil. Přítomnost orla působila elektricky na všechny, nesmírná nadšenost a rozjařenosť zmocnila se myslí všech a duch každého zalétal z pozemských luhův k výšinám nezměrným“ (Podlipská, ed., 1872, s. 60). Tento spoločný zážitok z r. 1841 a jeho zachytenie u B. Rajskej predchádzal o niekoľko rokov čas, keď potom vyšlo prvé číslo *Orla Tatranského* (1845).

22 Citované verše z básne Bohuša Nosáka *Nezabudova Tri tužby Slovenky* (napísanej r. 1840 ešte po česky) sa niekedy na základe formulácie v zápiskoch pripisovali Bohuslave Rajskej (Sojková, 1965, s. 161).

23 Namiesto Šumavy vystupovali neraz Krkonoše. Zo zbierky A. Heyduka *Cymbál a husle* (1876) boli známe aj široko citované verše básne *Ždaný návrat* spájajúce Podtatransko s Polabinou: „*Prchlá síla kdy se vrátí? — / Svůj až bude k svému státi, / a v čarovnou krásu splynou / Podtatransko s Polabinou!*“.

24 „Ze všech Uherských hor jsou Tatry, Montes carpatici, die Karpatischen Gebirge, nejpřednější a nejpamatnější, které se k Alpum připodobniti mohou. Počínají se při Prešpurku (Prešpurský zámek jest na nejkrajnějším jejich vršku); odtud wedle Morawy, Slezka, Polska, Lodomerje, Haliče, až k Sedmihradsku dobíhají, Uhry a Sedmihradsko do půlkola otáčejí. Nejvýše se vznášejí v Spiši a v Liptově [...]“ (Palkovič, 1804, s. 10).

dovanie“ diela na českej strane, na druhej strane v slovách „dobrá kniha“ predstavujúcu isté odporúčanie) nájdeme u Josefa Jungmanna v jeho *Historii literatury české* (1849, zápis 1145, s. 455).

Isté dobové „definičné vymedzenie“ pomenovaní v tomto zmysle obsahujú poznámky Jána Hollého v diele *Cyrilometodiáda* (*Cirilo-Methodiada, Visvetlení*, 1835): „Tatri – od Prešporku a Ďevína až po Sedmohradsko sa ťáhnúce, podľa najnovějších spisatelov sú kolíska slavských národov [...]“²⁵ Možno predpokladať, že takéto širšie geografické chápanie Tatier zahŕňajúce slovenské pohoria podporne pôsobilo aj pri formovaní obraznej pomenúvacej situácie, kde *Tatry*, *Tatransko* vystupujú ako pomenovania celého územia Slovenska.

Pri kontakte so staršími slovenskými aj českými textami treba teda počítať aj so širším významom pomenovaní *Tatry*, *Tatra*, *Tatransko*, *Podtatransko* na jednej strane v karpatských „horských“ geografických informáciách, na druhej strane v tom použití, kde reprezentujú celé Slovensko. Hoci sa najmä druhé širšie chápanie celkom nestratilo, súčasné geografické vymedzenie aj rozmanité informačné kanály (v tom i školská výučba) nás dnes prirodzene v súvislosti s pomenovaním *Tatry* orientujú na horský geomorfologický celok s týmto štandardizovaným názvom, resp. názvami, kde oproti Tatrám ako Vysokým Tatrám (s ich ďalším vnútorným členením) sa geograficky aj asociatívne rozkladajú Nízke Tatry.

4. Nad Tatrou sa nebo kalí v intertextovom využití

Sledovanie motívu Tatier a „spoločenského života“ konkrétnych textov s jeho prítomnosťou v slovenskom i českom prostredí odhaľuje viaceré pozoruhodnosti, ktoré dokladajú vzájomné kultúrne kontakty a prepojenia. Možno k nim počítať napr. zmienku o liste, ktorý 14. 1. 1839 písal priateľovi o svojom štúdiu osemnásťročný Karel Havlíček Borovský (Čupr, 1946). Z nášho hľadiska je zaujímavé, že list je uvedený mottom z už spomenutej hymnickej básne Sama Chalupku *Nad Tatrou sa nebo kalí*, pričom Havlíček v opise situácie daný motív ďalej žartovne rozvíja.

Motto: Nad Tatrou se nebe kalí, kalí mraky hromovými

Nebe se nad námi kalí, zkoušky jak hromobyti na hoře Sinai nad našemi hlavami se snášejí. Josef Ladislav Jandera co blesk nás obskakuje, František Exner co mocný lijavec mudrcví na nás sype [...], ze všech končin neduhy na nás, nešťastníky, se valí.

---

25 Citované podľa <https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1015/Holly_Visvetleni>.

Zrejme sa už nedozvieme, odkiaľ Borovský text poznal, či priamo z *Nového i starého vlastenského kalendára* Gašpara Fejérpatakyho-Belopotockého, kde bol v r. 1834 prvý raz publikovaný, či z *Národních zpívánek* vydaných v r. 1835, do ktorých ho zaradil J. Kollár, alebo sa s ním stretol v štúrovskom almanachu *Plody* z r. 1836, kde bola báseň na rozdiel od dvoch skorších vydaní publikovaná ešte po česky. Alebo či sa mu prvé dva verše básne usadili v pamäti z nejakých nám dnes neznámych „sekundárnych zdrojov“. O živej spievanej prítomnosti Chalupkovho textu v českom prostredí napr. o päť rokov neskôr v *Českej včele* z 25. 5. 1844 informuje správa o priebehu 3. českej besedy na Žofíne.²⁶ K. Havlíček Borovský, ako je známe, patril k tým českým vzdelancom, ktorí sa nahlas negatívne stavali k prijatiu štúrovej slovenčiny (na slovenskej strane sa prirodzene osobitne ťažko nieslo napr. jeho ironizovanie „tatarskej literatury“ v r. 1846 v *Českej včele*). Hravé citovanie Chalupkovho textu v súkromnom študentskom liste na jednej strane korešponduje s Havlíčkovým naladením k skôr nepietnej reflexii sveta, na druhej strane predstavuje jeden z prekvapujúcich prejavov prítomnosti „slovenského“ v českom prostredí rozličného času. Chalupkova báseň *Nad Tatrou sa nebo kalí*, ktorá súčasnú slovenskú hymnu časovo predišla o dekádu, v konečnom dôsledku zaujala v „hymnickej hierarchii“ menej významné miesto. Obraz búrlivého neba nad Tatrami, vlastný obom básňam / piesňam a prítomný v mnohých iných slovenských aj českých „tatranských textoch“, nachádzame neskôr aj v incipite básne Sama Tomášika *Kolo Tatier čierňava*, ktorá tiež patrí do kánonu slovenských hymnických piesní.²⁷

5. Tatry v literárnom dvojhlase

Prítomnosť tatranských motívov, osobitne výrazná v tvorbe básnikov Pavla Országha Hviezdoslava a Adolfa Heyduka²⁸, našla špecifický priemet v ich vzájomnom poetickom dialógu. O vzájomnom dialógu v rozličných podobách možno uvažovať i širšie,²⁹ tu však v básni *Bratom Čechom* ide o adresnú

26 Okrem tejto „národné písně“ odznela tu aj ďalšia zo slovenských hymnických piesní *Nit- ra milá, Nitra*, tradične začlenená do českých spevníkov spoločenských piesní. K vývinu slovenských a českých spevníkov pozri Banáry (1990), Svobodová (2012).

27 Pri tejto Tomášikovej básni je v česko-slovenskom kontexte zaujímavé, že Ľudovít Vansa ju zhudobnenú začlenil do svojho piesňového cyklu *Piesne sokolov tatranských* (1868), ktorý vznikol a bol aj publikovaný počas jeho pobytu v Prahe (Banáry, 1990a, s. 49–50; 1990b).

28 Pri A. Heydukovi máme literárne zachované epiteta *škovránok Tatier* u J. Vlčka či *pěvec Tater, pěvec tatranský* u R. Pokorného v diele *Z potulek po Slovensku* (porov. „Sebraly se totiž děvy slovenské ve sbor, obklíčily si našeho Heyduka, pěvce Tater, a zapěly mu tklivou jeho vlast- ní píseň, již obdařil pěknou melodií Štěpán Fajnor [...]“).

29 Tak napr. pri poetických reakciách slovenských básnikov na tvorbu A. Heyduka, osobitne po vyjdení zbierky *Cymbál a husle* (1876), obsahujúcej okrem iného aj báseň vyspievávajú- cu očarenie slovenčinou (*Jaj, ta řeč slovenská horský pramínek...*). S. H. Vajanský venoval, aj

Hviezdoslavu reakciu na Heydukovu báseň *Bratřím Slovákům* aj s explicitným intertextovým prepojením, so zakomponovaním jej častí.³⁰ Dialogický rozmer básní mohol vyniknúť, keď boli spolu publikované v knihe *Slovensko: sborník statí věnovaných kraji a lidu slovenskému* (1901) – Heydukova v úvode, Hviezdoslavova ako posledný text knihy. V básni A. Heyduka je explicitne pomenovaný motív Tatier („Vždyť v srdci Tater dosud orli hnízdí [...]“), zapojený do reflexie dramatickej situácie Slovákov spolu s výzvou za tesnejšie primknutie sa Slovákov a Čechov jeden k druhému. Rozsiahla básnická rep-
lika P. O. Hviezdoslava, ktorá je tiež vyjadrením vedomia dôležitosti vzájomných vzťahov, obsahuje aj závažné napomenutie týkajúce sa českého vzťahu k spisovnej slovenčine.³¹ A práve verše so symbolickým využitím pomenovania Tatier kladú sugestívnu otázku: „A nebolo by Tatier zvukov líto / vám v Slavian symfonii postrádat?“ Krásne sú tu aj verše, v ktorých sa spomína, opäť symbolicky chápaná, *tatranská kosodrevina*.³²

6. Nad Tatrou sa blýska v hymnickom okružení

Existencia spoločnej dvojčlennej, dvojjazyčnej aj na dvoch rozdielnych obrazoch domova, resp. krajiny domova budovanej spoločnej štátnej česko-slovenskej hymny, zloženej z vlasteneckých piesní, ktoré vznikli v období národného obrodovania a v priebehu 19. storočia priebežne upevňovali svoj status hymnických piesní, patrí k špecifikám nášho kultúrneho dedičstva.³³ Slovenská časť hymny s jej statusom štátneho symbolu v slovenskom

---

s úvodnou dedikačnou básňou, A. Heydukovi zbierku *Tatry a more* (1879). Na druhej strane A. Heyduk svoju zbierku *Slovensku* venoval *Hviezdoslavovi* a i.

- 30 Porov. úvodnú dvojjazyčnú strofu básne Bratom Čechom: „Mé srdce krvácí a hrud' se třese, / když znícen myslí tebe vzpomínám, / a duch můj bloudí v bolestí tvých lese, / ty lidé slovenský!... Tak hlásí k nám / sa opäť, bratia, poet váš: – Ten, ktorý / v chór vašich spevcov vplýva slávikom; / a ktorý zabľúdiv i v naše hory, / nás odkryl: Jak sme z tisícich rán chorí... / až topíme sa v žiali všelikom.“
- 31 Hviezdoslav sa tu na Čechov obracia slovami: „Čo ste sa odtrhli, nač odštiepili?... / Ó uduste už navždy výčitku! / Je krutá, márna aj; len rôzni, myli, / nám znechucuje spolstvo úžitku [...]“, aj s poukazom na nesprávny predstáv o ohraničení funkčného spektra slovenčiny. V dobovom kontexte, aj medzi českými slovakofilmi, bola prítomná predstava o optimálnosti vymedzenia priestoru spisovnej slovenčiny na krásnu spisbu, kým odborné texty sa mali písať po česky; porov. napr. Holeček (1880), Pokorný (1880).
- 32 „Však verte, je i Tatier kosodrievň / sám zápal, lúč sám – a jak blčí, spieva: / Čo píštěl hrá, čo fakla plápolá [...]“
- 33 Možno počítať s tým, že česká hymna *Kde domov můj* sama prispela k rozšíreniu a uzualizácii slova *domov* (k portrétu domova v komplexe jeho vzťahov v češtine aj na pozadí iných jazykov pozri Vaňková, 2015). Jiří Rejzek pri slove *domov* v *Českom etymologickom slovníku* (2015, s. 153) píše, že je len v češtine a slovenčine. Ako zaujímavosť, signifikantnú v česko-slovenskom kontexte, možno poznamenať, že v súvislosti so slovom *domov* sa v českých prácach uvádza, že z českých slovníkových diel *domov* prvý raz zachytáva Jungmannov slovník (1835). Neplatí to však v prípade, ak sa berie do úvahy existencia česko-

aj v českom prostredí pritom v čase spoločného štátu prispievala a aj v súčasnosti ako významný precedenčný text v častých intertextových odkazoch prispieva k aktualizovanej prítomnosti motívu Tatier nielen v slovenskom, ale aj v českom priestore. Stojí pritom za to pripomenúť, že tak, ako bolo do piesne pri jej vzniku vložené stotožnenie Tatier a Slovenska, toto stotožnenie sa v konkrétnych prípadoch obnovuje aj v našom čase.³⁴ Miera, v akej v súčasnosti nadobúdajú deti a mladí českí ľudia znalosť slovenskej hymny (podobne ako českej na Slovensku), je iste menšia, než za spoločného štátu – intertextové odkazy v rozličných textoch, ktoré ukazujú jej prítomnosť v konkrétnom individuálnom vedomí, možno potom okrem iného vnímať aj ako jednu z ciest uchovávaní a odovzdávania tohto typu tradície.

Otázka prítomnosti slovenskej hymny v českom prostredí sa prirodzene rozširuje smerom do histórie. Nepochybne mal pravdu F. Strnad, keď v publikácii z r. 1924, venovanej hymnickým skladbám v česko-slovenskom priestore, v súvislosti so slovenskou hymnou *Nad Tatrou sa blýska* napísal, že do vzniku spoločného štátu nebola v českej spoločnosti prostredí všeobecne známa.³⁵ Na druhej strane máme jej prítomnosť (a tým i istú znalosť) v českom prostredí doloženú z rozličných zdrojov od aluzívnych intertextových odkazov po začlenenie do spevníkov, pričom je zrejmé, že v 80. rokoch

---

-inojazyčného slovníka *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch* (1822) dvojdomého slovenského lexikografa Juraja Palkoviča. K vzájomným vzťahom dobových slovníkových diel porov. Nábělková (2015).

- 34 Spektrum významovej konkretizácie môže podľa autorského zámeru variovať od krajných prípadov reálneho stotožnenia s prírodno-poveternostným obsahom („Nad Tatrou sa blýska: pět mrtvých za červenec. Tatranská Lomnice – Blesky v Tatrách jen červenci zabily pět lidí.“ – *zahrancini.eurozpravy.cz*; „Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú... a to doslova!“ – *motorkari.cz*) po symbolické stotožnenie so Slovenskom v súvislosti s niečím týkajúcim sa celého Slovenska („Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú. I ten nejpopvrchnejší čtenář novín nebo divák televizních zpráv si zcela jistě musel povšimnout současných přímo revolučních změn na Slovensku.“ – *virtually.cz*). Nezriedka sa však intertext – napokon podobne ako choronymum *Slovensko* – metonymicky využíva aj vo vzťahu len k určitej sfére (napr. vo vzťahu k slovenskému športu a pod.). Inú stránku využitia textového fragmentu *Nad Tatrou sa blýska* predstavuje zámer pozitívne či negatívne vykresliť zobrazovanú situáciu. Okrem sprostredkovania obrazu situácie s (potenciálnymi) negatívnymi dôsledkami, kde „blýskanie sa“ je dramatické a hrozivé, možno stretnúť aj využitie intertextu odkazujúce na také či onaké pozitívne zmeny – s analogickým rozptylom sa stretávame aj pri využití fragmentu *Nad Tatrou sa blýska* v slovenských textoch. Explicitne môže byť pozitívnosť situácie naznačená pomocou kontaminácia s frazémou *blýskať sa na lepšie časy* / *blýskať se na lepší časy*, ktorá sa aj opiera o prítomnosť slovesa *blýskať sa* v intertexte („Nad Tatrou sa blýska na lepší časy? Že jde dabing udělat kvalitně, nám mohou ukažat třeba naši slovenští sousedé.“ – *lupa.cz*; „Nad Tatrou sa blýska na lepší časy... Slovan Bratislava ustál nepříjemnou výsledkovou krizi i s ní spojené turbulentní období [...]“ – *sportiv.cz*).
- 35 „Velebná tato hymna nebyla u nás až do převratu všeobecně známa, ale v těch dnech po příklade legionářů zpívána byla společně s hymnou ‚Kde domov můj?‘ při každém slavnostním projevu [...]“ (Strnad, 1924, s. 43).

19. storočia už bola v českom prostredí vnímaná ako slovenská hymnická pieseň.³⁶ Česká hymnická pieseň *Kde domov můj* našla svoje miesto v slovenskom prostredí veľmi skoro a rozšírila sa vo viacerých adaptáciách, v ktorých bol „zemský raj“ lokalizovaný do slovenskej krajiny s jej topografickými dominantami, Tatry a ich jednotlivé vrchy prirodzene nevynímajúc.³⁷ Slovenské a české prostredie žijú vo vzájomnom kontakte so svojimi súčasnými hymnami, spätými s priestorom života Čechov a Slovákov, dlhšie a intenzívnejšie, než si dnes asi bežne uvedomujeme.

Záverom

Slovensko je svojím geografickým uložením osudovo späté s Tatrami. Táto spätosť tvorí v tej či inej podobe súčasť osobnej aj kolektívnej identity Slovákov a jej obrazy a odrazy nachádzame aj v českom prostredí. Ide v danej súvislosti na jednej strane o nesmierne zaujímavú výskumnú tému, na druhej strane však aj o spoločenskú otázku a úlohu, ktorej podstata spočíva nie tak v samom odkrývaní koreňov a podôb existujúcich vzťahov k tatranskému prostrediu, ako v pomoci jeho priebežnému zachovaniu v podobe, ktorá môže ponúkať perspektívu stotožnenia a nie odcudzovania sa širokých skupín ľudí a ich životného priestoru.³⁸

36 Ako „z tatranskej hymny“ z nej cituje R. Pokorný v texte *Měsíc pod Tatrami* (Světozor, 7. 5. 1880, s. 222) aj v knihe *Z potulek po Slovensku* (1883, s. 239), ozýva sa v rozličných básňach, ako v už spomínanej *Zpěvačce trávník* F. Táborského (1879), vynára sa vo viacerých textoch K. Kálala i inde. Medzi inými slovenskými piesňami ju zachytáva napr. *Zpěvný věnec* Františka Martinca z r. 1865, no v r. 1884 už Ludvík Kuba v III. (slovenskom) zväzku svojho monumentálneho projektu *Slovanstvo ve svých zpěvech. Sborník národních a znárodnělých (významných) písní všech slovanských národů skladbu Nad Tatrou sa blýska* vyzdvihuje medzi slovenskými piesňami na prvé miesto. (Dostupné z WWW: <<http://eknihovna.nul.cz/kniha.php?k=5 & typ=ori & s=stro007 & z2=0 & x=25 & y=27>>.)

37 Topograficky adaptovaná („pro Slowáky učiněná“) pieseň bola už v r. 1940 predstavená v *Květoch* (24. 9. 1840, s. 311). Slovenské adaptácie sú začlenené do spevníkov druhej polovice 19. storočia (napr. Chrástkovo *Venca národních písní slovanských* z r. 1862), pri stom výročí piesne písali o nich Albert Pražák (1934) a František Tichý (1934). Niektoré môžeme nájsť v českých opisoch a výberoch parafráz textu hymny (Šmejkal, 1935; najnovšie *Kde domov můj, varianty a parafráze*, 2004). V r. 1934, v čase vzniku piesne *Kde domov můj*, napísal v Prahe slovenský básnik Samo Tomášik pieseň *Hej, Slováci / Hej, Slované* – tá nadobudla hymnický status v širokom slovanskom svete (porov. Jankovič, 2008). Ako píše Robert Sak, „Tahle bojová píseň po jistý čas konkurovala naší lyrické, dumavé [...]“ (Sak, 2009, s. 29). Z česko-slovenského hľadiska je osobitne zaujímavé rozdielne fungovanie piesne dominantne s oslovením *Hej, Slováci* na Slovensku a *Hej, Slované* v českom prostredí, ktoré otvára predpoklady pre jej celkové rozdielne dobové aj súčasné vnímanie a vyznenie.

38 Pri sledovaní asociácií spätých s Tatrami vystupujú rozličné inovačné tendencie. Z tatranských „konotačných súvislostí“ sa napr. vytrácajú spojenia typu *liečebný dom*, *ozdravovňa* či menej dobovo lokalizované *sanatórium*, na druhej strane do súčasného obrazu Tatier patrí aj smutný protiklad vyjadrení *národný park* – *lunapark*, kde (v tomto smere výrazne

Literatúra

- Argalács, M. A. kol. (2015): *Česká stopa v Tatrách*. Poprad: Podtatranské noviny.
- Bauko, J. (2012): Komparácia slovenských a maďarských oroným vo Vysokých Tatrách. In: M. Ološtiak (ed.), *Jednotlivé a všeobecné v onomastike*. Prešov: Prešovská univerzita, s. 180–190.
- Čupr, K. (1946): Fysik Karel Havlíček Borovský zkoušku z matematiky skládá. *Svobodné noviny*. List Sdružení kulturních organizací, 5. 7. 1946.
- Banáry, B. (1990a): *Slovenské národné obrozenie v hudbe*. Martin: Matica Slovenská.
- Banáry, B. (1990b): *Spevník hymnických piesní*. Martin: Matica Slovenská.
- Bohuš, I. (1996): *Od A po Z o názvoch Vysokých Tatier*. Tatranská Lomnica: Štátne lesy TANAP-u.
- Bohuš, I. ml. (2007): *Vysoké Tatry na starých pohľadniciach*. Bratislava: Dajama.
- Bohuš, I. (st. a ml.) (2018): *Príbehy zemepisných názvov Vysokých Tatier*. Tatranská Lomnica: IB Vysoké Tatry.
- Dzuriaková, J. (2013): Tatry v slovenskej a poľskej literatúre vyjadrujúce vzájomnú súvislosť poľského a slovenského národa. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, 22, s. 327–335.
- Demjánová, Z. (2009): *Tatry v časoch monarchie*. Bratislava: Premedia.
- Goszczyńska, J. (2005): Tatry w dziewiętnastowiecznym sporze o słowacką tożsamość narodową. In: J. Goszczyńska (ed.), *Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich 3 (Jej znaki i symbole)*. Warszawa: ISiP.
- Goszczyńska, J. (2015): *Wielkie spory małego narodu*. Warszawa: Elipsa.
- Hejduk, D. (2015): *Proces přihlašování ochranných známek*. Bakalářská práce. Brno: Mendelova univerzita v Brně, Provozně ekonomická fakulta.
- Hodrová, D. (1994): *Místa s tajemstvím*. Praha: KLP.
- Holeček, J. (1880): *Podějme ruku Slovákům: epištoly svobody*. Praha: Dr. Ed. Grégr.
- Hudymač (Mikołajczyk), A. (2009): Mistyczny pejzaż Tatr w twórczości Sama Bohdana Hrobonia. In: G. Halkiewicz-Sojak – B. Paprocka-Podlasiak (eds.), *Symbol*

---

pejoratívne načtené) pomenovanie *lunapark* odráža zámary a výsledky tatranských developerských projektov (porov. napr. Marec, 2010; Smatana, 2012). Daný protiklad vystúpil aj v proteste proti koncertom hudobného festivalu *Tatra Flowers* realizovaným priamo v tatranskej vysokohorskej krajine – výrečný je už titulok článku Mikuláša Hubu *Neznesiteľná ľahkosť premeny národného parku na lunapark* (*Denník N*, 16. 8. 2017). Pravda, „tatranská sklúčenosť“ ako reflex postojov k Tatrám našla na českej strane vyjadrenie aj v iných dobových súvislostiach a v inom čase: „Uprostřed vši té horské krásy se člověk dívá trochu sklíčeně: náš majetek – a neumíme si ho vážít, neumíme jej udržet, ani si ho plně, trvale přisvojit. Pouštíme ho bezmála z ruky jako dítě hračku rok starou. Před dvěma třemi lety vymýšleli turisté na Tatrách nové útulny, české chaty, nové cesty a kdesi cosi. Nač? Pro koho? Ale až budete hodně, hodně daleko za hranicemi, spustíte z plných plic „Kde domov můj?“ a „Nad Tatrou sa blýska“. Tím dokonale a skvěle splníte svou národní povinnost“ (Karel Čapek: *Obrazy z domova. Lidové noviny*, 9. 7. 1922.).

- lika mystyczna w poezji romantycznej. Słowacki i inni. Toruń: UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika, s. 266–275.
- Hudymač, A. (2014): „Wola ich ludzką jest, nasza – Boską“. *Modele dyskursu odrodzeniowego w dziewiętnastowiecznej epistolografii słowiańskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2014.
- Charous, E. (ed.) (2005): *Čeští spisovatelé o Slovensku*. Praha: Slovenský literární klub v ČR.
- Jankovič, J. (2008): Adaptabilita poézie hviezdneho obdoba. In: P. Žeňuch (ed.), *XIV. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, s. 85–108.
- Kiliánová, G. (2005): *Identita a pamäť. Devín / Thében / Dévény ako pamätné miesto*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska.
- Kiss Szemán, R. (2014): *Slovanský Goethe v Pešti: Ján Kollár a národní emblematicismus středoevropských Slovanů*. Praha: Akropolis.
- Kolbuszewski, J. (2003): *Na południe od Tatr. Studia o literaturze słowackiej*. Wrocław: Sudety.
- Kosatík, P. (2010): *České snění*. Praha: Torst.
- Krčméry, Š. (1931): Prielom Sama Chalupku do spisovnej slovenčiny roku 1832. *Slovenské pohľady*, 67, 3, s. 178–186.
- Krivý, V. (2004): *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku: pramenná publikácia dát zo sociologického výskumu*. Bratislava: Centrum excelentnosti „Kolektívne identity“, Slovenská akadémia vied.
- Laučíková, K. (2007): Mýtus gorala a nemýtus horala v literatúre o Tatrách. *Studia Moravica V. Symposiana*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 225–229. Dostupné z WWW: <<http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/sborniky/2007/SMVI/35.pdf>>.
- Lipták, L. (2001): Tatry v slovenskom povedomí. *Slovenský národopis*, 49, 2, s. 145–162.
- Lipták, L. (2013): Symboly národa a symboly štátu. In: E. Krekovič – E. Mannová – E. Krekovičová (eds.), *Mýty naše slovenské*. 2. vyd. Bratislava: Academic Electronic Press, s. 51–61.
- Macura, V. (1983): *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha: Československý spisovatel.
- Macura, V. (1998): *Český sen*. Praha: Lidové noviny.
- Macurová, A. – Janáčková, J. (1999): Vícejazyčnost v korespondenci Boženy Němcové: Sonda druhá: Poznámky ke slovenštině. *Česká literatura*, 47, 2, s. 144–161.
- Macurová, A. – Janáčková, J. (2001): Slovenština v dopisech. In: Janáčková, Jaroslava a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Praha: ISV, s. 103–117.
- Macho, P. (2013): Premeny symbolickej funkcie Tatier v nacionalistickom diskurze 19. storočia. In: Kováč, D. a kol.: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 63–67.

- Majerek, R. (2011): *Pamięć – mit – tożsamość. Słowackie procesy autoidentyfikacyjne w okresie odrodzenia narodowego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Majtán, M. (2008): Vznik názvu Bratislava. In: M. Majtán – T. Laliková (eds.), *Z histórie lexiky staršej slovenčiny*. Bratislava: Veda, s. 173–174.
- Marec, A. (2010): *Tatranské (dez)ilúzie. Príbeh našich veľhôr alebo ako sa národný park mení na lunapark*. Martin: Matica slovenská.
- Maur, E. (2006): *Paměť hor*. Praha: Havran.
- Mečiar, S. (1932): *Tatry v slovenskej a poľskej literatúre*. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok.
- Molda, R. (2016): *Ideálny obraz národa. Stereotypizácia uhorských národností v slovenskej cestopisej a národopisej literatúre 19. storočia*. Martin: Matica slovenská.
- Mrva, M. (2018): *Kultúra a hodnotová orientácia obyvateľov Slovenskej republiky. Správa z výskumu*. Bratislava: Národné osvetové centrum.
- Nábělková, M. (2015): Porovnávací obraz lexikálnej zásoby slovenčiny a češtiny v doterajšom lingvistickom spracovaní. I. Začiatky lexikálnej komparácie. *Slovenská reč*, 80, 5–6, s. 276–306.
- Nábělková, M. (2017): *Tak rob, ako ti ďaka! Slovenský slovník Boženy Němcovej*. In: K. Gajdošová (ed.), *Varia 25*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚLŠ SAV, s. 252–263.
- Passia, R. (2016): Potešenie z karpatských hôr. Premeny motívu vo vybraných českých cestopisoch z 19. storočia. In: E. Solak – B. Popiołek – B. Todorović (eds.), *Małe przyjemności: katalog słowiański*. Kraków, s. 251–260.
- Pátková, J. (2015): Dumky večerní na rozhraní – ke Štúrově básnickému cyklu. In: R. Chmel (ed.), *Ludovít Štúr: štúdie a eseje*. Kalligram, LIC: Bratislava, s. 80–95.
- Pelikán, J. (1975): Tatranská tematika v české literatuře. *Slavia*, 44, 2, s. 351–358.
- Podlipská (ed.) (1972): *Z let probuzení. Kniha první, Paměti a korespondence Bohuslavy Rajske z let 1839–1844*. Praha: J. Otto.
- Pokorný, R. (1885): *Z potulek po Slovensku. 1883–1885*. V Praze: tiskem dra. J. B. Pichla a spol. – nákladem spisovatelovým.
- Pokorný, R. (1880): *Literární shoda československá*. Praha: Nákl. Slavíka a Borového.
- Pražák, A. (1934): Poznámky k hymně „Kde domov můj“. In: H. Humlová (ed.), *Kde domov můj? Chudým dětem. Ročenka dobročinného komitétu v Brně*, s. 64–72.
- Sak, R. (2009): Česká „Píseň písní“ v historickém kontextu. In: *Státní hymna České republiky v proměnách doby. Vydáno u příležitosti oslav 90. výročí vzniku Československé republiky a oslav Dne české státnosti* [online]. Dostupné z WWW: <<https://www.vlada.cz/.../statni-hymna-ceske-republiky-v-promenach-doby--the-czec...>>.
- Smatana, L. (2012): *Jánošici s těžkou hlavou: Mýty a realita Slovenska očima českého reportéra*. Praha: Nakladatelství 65. pole.
- Sojková, Z. (1965): *Zápisky Bohuslavy Rajskej. Literárny archív 1965*. Martin: Matica slovenská, s. 157–163.

- Strnad, F. (1924): *O našich hymnách a jejich osudech: československým školám a rodinám*. Praha: Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva československého.
- Svobodová, V. (2012): Společenské zpěvníky jako kulturní fenomén českého národního obrození. *Český lid*, 99, 3, s. 339–362.
- Škvarna, D. (2004): *Začiatky moderných slovenských symbolov*. Banská Bystrica: Univerzita M. Bela, Fakulta humanitných vied.
- Šmejkal, J. V. (1935): *Píseň písní národu českého*. Praha: Neubert.
- Šubrt, J. – Vinopal, J. a kol. (2013): *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Tichý, F. (1934): „Kde domov můj“ a Slovensko. In: H. Humlová (ed.), *Kde domov můj? Chudým dětem. Ročenka dobročinného komitétu v Brně*, s. 120–122.
- Utěšený, S. (1969): *Od Šumavy k Tatrám*. Naše řeč, 52, 4, s. 213–217.
- Valentová, I. (2012): Transonymizácia – jeden zo spôsobov rozširovania propriálnej lexiky. *Slovenská reč*, 77, 5–6, s. 319–330.
- Vaňková, I. (2015): Český pojem domov ve světle jazykových, empirických a textových dat. In: J. Bartmiński – I. Bielińska-Gardziel – B. Żywicka (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 123–148.
- Vodička, F. (1998): Český literární mýtus o Slovensku. In: *Struktura vývoje*. Praha: Dauphin, s. 513–529.
- Zelenková, A. (2002): V. D. Lambl a jeho chápání česko-slovenské vzájemnosti. In: I. Pospíšil – M. Zelenka (eds.), *Literatury v kontaktech: (jazyk – literatura – kultura)*. Brno: Masarykova univerzita, s. 50–56.
- Zelenková, A. (2009): *Medzi vzájomnosťou a nevzájomnosťou: sondy do česko-slovenských a slovensko-českých literárnych vzťahov*. Praha: Slovanský ústav AV ČR.
- Žáček, V. (1948): *Cesty českých studentů na Slovensko v době předbřeznové*. Brno: Nakladatelství Brněnské tiskárny.

„Srdce moudrého je po jeho pravici“. Jazykový obraz srdce v biblické knize Přísloví

Róbert Bohát

1. Úvod

„Srdce má své důvody, jichž rozum naprosto nezná. [...] Milujete se z rozumu? Boha cítí srdce, nikoli rozum. Toť jest víra: Bůh citelný srdci, nikoli rozumu.“ – Tolik slavná slova Blaise Pascala (1932, str. 80). Přestože jsou jeho myšlenky obecně vnímány jako klasický příklad křesťanského myšlení, tato jeho slova stojí v protikladu k biblickému obrazu metaforického srdce, jak je možné vidět v příběhu o Šalomounovi, který Boha žádá o „srdce plné rozvážnosti, [...] aby rozlišoval mezi dobrem a zlem“ (1 Královská, 3:6–12, Jeruzalémská Bible). A jakou odpověď dostal? „Hle, udělám, co jsi řekl: dávám ti moudré a rozumné srdce [...]“ (verš 12). Poeticky řečeno, srdce Šalomounovo zjevně není srdcem Pascalovým; atributy jako „moudré a rozumné“ spojují hebrejský jazykový obraz srdce s racionální, rozumovou stránkou lidského „já“, tedy rozum v hebrejském myšlení nejenže důvody srdce zná, ale je se srdcem přímo ztotožněn. Šalomounovské srdce je sídlem citů i rozumu, a proto i jeho víra by vyžadovala modifikaci Pascalova „západního“ závěru a řekla by spíše: „Boha cítí srdce, to jest rozum.“ Uvědomění si tohoto rozdílu mezi konceptem srdce v západním, okcidentálním myšlení a jeho protipólem v biblickém, tedy východním, orientálním myšlení může být užitečné jednak jako případová studie holistického přístupu ke vztahu emocí a racionálna v lidské kognici (tedy jejich vědomé jednotné spolupůsobení a ne oddělování) a také jako příspěvek k lepšímu vzájemnému porozumění mezi myšlenkovými světy Východu a Západu, které zjevně neříkají to samé, i když vyslovují to samé slovo – *srdce*.¹

1 Problém lze formulovat i z jiné perspektivy: je hebrejské *lebab* to samé jako anglické *heart*, francouzské *cœur*, arabské *qalb*, čínské *xin*, japonské *kokoro* atd.? Tato slova se tradičně překládají do češtiny a slovenštiny jako *srdce*, takže čtenář Bible i Pascala vidí v přeloženém textu stejné slovo, ale jeho obsah zjevně není v obou textech identický.

Příkladem toho jsou i slova knihy Kazatel 10:2: „Srdce moudrého je po jeho pravici, kdežto srdce hlupáka po jeho levici“ (Český studijní překlad). Na rozdíl od srdce doslovného, které máme „po levici“ všichni, srdce metaforické má moudrý člověk na „opačné“ straně. Nejen krása je tedy „v očích hledícího“, ale i **vnímání** světa se liší mezi Východem a Západem. Norman Doidge tuto různost výstižně shrnul: „[...] obyvatelé **Západu** mají tendenci přistupovat ke světu **analyticky** a rozdělovat to, co vidí, na jednotlivé **části**. Naopak **východní** lidé přistupují ke světu **holisticky**, vnímají pohlížením na **celek** a kladou důraz na vzájemnou propojenost věcí“ (Doidge, 2012, s. 269, srov. Nisbett, 2003). Tento rozdíl je zjevný i v konceptu „srdce“ – zatímco Západ má tendenci oddělovat rozum a cit v duchu protikladu metonymií „hlava vs. srdce“, biblický pohled je slučuje, v jeho světě jsou rozum a cit jedno a jejich společným jmenovatelem je právě srdce. Proto se některé biblické výrazy jeví západním očím jako paradoxní, či přímo jako oxymoron. Například **největší přikázání podle Ježíše z Nazaretu**: „[...] **miluj** Pána, svého Boha, celým svým srdcem, celou svou duší, **celou svou myslí** a celou svou silou.“ Je tedy možné „milovat myslí“? Ta samá pasáž pokračuje: „Správně, mistře, podle pravdy jsi řekl, že on je jediný a že není jiného kromě něho, a **milovat** ho celým srdcem, **celým rozumem** a celou silou [...]“ (Marek, 12:30–33, Petřů). Explicitně se tedy očekává, že člověk bude „milovat rozumem“. A také je nutné „racionálně myslet srdcem“, jak se praví v knize Přísloví: „[...] nakloníš své **srdce k rozumnosti**, [...] **moudrost vstoupí do tvého srdce** a poznání tvou duší potěší“ (Přísloví, 2:2,10, Český studijní překlad). Navíc – jak bude podrobněji doloženo níže – nejen, že se biblicky myslet srdcem dá, ale bez srdce není racionální myšlení ani možné (srov. Přísloví, 17:16).

Podobný holistický, sjednocený pohled na srdce jako sídlo „rozumu i citu“ byl doložen i v jazykovém obrazu světa jiných orientálních jazyků. Yu uvádí: „Západní kultury se drží binárního kontrastu mezi srdcem a myslí. Mysl je místem pro myšlenky a idey, zatímco srdce je sídlem emocí a pocitů.“² Jak je tomu v čínštině? Yu dodává: „[...] dichotomie srdce a mysli tradičně zachovávaná západními kulturami v tradiční čínské kultuře neexistuje; tato kultura považuje srdce za orgán řídící myšlení a chování, stejně jako i za orgán, který uchovává pocity a emoce“ (Yu, 2009, s. 285).³ Jinými slovy: „Je jasné, že rozlišování mezi srdcem a myslí podle západního smyslu v čínské filozofii

2 Angl.: **Western** cultures maintain a **binary** contrast between the heart and the mind. The **mind** is the place for **thoughts** and ideas whereas the **heart** is the seat of **emotions** and feelings (Yu, 2009, s. 285–286).

3 Angl.: [...] the heart-mind dichotomy traditionally held by Western cultures does not exist in traditional Chinese culture, which **regards the heart as the thinking and behavior guiding organ, as well as the organ that stores feelings and emotions** (Yu, 2009, s. 285).

neexistuje' (Lin, 2001, s. 202)⁴ (Yu, 2009, s. 295). Japonština má podobný koncept „srdce“ – *kokoro*, o němž Nakaya uvádí: „*Kokoro* postihuje myslící, duševní i emoční složku japonského člověka“ (Nakaya, 2017).

Koncept „srdce“ v západním myšlení se tedy jeví jako „dualistický“ protipól rozumu (tj. racionální stránky člověka), a tudíž od rozumu oddělitelný (srov. populární iluzi, že někdy myslíme „bez emocí“, „chladnou hlavou“ atd.). Východní pojem „srdce“ emoce i racionálnost vnímá holisticky, tedy jednotně, celostně, a uvědomuje si jejich neoddělitelnost (což se zdá být realističtější – koneckonců, jak bychom doopravdy zajistili, že emoce nemají na naše myšlení žádný vliv?). Je tedy západní dichotomie srdce a mysli jakousi „podmnožinou“ karteziánského dualismu? Jaký je jazykový obraz srdce (JOS) v hebrejské Bibli a jeho vztah ke kognici? Jak souvisí biblický koncept „srdce“ (hebr. *lebab*, řec. *kardia*) s moderním pojetím kognice? Je tato kognice dichotomií srdce vs. mysl, nebo je holistická, vtělesněná, nedělitelná? Je možné, že by starohebrejské *leb* / *lebab* mělo blíže k jiným orientálním konceptům, jako např. japonskému *kokoro* a čínskému *xin* a k jejich **nedualistické kognici**? (Nakaya, 2017; Yun, 2009).

2. Metodologie

Základní metodologickou inspirací tohoto výzkumu je Bartmiňského metoda S–A–T, tedy analýza založená na třech pilířích: „Systém / Slovník – Anкета – Text“ (Bartmiňski, 2008). Vzhledem ke starobylosti zkoumané kultury však bylo nutné analýzu provést bez ankety, tj. bez průzkumu mínění mluvčích biblické hebrejštiny (mluvčí moderní hebrejštiny jsou pod vlivem mnoha západních jazyků a sami jsou časově vzdáleni myšlenkovému světu biblických textů, a tudíž je do analýzy není možné zahrnout). Analýza pojmu „srdce“ je zde provedena na základě „systému“, tj. slovníkových definic a popisů (zahrnuty byly slovníky dvojjazyčné i výkladové) a původního textu knihy Přísloví, analyzovaného pomocí Lisowského *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament* (1981). Podle této konkordance se v 31 kapitolách knihy Přísloví objevuje slovo *leb* nebo *lebab* 94× – v průměru třikrát na kapitulu. Svou relativně vysokou frekvencí i svou důležitostí pro pochopení myšlenkového světa Bible a (nejen?) starověkého Blízkého východu by možná pojem „srdce“ mohl být jedním z kulturních klíčových slov („cultural keywords“) Bible. To je však předmětem pro jinou studii.

4 Angl.: Clearly, the “**distinction between ‘heart’ and ‘mind’** in the Western sense **does not exist in Chinese philosophy**” (Lin, 2001, s. 202) (Yu, 2009, s. 295).

3. Výsledky a analýza

3.1 Slovník

Prvním krokem Bartmiňského metody je „systém / slovník“, tedy shrnutí toho, co je o daném pojmu zaznamenáno v lexikografických pracích. Při analýze biblických pojmů je možné rozdělit slovníkovou část na dvě podskupiny: slovníky dvojazyčné (hebrejsko-české, hebrejsko-anglické atd., zaměřené na jazykovou definici) a slovníky výkladové (takzvané biblické slovníky zohledňující i kulturní a historické aspekty pojmů). Níže uvádíme shrnutí obou typů slovníkových analýz hebrejského slova *leb* nebo *lebab*.

Pípál uvádí, že výraz *leb* / *lebab* je odvozen od starosemitského kořene „l-b-b [...] nabýt rozumu / Jb 11,12/“ (1974, s. 83). Slovesná forma tohoto kořene by se dala doslovně přeložit jako „osrdcit se“ nebo „získat srdce“, jako v textu Jóba 11:12, doslovně: „A-muž prázdný, **se osrdcí**“ a(ž)-osel divoký člověka porodí“.⁵ Moderní překlad Bible 21 pasáž počestuje: „**Rozum dostane** hlava dubová, až divoká oslice zplodí člověka!“ Je to překlad výstižný, ale dobře znázorňuje problém kognitivně a kulturně lingvistických rozdílů mezi starohebrejštinou a češtinou: český čtenář by netušil, že onen „rozum“ je doslovně „srdce“ – tedy „opak“ rozumu v jeho jazykovém obrazu světa. Substantivní forma kořene je definována následovně: „Leb / Lebab [...] srdce, mysl, mínění, rozhodnost, rozum, svědomí / sídlo myšlení, rozumu, představa, moudrosti, citů, vnitřního života/“ (Pípál, 1974, s. 83). Klein to potvrzuje: „1 srdce, mysl, vůle. 2 vnitřní část, střed [příbuzné s Aram. Liba, Syr. Leba (=srdce) [...] Arab. lubb“⁶ (Klein, 1987, s. 291). Slovesný kořen l-b-b definuje jako „být chápající, příjemný“.⁷

Biblické a výkladové slovníky poskytují širší pohled na význam slova *lebab* a jeho odvozeniny. Kittelův *Teologický slovník k NZ* o starozákonním pojmu „srdce“ uvádí:

Prenesene: najvnútornejšie vnútro človeka. Sídlo odvahy a smelosti, radosti, starosti a bolesti, vysokomyseľnosti, náklonnosti, súcitu, vzrušenia, túžby. Srdce ako sídlo rozumových funkcií, sídlo rozumu, myslenia. Srdce ako sídlo plánovania, úmyslov, vôle. V srdci korení nábožensko-mravný postoj. Srdcom slúži človek Bohu, dôveruje Bohu (Kittel, 1987, sv. III-IV, s. 96).

5 Hebr.: ve-iš nabub jilabeb ve-ajir pere adam jivvaed (Jób 11:12).

6 Angl.: 1 heart, mind, will. 2 the inner part, the middle [Related to Aram. Liba, Syr. Leba (= heart)... Arab. lubb (Klein, 1987, s. 291).

7 Angl.: to be understanding, likable (tamtéž).

Novotného *Biblický slovník* (1956) uvádí popis slova *srdce* (zkráceně s.):

Řekne-li Izraelec s., myslí tím celou lidskou podstatu, lidskou osobnost [charakter]. [...] S. bylo pro Izraelce především sídlem a zdrojem udatnosti a síly [2 Par. 17,6; Ž 76,6; Dn 11,25], ale i strachu [...], radosti [...], bolesti [...], pýchy [...], náklonnosti [...] i pohrdání, starosti a soucitu [...], hněvu [...] i nenávisti [...], závisti [...], žádosti [...] a podobně. Ale s. je také sídlem a zdrojem myšlení [...], fantasmie [...] a úvah [...], pedagogické schopnosti [...] i umělecké tvořivosti [...]. Bůh dává [nebo nedává] s. k srozumění [poznávání, Dt 29,3]. [...] Izraelec myslí s-em [...] vždy s úmyslem, aby jednal. S. je střediskem osobního jednání a rozhodování člověka. [...] Myslet pro Izraelce znamená především moudře jednat. Sídlem této praktické moudrosti je s. [Ex 35,3]. [...] Chce-li Job říci, že má rozumovou schopnost, vyjadřuje to slovy: „I jáť mám s.“ [Jb 12,3] [...] Hebrejščina nemá výrazu pro vůli. Místo toho užívá výrazu s. [1 S 14,7...] [...] Ale i náboženský a mravní život, jak už bylo naznačeno, má své sídlo v s-i jako nástroji ducha, zvl. pak Ducha Božího. Svědomí je výsledek působení ducha na srdce [...] S. označuje osobní lidský život ve všech jeho projevech [sr. Ž 22,27; 69,32; Iz 1,5, kde hlava a s. jsou zkratkou pro celou lidskou bytost]. [...] V NZ-ě je s. podobně jako ve SZ-ě ústředním orgánem vnitřního života člověka na rozdíl od všeho vnějšího [...]. (s. 958–960)

Von Allmenův *Biblický slovník* (1991) dodává:

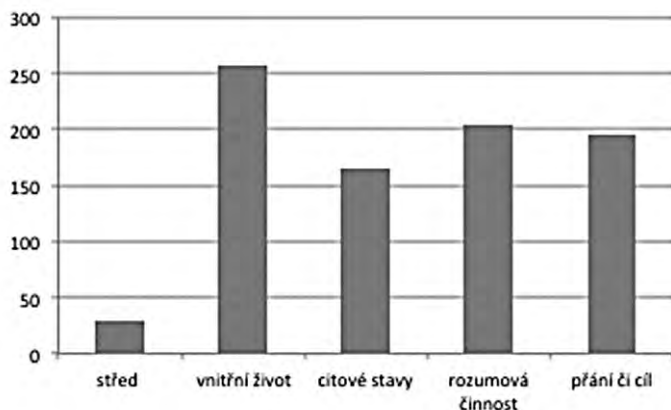
Srdce je orgán vnitřní a skrytý. Označuje nejhlubší složku osobnosti, svědomí. Je rovněž orgánem porozumění a poznání [...]: „myslet“ se řekne hebrejsky „mluvit ve svém srdci“ anebo „ke svému srdci“ (Gn 24,45; 8,21; 1 S 1,13; Kaz, 1,16). Jednotlivce, kterému chybí srdce, je pak bytostí zbavenou rozumu (Př 6,32; 7,7) [...]. Schopnost k pozornosti má rovněž své sídlo v srdci (Ez 44,5; Ex 7,23). Srdce člověku rovněž přikazuje jeho mravní postoj (Iz 57,17; Kaz, 11,9), řídí vůli a touhu. Poznamenejme ovšem, že jeho citová úloha je druhotná proti funkci rozlišovací. Se srdcem je spojeno tolik funkcí, že je možno říci, že podle SZ je člověk takový, jaké je jeho srdce (Von Allmen, 1991, s. 45).

Nový biblický slovník (Douglas et al., 2009) doplňuje kvalitativní analýzu (kromě jiného) kvantitativním rozložením frekvence jednotlivých významů „srdce“:

Tímto výrazem se označuje jádro věci (Jon 2,4; Mt 12,40); hebr. kořen je nejasný, snad znamená střed. [...] Židé uvažovali spíše v pojmech subjektivních zkušeností než z hlediska objektivního, vědeckého pozorování. Tím se varovali moderního omylu přílišného třídění a oddělování. V podstatě Židé přemýšleli a mluvili o celém člověku se všemi jeho rysy – tělesnými i dušev-

ními – a srdce chápali jako řídicí centrum celku. Právě srdce dělá člověka nebo zvíře tím, kým je, a ovládá veškerou jeho činnost (Př 4:23). Biblické pojetí „srdce“ odráží částečně moderní výrazy jako charakter, osobnost, vůle a myšlení. [...] H. Wheeler Robinson nabízí tuto klasifikaci různých významů *leb* a *lebab*: 1. Fyzický nebo přenesený („střed“, 29×). 2. Osobnost, vnitřní život či charakter obecně (257×, např. Ex 9,14; 1 S 16,7; Gn 20,5). 3. Citové stavy, vědomí v nejširším rámci (166×); opilst (1 S 25,36); radost a zármutek (Sd 18,20; 1 S 1,8); úzkost (1 S 4,13); odvaha a strach (Gn 42,28); láska (2 S 14,1). 4. Rozumová činnost (204×); pozornost (Ex 7,23); uvažování (Dt 7,17); chápání (1 Kr 3,9); zručnost (Ex 28,3). 5. Přání či cíl (195×; 1 S 2,35); v tomto smyslu je užití tohoto slova ve SZ nejtýpější. Podobně se výraz uplatňuje v NZ. [...] Bible nepovažuje za centrum vědomí, myšlení či vůle mozek, ale vždy srdce. Někdy slouží i k vyjádření emocí, nicméně s *city* se častěji, pokud jsou rozlišeny, pojí nižší orgány (STŘEVA apod.). V širším a obecném smyslu je pravda, že Písmo v lidském těle umísťuje centrum psychiky o stupeň níže než obvyklá moderní mluva, která pro vědomí, myšlení a vůli užívá slova „rozum“ a pro *city* „srdce“. K biblickému užití „srdce“ má z dnešních termínů pravděpodobně nejbližší „mysl“. „Srdce“ je však pojem značně široký a Písmo nerozlišuje mezi rozumovými a mentálními pochody tak, jak to činí řecká filozofie (s. 965).

Obrázek 1 níže znázorňuje rozdělení frekvencí významových kategorií podle Wheeler Robinsona v grafické podobě.

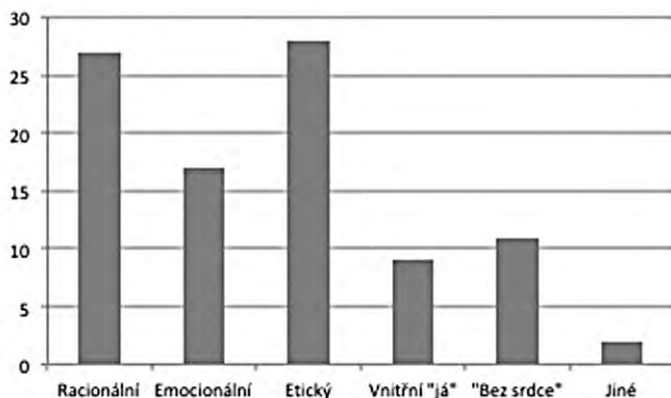

Obrázek 1: Wheeler Robinsonova klasifikace různých významů *leb* a *lebab* a jejich absolutní frekvence v hebrejském textu SZ (podle Douglas et al., 2009).

3.2 Text a konkordance

Výše citované slovníky – dvojjazyčné i výkladové – jednotně představují biblický pojem „srdce“ jako celou škálu, propojené kontinuum racionálních, emocionálních, duchovních i morálních vlastností a schopností lidského „nitra“, neboli „středu“ v němž se „slévají“ všechny aspekty lidské vůle. Wheeler Robinsonova analýza konkordance „srdce“ v celé Bibli ukazuje, že nejčastějším doloženým významem v celém biblickém korpusu je „vnitřní život“, a hned druhou nejčastější je „rozumová činnost“. Aspekty „volní“, tj. přání či stanovování cílů, jsou na třetím místě, zatímco „citové stavy“ – v západním myšlení to „hlavní“ (zajímavý somatizmus „hlavy“) – jsou až na čtvrtém, předposledním místě co do frekvence (Wheeler Robinson, in: Douglas et al., 2009, viz obr. č. 1). Toto užitečné shrnutí však nezoohledňuje žánrovou různorodost biblického korpusu; zůstává otázkou, zda je frekvenční rozložení významů srovnatelné v textech zákonodárných stejně jako v pasážích narativních, prorockých a také v jedinečném žánru mudroslovné literatury. Tato studie se pokusí o první zaměření na jeden podtyp mudroslovného žánru – sbírku přísloví v biblické knize Přísloví. Tento žánr je charakteristický relativně krátkými textovými jednotkami – typické přísloví tvoří jedna věta nebo několik vět (v kapitolách 1 – 9 má většina přísloví víc než jednu větu, od 10. kapitoly má většina přísloví jen jednu větu). Z analytického hlediska je taková stručnost výhodou i problémem; její výhodou je to, že kontext zkoumaného pojmu je „krátký“ a rychleji identifikovatelný. Z paremiologického hlediska by však bylo užitečné vidět to samé přísloví i v širším kontextu jeho běžného užití, což v typické sbírce není možné.

Analýza pojmu „srdce“ v biblické knize Přísloví vedla k následovné kategorizaci: racionální centrum (rozumová činnost), emocionální rozměr (afektivní, tj. citové stavy člověka), axiologicko-etický aspekt člověka (morální rozměr, svědomí), vnitřní „já“ (neviditelné jádro člověka, vnitřní život), kategorie „bez srdce“, a „jiné“ (ve smyslu „střed“ apod.). Obecně jsou tyto kategorie podobné kategoriím Wheeler Robinsona, i když nejsou úplně shodné (v čase práce s konkordancí Wheeler Robinsonovy výsledky autorovi nebyly dostupné). Obrázek 2 graficky porovnává absolutní frekvence těchto kategorií. Kategorie „etická“, tj. morální funkce „srdce“ jako svědomí má nejvyšší frekvenci (28×; tento aspekt je zřejmě součástí kategorie „vnitřní život“ u Wheeler Robinsona), hned druhá nejčastější je kategorie „racionální“ (27×), tedy rozumové aktivity, a až na třetím místě je srdce jako sídlo emocionálního života (celkem 17×). Člověk „bez srdce“ (hebr. *chasar leb*, v protikladu ke člověku s „moudrým srdcem“, *chacham leb*) se vyskytuje 11×, „srdce“ jako „vnitřní já“ 9× a kategorie „jiné“ zahrnuje obecný význam „střed“ nebo „nejniternější část“ (2×, např. Př. 23:34 – člověk *be-leb jam*, dosl. „v srdci moře“).

Obrázek 2: Absolutní frekvence významových kategorií slova *lebab* / *lebab* v hebrejském textu knihy Přísloví.

Nejvyšší frekvenci (28×) má *lebab* jako axiologicko-etický aspekt člověka – svědomí, morální rozhodování, přemýšlení a přehodnocování etických otázek a hodnot. To připomíná podobný rozměr čínského konceptu *xin*: „[...] tradiční názor ve starověké čínské filozofii je, že srdce je sídlem mravnosti a mravního charakteru. Být mravným a etickým znamená „mít čisté srdce““⁸ (Yu, 2009, s. 292). Asi třetina (cca 29 %) etických aspektů „srdce“ má v Příslovích pozitivní, optimistický nádech, jako např. „Kdo z čistého srdce miluje, kdo má ušlechtilost na svých rtech, bude mít krále za přítele“ (Př 22:11, Bible 21) Zde je také vidět „soutok“ či „slévání“ sémantických kategorií – „čisté srdce“ vyjadřuje mravní bezúhonnost, ale je zároveň spojeno s emocionální stránkou, jelikož „z čistého srdce miluje“. Zbýlých cca 71 % je eticky negativních kolokací: varování, jak snadno může dojít ke **korupci našeho vnitřního života**, „neviditelného já“. Příkladem je Přísloví 21:4: „Povýšené oči, **naduté srdce**, úsilí ničemů – to vše je hřích“ (Bible 21). Nebo – varuje Šalomoun – stačí „trocha“ alkoholu, a „tvé oči uvidí podivné věci, **tvé srdce promluví nesmysly** [dosl. „zvrácenosti“]“ (Př 23:33, JB).

Racionální kategorie „srdce“ v knize Přísloví měla skoro stejně vysokou frekvenci jako kategorie etická (27×). *Lebab* nejčastěji získává moudrost, porozumění a poznání; je také nástrojem pozornosti (a tedy podmínkou úspěšné kognice i paměti), obsahuje radu, rozjímá a přemýšlí. „Srdce spravedlivého přemítá, jak má odpovědět, kdežto z úst ničemů prýští zlé

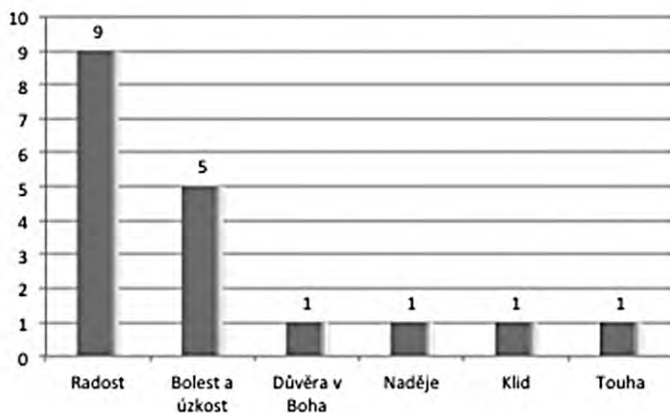
8 Angl.: [...] the traditional view in ancient Chinese philosophy that the **heart is the locus of morality and moral character**. To be moral and ethical means “to have a pure and clean heart” (Yu, 2009, s. 292).

věci,“ nebo také „srdce člověku vymýšlí cestu [...]“ (Příslloví, 15:28; 16:9, Český studijní překlad). Ale když nemyslí správně, získává hloupost jako atribut; Příslloví 28:26 říká, že „kdo důvěřuje svému srdci, je hloupý“. Neplatí zde tedy to slavné: jdi za svým srdcem, „follow your heart“. Šalamoun radí pravý opak: realisticky si uvědomuj omezení svého „srdce“, tj. poznání a osobní zkušenosti, vyhybej se nebezpečí potvrzujícího zkreslení („confirmation bias“) a raději si nech poradit – řiď se radou Boží moudrosti. Není to však pesimismus, který by se vzdal úsilí o získání moudrosti, vždyť „v srdci rozumného moudrost odpočívá [...]“ (Příslloví, 14:33, Český studijní překlad). Je to cesta neustálého aktivního hledání: „Srdce rozumného bude hledat poznání [...]“ (Příslloví, 15:14, Český studijní překlad). Takové poznání má charakter jak duchovní (poznání Boha, jeho záměru a zákonů) ale i „svět-ské“, jak ukazuje kniha Kazatel: „Uložil jsem svému srdci, aby pátralo a aby zkoumalo s moudrostí všechno, co bylo vykonáno pod nebem“ (Kazatel, 1:13, Český studijní překlad).

Rozbor emocionální (afektivní) stránky „srdce“ člověka by mohl nést podtitulek: biblická psychohygiena a psychosomatika. Starohebrejské „srdce“ je sídlem emocí pozitivních (radost, důvěra v Boha, naděje, klid, či touha po dobrém – dohromady 13×), nebo bolesti a úzkosti (celkem 5× – viz obrázek 3). „**Radostné srdce prospívá tváři**, ale s **bolestí srdce** přichází ubitý duch“ (Příslloví, 15:13, Bible 21). Kniha Příslloví předkládá i starověký doklad závažnosti psychosomatického principu: „**Zářivý pohled dává radost srdci**, dobrá zpráva **občerstvuje kosti**“ (Příslloví, 15:30, Bible 21). Jinými slovy, pozitivní emoce mají vliv i na fyziologickou stránku lidského zdraví – „občerstvují kosti“. To zní starobyle moderně, zvláště ve srovnání s příkladem z moderní medicíny: „Tělesné symptomy psychických poruch se objevují nejčastěji u emočních poruch (úzkostné stavy, deprese) a patří téměř zákonitě mezi jejich klasické příznaky. **Descartovské rozdělení člověka na tělo a duši totiž doslova vnucuje představu, že emoce jsou cosi efemérního. To není pravda; emoce jsou tělesné děje a prožíváme je různě intenzivně**“ (Honzák, 2017, s. 25). Takové tělesné pojetí emocí je v jazykovém obrazu světa starých Hebrejů normální.

Lebab není svázán fatalistickým předurčením či přírodním determinismem, ale vyznačuje se mocí emocí, s jejichž pomocí může ovlivnit kvalitu života: „Každý den chudáka bývá těžký, **dobrotivé srdce však stále hoduje**“ (Př, 15:15, Bible 21). „Dobrotivé srdce“ působí blahodárně na sebe i na druhé, protože „stále hoduje“ bez ohledu na situaci či okolnosti. Takové „srdce“ je metaforickým skleníkem, v němž je bezpečně a teplo, i když je „venku“ špatné počasí; je „dobrotivé“ nebo „je dobré“ / „je mu dobře“, ne díky, ale navzdory okolnostem.

Obrázek 3: Emocionální (afektivní) stránka lidského „srdce“ v Příslovích.

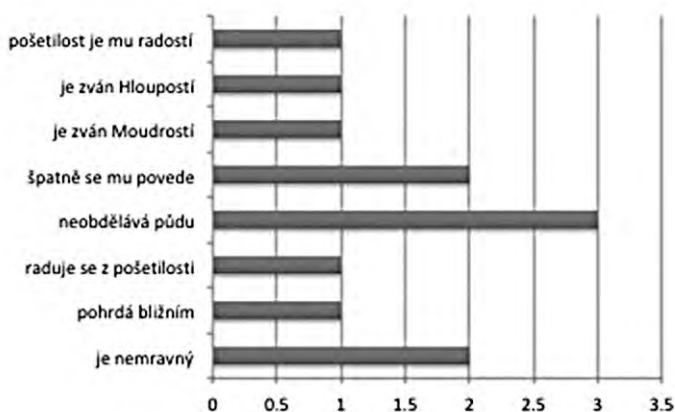
Vnitřní „já“, neboli neviditelné „jádro“ člověka je čtvrtou nejčastější kategorií (9×). Zahrnuje v sobě vnitřní integritu, celistvost, a ryze: „Víc než nad čímkoli **bdi nad svým srdcem**, právě z něho tryská **život**“ (Př 4:23, JB). Není rozumné nerozvázněně odhalovat své nejniternější „já“; Šalomoun varuje: „Hlupák nemá zálibu v rozumnosti, ale v **odkrývání svého vlastního** rozumu (lebab = **srdce**)“ (Př 18:2, Bible 21). Tento „skrytý člověk srdce“ je předmětem Božího zájmu, jehož oslovení zní: „Můj synu, **dej mi své srdce**, tvé oči ať střeží moje cesty, protože prostitutka je hlubokou jámou, cizinka úzkou studnou. Také ona číhá jako lupič, množí nevěrné mezi lidmi“ (Př 23:26–28, Bible 21). Zde se opět „slévají“ dvě kategorie: vnitřní duchovní život a etické rozhodování.

Tento „vnitřní život“ se vyznačuje svou metaforickou hloubkou: „Jako nebesa pro výšku a země pro hloubku, tak je **nevyzpytatelné srdce** králů“ (Př 25:3, Bible 21). Není však nedosažitelný, vždyť „rada v **srdci** člověka je **voda hluboká**, kdo je **rozumný, ji umí načerpat**“ (Př 20:5, Bible 21). Koneckonců, na této hluboké rovině svého lidství jsme si všichni blízcí: „Jako se na vodě zrcadlí tvář, tak srdce člověka na člověku“ (Přísloví, 27:19, ČEP). To má vliv i na mezilidské vztahy; Přísloví varují před lakomcem: „[...] vždyť jak v duchu uvažuje, takový opravdu je. Říká ti: Jez a pij, ale **jeho srdce není s tebou**“ (Př 23:7). Tyto pasáže opět připomínají příbuzný orientální koncept čínského „srdce“ *xin*; Yu vysvětluje, že „[...] skutečné porozumění a sympatie jsou založeny na spojení dvou srdcí, skrze něž mohou city a myšlenky v srdci jednoho člověka „vtékat“ do srdce druhého“⁹ (Yu, 2009, s. 291).

9 Angl.: [...] true understanding and sympathy are established upon the connection of the two hearts through which feelings and thoughts in one person's heart can "flow" into that of another (Yu, 2009, s. 291, emphasis added).

Výraz „člověk bez srdce“ (hebr. *chasar leb*) se v Příslovích vyskytuje celkem jedenáctkrát. I z této negativní formulace lze zrekonstruovat, co vše „obsahuje“ srdce v hebrejském myšlení, protože ukazuje, co takovému člověku chybí. Nejčastěji (3× – viz obrázek 4) mu chybí praktická moudrost: žene se za nespolehlivým živobytím, snadno se zaručuje za půjčky, zaneřádává svou zahradu, neobdělává půdu (srov. Přísloví, 24:30–34). Je také nemravný (2×) a špatně dopadne (2×). Chybí mu **etická integrita** (má tedy neškolené svědomí?), protože pohrdá bližním, rozbíjí jeho rodinu cizoložstvím, manželskou nevěrou. Chybí mu také axiologická zručnost: pošetilost mu je radostí; je hodnotově krátkozraký, nevidí, že to povede ke špatným důsledkům (trest nebo i smrt). I proto takového člověka zve personifikovaná Moudrost jako i zosobněná Hloupost na svou „hostinu“; to, jak se *chasar leb* rozhodne, jej ovlivní na celý život.

Obrázek 4: Podkategorie „člověka bez srdce“ (*chasar leb*) v knize Přísloví.

4. Závěr

V jazykovém obrazu člověka, jež lze vyvodit na základě biblické hebrejštiny, je exponován pojem spojený se srdcem, které – na rozdíl od západního konceptu srdce – není emocionálním protikladem racionality, ale sjednocujícím sídlem obou hlavních aspektů lidského nitra. Vyjádřeno matematickou symbolikou: neplatí, že „srdce $\neq$ rozum“, ale spíše „srdce = rozum + svědomí + city“. To umožňuje porozumět i paradoxně znějícímu textu z úvodu: „srdce moudrého je po jeho pravici“ (Kaz. 10:2). Pravice je symbolem přízně a zá-

roveň je u většiny populace „**zručnější**“¹⁰ (další somatismus) rukou. Biblické „srdce“ jako jednotné sídlo rozumu, citu a svědomí je nástroj, s nímž je nutné naučit se správně zacházet a správně jej používat – potom nám bude „po pravici“, a tudíž nápomocný, užitečný. Bude „po ruce“ – po té, která je „šikovnější“ ve správném použití „srdce“ ke správnému rozhodování coby symfonii „rozumu“, „emocí“ a „svědomí“.

Tak jako je srdce tělesné skryto před okolním světem, i lidské metaforické nitro je „středem“, „centrem“ či „střediskem“ kognitivních činností člověka (srov. novozákonní „**skrytý člověk srdce**“ – 1 Petra, 3:4, Bible kralická). Studium slovníkových zdrojů ukázalo starohebrejské srdce jako holistickou škálu, propojené kontinuum racionálních, emocionálních, duchovních i morálních činností a schopností lidského „nitra“, které je „soutokem“ všech rozměrů lidské kognice, včetně paměti. Analýza konkordance výrazu *lebab* v mudroslovné knize Přísloví tento spojitý, holistický obraz lidského kognitivního „nitra“ potvrzuje; racionální jádro člověka je spolu s jeho etickou stránkou (svědomím) nejčastější významovou stránkou člověka úzce spojenou (a dodejme: neoddělitelnou) od stránky emocionální a duchovní. Z hlediska kognitivní lingvistiky (a kognitivní vědy obecně) je takový závěr pozoruhodný: vyvstává zde obraz kognice, která poctivě uznává vliv emocí a morálních postojů člověka na jeho kognitivní procesy. Vyhýbá se tak nebezpečné (a na Západě velmi populární) iluzi, že jsme jako „vědci“ nebo „racionalisté“ nějak schopni „myslet bez emocí“, „chladnou hlavou“, „pouze racionálně“ apod. Východní moudrost v tomto nabízí realističtější pohled: přiznání a plné uvědomování si neoddělitelnosti různých (včetně tzv. iracionálních) aspektů lidské kognice, což nám může pomáhat při uvědomělé reflexi vlivu našich emocí či iracionálních prvků a předsudků na naše kognitivní závěry. Dalo by se říct, že nabízí důslednější kognitivní psychohygienu. Učenec F. J. A. Hort to vystihl jako paradox: „Samotné vlastnictví pravdy není zárukou jejího správného vyjádření; každé vyjádření je tak podbarvené mravním a duchovním stavem mluvčího, že pravda vyzní jako faleš z jeho rtů do té míry, do níž sám mluvčí není v pořádku: správná řeč, kterou vyslovuje, může nést poselství faleš a zla kvůli zahořklosti a sobectví, které doprovázejí jeho mluvu“¹¹ (1909, s. 83).

Popírání či ignorování vlivu našeho citového a morálního nitra na kognitivní procesy spojené s hledáním či vyjádřením pravdy by nás zapletlo ještě hlouběji do pasti vlastního potvrzujícího zkreslení, což by mohlo způsobit,

10 Srovnej i anglické *dexterity* – „zručnost“, od latinského *dexter* – „pravý“.

11 Angl.: The mere possession of truth is no security for true utterance of it: all utterance is so coloured by the moral and spiritual state of the speaker that truth issues as falsehood from his lips in proportion as he himself is not in a right state: the correct language which he utters may carry a message of falsehood and evil in virtue of the bitterness and self-seeking which accompanies his speaking (Hort, 1909, s. 83).

že i „pravda vyzní jako faleš“ (jak varoval Hort). Nelze tedy myslet „bez citů“ ani „cítit bez myšlení“. Otázka vztahu emocí a kognice tudíž zní: „Jak můžeme odstranit emoce z procesu myšlení?“ Poopravená otázka by mohla znít: jaké city ovlivňují naše myšlení, do jaké míry a jak? A jaké (nereflektované) myšlenky (myšlenkové premisy) ovlivňují náš citový život a jak?

Přirozeně, pojem „srdce“ jako sídlo všech kognitivních, morálních a citových procesů je sám o sobě metaforický, a jako takový souvisí s kognitivními metaforami učení. Dnes, na počátku 21. století, není neobvyklé slyšet výrazy typu „učitel je srdcař“, „vyučovat srdcem“, „působit na srdce studentů“ nebo „srdce (ve) vyučování“ – a to v různých jazycích. Když však v době globální propojenosti a komunikace řekne čínský, japonský, arabský nebo hebrejsky mluvící učitel „srdce“ (tj. „heart“) v globální angličtině, budou mu opravdu jeho západní kolegové (nebo studenti) rozumět? Gregory Rabassa (1989) na tento problém poukázal, když „stejná“ slova v různých jazycích přirovnal ke sněhovým vločkám, protože „není dvou stejných sněhových vloček“ a dodal, že „bychom určitě neměli očekávat, že slovo v jednom jazyce bude mít slovo sobě rovné v jiném jazyce“.¹² Vzhledem k výše doloženým významovým podobnostem je možné říci, že *lebab* má velice blízko k čínskému *xin* a japonskému *kokoro*, ale se stereotypním západním *heart* či *srdce* má společnou jen jeden z mnoha významových rozměrů – emoce.

Kniha Přísloví má explicitní pedagogické zaměření (srov. Přísloví 1:2–3) a její pedagogický přístup je sám o sobě zajímavý, protože vyučuje právě to lidské „srdce“, o němž tak často mluví. „Srdce“ je v ní přijímačem vzdělání, dílnou, v níž si tvoří člověk vnitřní „já“. Byla inspirací Komenského, který z ní často citoval, a zároveň je pozoruhodným zdrojem kognitivních metafor učení.¹³ Podrobnější analýza těchto metafor by vyžadovala samostatnou studii, ale i tento stručný přehled ukazuje, jak „hluboko“ a efektivně probíhá kognice, když jsou do ní explicitně zapojeny nejen aspekty racionální, ale i emocionální a morální. Řečeno jinak: je pravděpodobné, že aspoň některé

12 Angl.: [...] we should not expect that a word in one language will find its equal in another (Rabassa, 1989, s. 1).

13 Např. „naklonit srdce k porozumění“ (2:2), „moudrost vstoupí do tvého srdce“ (metafora ná-doby, 2:10; srov. 14:33), „napsat si příkázání na tabulku srdce“ (3:3; 7:3), „srdce se pevně drží moudrých slov“ (4:4), „udržovat slova hluboko v srdci“ (4:21), „ze srdce jsou prameny života“ (4:23), „poučení rodičů přivázat kolem svého srdce“ (6:21; také pošetilost je přivázaná k srdci – 22:15), „srdce odbočí na nesprávnou cestu“ (7:25), srdce může být „převrácené“ (12:8), „úzkost sklání srdce“ (12:25), „srdce zná svou hořkost“ (14:10), „srdce připravuje nebo se snaží uspořádat“ své myšlenky (16:1), „srdce plánuje cestu“ (16:9), srdce může být „pokřivené“ (17:20), srdce „získává“ nebo „kupuje“ poznání (18:15), „myšlenky v srdci jsou hluboké vody“ (20:5; srov. 25:3), „královo srdce je jako proudy vody“ (21:1), srdce může být „čisté“ (spojené s příjemnou řečí, 22:11), srdce lze „přiložit k poznání“ (22:17) a „přivést jej k disciplíně / kázání“ (23:12), „vést jej po cestě“ (23:19), srdce je možné „dát“ Bohu či učiteli (23:26), a může „zradlit“ či „odrážet“ obraz jiného srdce jako voda odráží obraz obličeje (27:19).

problémy moderního západního vzdělávání souvisí s umělým oddělováním emocí od učení (se).

Platí tedy i o holistickém přístupu k sídlu kognice to tradiční „ex oriente lux“? Nabízí se paralela z přírodních věd: „V sedmdesátých letech 20. století Youyou Tu studovala tradiční bylinná léčiva a dokázala díky tomu extrahovat látku artemisinin, která inhibuje parazita malárie. Léky založené na artemisininu zachránily život a zlepšily zdraví milionů lidí“¹⁴ (Youyou Tu). Inspirace starověkou moudrostí Východu vedla k znovuoobjevení látky, která pomáhá léčit malárii – a k Nobelově ceně za fyziologii a medicínu za rok 2015.

Podobně by i západní kognitivní vědy mohly mít užitek ze studia holistického, nedualistického konceptu lidské kognice ve starověkých orientálních knihách – a možná by některé důležité aspekty „znovuoobjevily“ či popularizovaly rychleji. Jinými slovy, mohli bychom zachovat to dobré a produktivní z analytického přístupu ke kognici a zároveň se obohatit orientálním holismem – získat tak „to nejlepší z obou světů“ („the best of both worlds“). Pro západní badatele či studenty lidské kognice je to o to snadnější, že máme po ruce ostrůvek (či oázu) orientálního myšlení zdomácněný v našich jazycích skrze Bibli. A jelikož se mnoho lidí – včetně akademiků – drží dualistického pojetí člověka a kognice z pocitu závazku vůči svému duchovnímu dědictví, analýza biblického holistického (nedualistického) přístupu (ať už v pojmu „duše“ nebo „srdce“) může pomoci takovým lidem pochopit, že jejich judeo-křesťanské dědictví není důvodem k zachování dualismu „rozum vs. cit“.

V souvislosti s pojmem „tělo“ a jeho vztahu k „srdci“ Douglas et al. (2009) uvádí: „O významu hebrejského pojmu srdce lze tvrdit, že se obsahově přibližuje k ‚duchu‘ (Ž 84,2). Nesmíme však zapomínat, že zároveň jde o označení fyzického orgánu. Je pozoruhodné, že moderní psychologie většinou pracuje s psychosomatickou jednotou celého člověka“ (s. 1023). O vtělesněnosti emocí a psychosomatické jednotě podobně mluví i výše citovaný lékař Honzák (2017, s. 25). Další lékař uvádí: „Ze všeho, co víme o plasticitě [mozku], vyplývá, že tyto rozličné způsoby vnímání, opakované tisíckrát a tisíckrát každý den v intenzivním praktikování, musí **vést ke změnám v neuronových sítích zodpovídajících za citění a vnímání**“ (Doidge, 2012, s. 270). Zdá se tedy, že kognitivní procesy mohou mít silně tělesný vliv i na úrovni neuronových sítí.

Samozřejmě, i Východ se má co učit od Západu; může mít užitek z našich analytických dovedností. Východ však nemá takovou výhodu v podobě dlouhodobě „zdomácněného“ ostrůvku Západního myšlení ve svém jazykovém a kulturním prostředí. My, lidé vychovaní v okcidentálním duchu,

14 Angl.: In the 1970s, after studies of traditional herbal medicines, Youyou Tu managed to extract a substance, artemisinin, which inhibits the malaria parasite. Drugs based on artemisinin have led to the survival and improved health of millions of people (Youyou Tu).

tedy možná potřebujeme kognitivnělingvistickou „transplantaci srdce“; možná i to nám pomůže v orientaci v Komenského *Labyrintu světa a ráji srdce*. A stejně jako Komenský se můžeme snáze zorientovat v orientálním holistickému vnímání světa i srdce skrze „mapu“ v podobě biblického textu, který – kdybychom parafrázovali Mojžíšova slova – „není [...] ani nepochopitelný, ani vzdálený“. „Vždyť to slovo je ti velmi blízko, ve tvých ústech“ – alespoň v podobě biblických přísloví, citátů, frazeologie i konceptů, které pronikly do každodenní mluvy evropských jazyků. A možná to bude i první krok k hlubšímu pochopení, co znamená mít slova i „v srdci“ (Deut., 30:11, 14, Český ekumenický překlad).

Prameny

Bible. Různé překlady jsou citovány z elektronické verze dostupné na webové stránce www.obohu.cz. Konkrétní překlad je vždy uveden za odkazem na biblický text. Pokud za biblickým odkazem překlad uveden není, jedná se o doslovný překlad autora studie.

Citáty z původního hebrejského textu: *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (1990). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Literatura

Bartminski, J. (2008): *Polski stereotyp matki. Postscriptum Polonistyczne*, 1. Katowice, s. 33–53.

Doidge, N. (2012): *Váš mozek se dokáže změnit*. Brno: CPress.

Douglas, J. D. et al. (2009): *Nový biblický slovník*. Praha: Návrat domů.

Holman Illustrated Bible Dictionary (2003). Holman Bible Publishers. Tennessee: Nashville.

Honzák, R. (2017): *Psychosomatická prvouka*. Praha: Vyšehrad.

Hort, F. J. A. (1909): *The Epistle of St. James*. Londýn: Macmillan – Co. Limited.

Kittel, G. (1987): *Teologický slovník k Novej zmluve*. Preložil Ján Grešo. Bratislava: Tranoscius Liptovský Mikuláš.

Klein, E. (1987): *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. Jerusalem – The University of Haifa: Carta.

Koehler, L. – Baumgartner, W. (1985): *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*. Leiden: E. J. Brill.

Lisowsky, G. (1981): *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Novotný, A. (1956): *Biblický slovník*. Praha: Kalich.

- Nakaya, T. (2017): *Obraz japonského mentálního prostoru KOKORO ve frazeologii*. Příspěvek přednesený na konferenci *Dny kulturní lingvistiky*. Praha 23. 5. 2017.
- Pascal, B. (1932): *Myšlenky*. Nakladatel Bohuslav Hendrich: Praha.
- Pípal, B. (1974): *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. Praha: Komenského evangelická bohoslovecká fakulta.
- Rabassa, G. (1989): *No Two Snowflakes Are Alike: Translation as Metaphor*. In: J. Biguenet, – R. Schulte, *The Craft of Translation*. Chicago–London: The University of Chicago Press, s. 1–12.
- Revel Bible Dictionary* (1990). WYNWOOD. New York: Press.
- Vine, W. E. et al. (1996): *Vine's Complete Expository Dictionary of Old and New Testament Words*. Nashville–Atlanta–London–Vancouver: Thomas Nelson Publishers.
- Von Allmen, J. (1991): *Biblický slovník*. Praha: Kalich.
- „Youyou Tu – Facts“. In *Nobelprize.org* [online] (2014). Cit. 6. 8. 2018. Dostupné z WWW: <http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2015/tu-facts.html>.
- Yu, N. (2009): *From Body to Meaning in Culture*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

„Dyť se nosí i do kostela“.

Stereotyp a představová schémata spojená s jednou tabuizovanou částí těla

Irena Vaňková

Úvodem: východiska zkoumání

Podobně jako se říkalo, že královny nemají nohy, také část těla označovaná v češtině lexémy *zadek, zadnice* nebo vulgarismy *prdel* (spíše v Čechách) či *řiť* (spíše na Moravě) patří mezi ty, o nichž se ve slušné společnosti nemluví, a pokud ano, bývá to pocíťováno jako příznakové. I z titulu této stati byly raději vyloučeny. „Prdel není nic špatného ani sprostého, dyť se nosí i do kostela“, zní celý situační výrok z Obrátilova *Velkého slovníku sprostých slov* (1999).¹ Anonymní lidový autor polemizuje s negativním náhledem na tematizovanou část těla, uvádí ji do vztahu s kostelem, tedy s posvátným místem (kam se nosíval sváteční oděv), a ve snaze o přehodnocení opozice VYSOKÉ – NÍZKÉ tak naznačuje, že byť se *prdel* chápe jako ono „nízke“, není důvod (resp. není ani možné) ji ze života a komunikace vylučovat; je naší součástí, ať chceme, či ne. Ano: jsem člověk a nic lidského mi není cizí (říkají latiníci); a co je lidštějšího než lidské tělo?

Víme ovšem, že tabu je tabu (Janyšková 2017) a že je v české kultuře významně spojeno právě s analitou; promítá se to i do vulgarismů užívaných při klení – jak ukazuje Ďurovič (2006) – a v tomto ohledu je pro češtinu příznačné uplatnění lexémů souvisejících s vylučováním spíš než se sexualitou či s křesťanskými hodnotami a eschatologií.² Proč (a zda opravdu) tomu tak je, se spolu s Ďurovičem ptají i psychologové (Franče–Hassairi, 2009,

1 Jde o pořekadlo, jakých najdeme ve vztahu k této části těla bezpočet (srov. otázku *máš v prdeli / v řiti oje?* při nezavření dveří nebo *prdel / řiť a čelo – jedno tělo* s významem podobným výroku z titulu textu (obojí v Mrhačové, 2000) či průpovídku A (*eště*) *do řiti péro!*, jejíž užívání nejstarší generací na Valašsku (např. v situaci, kdy se dívka parádí před zrcadlem) potvrdila autorce v osobním rozhovoru dialektoložka Hana Golánová.

2 Autor uvádí na příkladech, že různé jazyky inklinují při „klení“ (nenalézáme vhodnější ekvivalent než překladatelky) k té či oné sémantické oblasti: i ze starší češtiny známe zaklení *k čertu*, negativní odpověď *čerta starého* apod.; dnes je však jeho expresivita velmi nízká (např. ve srovnání se švédštinou, finštinou aj.).

viz dále) a širší souvislosti jejich výzkumu jsou zajímavé i v perspektivě kognitivní a kulturní lingvistiky.

Důvody tabuovosti (obrazu) dané části těla a v paralelní rovině též zkoumání lexika s tím spojeného³ jsou důležitými aspekty našeho tázání. V centru pozornosti je však zejména struktura pojmu, k němuž se zmíněné somatismy (především lexém *prdel*, ale také *řít*, *zadek* a další synonyma) vztahují, včetně sekundárních poloh, do nichž jejich význam v češtině expandoval (zejm. *prdel* jako „odlehlé místo“ či „legrace, zábava“). Na základě motivace příslušných českých lexémů, jejich polysémie, derivátů, frazeologie apod. a také na základě některých kulturně relevantních (zejména folklorních a uměleckých) textů má být ukázáno, jak zkoumanou část těla Češi konceptualizují, resp. jak je budován její stereotyp. Strukturu stereotypu tvoří pojmové profily (a subprofily), z nichž některé poukazují k představovým schémátům (*image schemas*, srov. Johnson, 1987; Hampe, 2005 aj.), tedy obecným zkušenostním vzorcům, v jejichž intencích se daná část těla uplatňuje.⁴ Zřetel k pojmovým profilům a zkušenostním schémátům spjatým se „zadní částí těla“ nás snad přivádí ke komplexnějším odpovědím na otázku, proč je právě ona spojena se společenským tabu a proč jsou lexémy, jež ji označují, hodnoceny jako vulgarismy.

1. Prototypový český vulgarismus

Na Bílé hoře
sedláček oře,
má hezkou dceru,
já na ni se-
děla Anička u jetele,
vlezla jí housenka do pr...
ahy je cesta dlouhá,
kdo po ní jde, ten je trou-
[...]
(Votruba, ed., 2009, s. 42)

-
- 3 V souvislosti s projevy tabu a tabuovosti v jazyce a komunikaci je třeba rozlišit dvě roviny: „rovinu tématu, tematické domény, diskurzu“ (srov. Šemelík – Lišková, v tisku) – a v souvislostech kognitivnělingvistických dodáváme též pojmu, konceptu, resp. pojmové či konceptuální domény – a „rovinu jazykového prostředku“ (tamtéž). Rovině jazykových prostředků, tedy vulgarismům včetně pragmalingvistických aspektů vulgární komunikace, se věnují četné stati (Nejedlý, 2015; Uličný, 2009, aj.). Pro nás však stojí v centru pozornosti (jeden) pojem – lexikálně se ovšemže realizující prostřednictvím lexémů (*prdel*, *řít*, *zadek* aj.)
- 4 Tak např. somatický pojem NOHA / NOHY je prostřednictvím profilu FUNKCE (srov. zejm. možnost pohybu po cestě, udržení stability) spojen se schématy CESTA a ROVNOVÁHA (Čurdová, 2011).

1.1 Prdel jako vulgarismus

Z mnoha indicií je patrné, že výraz *prdel* představuje typický český vulgarismus.⁵ Ve srovnání s výrazy ze sexuální oblasti je jeho vulgarita pocítována jako méně silná,⁶ ale zároveň je dostatečně expresivní a „sprostý“ (i na to, aby ho bylo možno použít např. při stylizaci vulgarity v uměleckém textu). Je také nejtypičtějším, často prvním sprostým slovem dětí; množství známých textů, v nichž figuruje, dokazuje jeho významnou úlohu v dětském folkloru,⁷ srov. i hravé potutelné veršičky se zásadní úlohou rýmu, kde je exponovaný výraz „přítomen v nepřítomnosti“, tedy kde je díky specificky konstruovanému textu pouze navozena příslušná asociace, zde zejm. ve vztahu k rýmovému partnerovi (*kokrhel / po..., srov. dále*).⁸

Vulgarismus obecně – i tento – představuje „specifický prostředek exprese i apelu“, „odreagovává stres, vyjadřuje agresi a může přinést ulehčení, ale bývá i ventilem zloby a nenávisti“ (Uličný, 2009). Miroslav Horníček např. rekonstruuje příběh, jehož pointou je zvolání vulgárního výrazu, jímž mluvčí (totožný s vypravěčem) uvolňuje nahromaděnou agresi. Výraz sám však není vysloven a vystupuje zde prostřednictvím metajazykově vybudované asociace (spolu s pozitivně hodnotícím komentářem stran vyjadřovacích potencií češtiny): „Vykřikl jsem dvě slova, dvě krásná česká slova, jimiž je náš jazyk schopen vyjádřit vše, od bezmezného údivu po bezmocný vztek, dvě slova, jimiž posíláme cosi nežádoucího **dál** a nejdál, rozhodně **dál než do háje a k šípku**“ (Horníček, 1967, s. 112, zvýraznil autor povídky).⁹ Text poukazuje k situaci, kdy mají vulgarismy (jen) expresivní funkci (zde, slovy autora, „uvolnění bezmocného vzteku“). Předložkové spojení *do prdele*

5 Vzpomeňme píseň Jiří Schmitzera s názvem *Řekněte prdel*, jejíž jednoduchý text provokativně opakuje slogan vyzývající k „odvážnému“ vyslovení vulgarismu, vůči němuž má celá řada mluvčích nepřekonatelnou bariéru (srov. Schmitzerovo „máte na to?“). Dostupné na: <<https://www.karaokeconomy.cz/texty-pisni/schmitzer-jiri/mate-na-to-3252>>. V tomto směru srov. i charakteristiky něčí „slušnosti“ či „neslušnosti“ prostřednictvím výroků jako *je tak slušný, že by nikdy neřekl prdel* či *za každým druhým slovem říká prdel* apod. Srov. též z Obřátilova slovníku frazém *Řekne anděl jako prdel*, „není vybíravý ve výrazech“.

6 Jde o nejfrekvencovanější a zároveň snad i „nejméně sprostý“ vulgarismus. Jak dokázal dotazníkový výzkum vedený psychology, ocitl se na škále pocítované vulgarity na stupnici 1–10 mezi ostatními zkoumanými nejnižší, a to s hodnotou 2,45. Ostatní nabídnuté výrazy – z oblasti anální i sexuální – hodnotili respondenti jako (mnohem) vulgárnější (Franče – Hassairi 2009).

7 Srov. Votruba, ed., 2009, zejm. celý oddíl nazvaný *Hovno, prdel, sračka (sprosté)*, s. 31 n.

8 Signifikantní je zařazení do oddílu *Bez jediného sprostého slova („nesprosté“)* a ve vztahu k fenoménu vulgarismů u dětí vlastně i sama existence takového oddílu (tamtéž, s. 41 n.).

9 Je namístě poznamenat, že pro produktora sice užití vulgarismu znamená uvolnění napětí, ale náhodný recipient (v tomto případě neznámá dáma na ulici) jím může být přinejmenším zaskočen. To je ostatně pointou této povídky.

vystupuje v zaklení jako „čistý citoslovce zbavený jakéhokoli referenčního významu“ (Ďurovič, 1996).¹⁰

Jiný aspekt zkoumaného vulgarismu demonstruje úryvek z Hrubínovy knihy *U stolu*; básník vzpomíná, jak tzv. sprostá slova vnímal v dětství, a zároveň rekonstruuje situaci, v níž si dítě osvojuje kulturní a etiketní vzorce se sprostými slovy (a tématy) spojené. Nejprve je to ve škole, když pan řídící poučuje prvňáčky o tom, že některá slova se „neříkají“: „Zpočátku jsme nepochopili, která slova myslí. Taková slova! Ale což lze hnoji říct jinak než hnůj? U nás se taková slova nezneužívají, ale docela přirozeně se v pravý čas, na pravém místě a o pravé věci vysloví“ (Hrubín, 1958, s. 54). Opět se tedy pokazuje k „přirozenosti“ těch i oněch témat (a slov); ale i k tomu, že člověk vrůstá do kulturního společenství také tím, že přijme její tabu.

Podruhé se vyprávěč setkává s prožitkem vyslovení sprostého slova v domácím prostředí. Jde o situaci magickou; dědeček nemůže otevřít dvířka chlěva a pomůže si vyslovením zvláštního, magického zaříkadla obsahujícího vulgarismus (viz níže). Chlapec se ptá, *jak se má říkat..., když se to nemá říkat* („vytečkování“ vulgarismu v Hrubínově textu je příznačné),¹¹ a přivádí tím dědečka do rozpaků. Anatomický název *řit* je ve své nezvyklosti paradoxně pocítován jako mnohem méně přijatelný. Významná je zde i reflexe dědečkovy neverbální komunikace – při zaříkadle osahujícím výraz *prdel* se dědeček, v kontextu sdílení magického okamžiku, otočí tváří k chlapci (a mrkne); v druhé situaci se spolu s vyslovením „spisovného“ výrazu naopak se studem odvrátí; a vyprávěč dodává: „Nikdy jsem tak sprosté slovo neslyšel“:

Onehdy dědeček nemohl otevřít prasečí chlívěk. Klekl si, hlavu měl skoro až u země, a celou paži strčil do chlívka otvorem dole u dvířek, jímž odtékala močka. Stál jsem nad ním a čekal, zdali se to dědečkovi povede. Tu se ke mně dědeček obrátil tváří, mrkl a řekl zaříkávadlo:

„P... zavři, oči otevři!“

A rázem se dvířka otevřela. Zkoušel jsem to po něm, nemohl jsem se dostat do dřevěné pokladničky s krejcary a pětníky, ale kouzelná průpovídka mi nebyla nic platná.

„Dědečku, jak se má říkat..., když se to nemá říkat?“

„Řít“, jiným hlasem a jako s nechutí řekl dědeček a obrátil se ode mne. Stydl jsem se jako on, dosud nikdy jsem tak sprosté slovo neslyšel. (Hrubín, 1958, s. 54)

10 Autor zároveň kreativně vykládá jeho (pseudo)referenční význam – prostřednictvím poukazu k dalším, synonymním frazeologickým vyjádřením se směrovým určením *do háje* a *k šípku*, jejichž referenční význam vzdálené destinace je podobně diskutabilní.

11 Podobně jako „vypíání“ vulgarismu v mediálním diskurzu zvukové povahy.

Slušelo by se zde ovšem promluvit o relativitě prožívání vulgarity spojené s tím či oním výrazem. Co je cítěno jako (negativně) expresivní a nakolik, a také v jaké situaci? Co je vnímáno jako přirozené, a co naopak jako „sprosté“? V tomto „pociťování“ se jako čeští mluvčí nesporně různíme.¹² Zaznít však musí aspoň to, že by tomu bylo jinak, kdyby šlo o moravského dědečka. Na Moravě (zhruba řečeno) je totiž lexém *řít* frekventovanější a je vnímán ne-li jako běžný, tedy jako méně vulgární (a méně příznakový) nežli *prdel* (k sémantice valašského lexému včetně sekundárních významů srov. Goláňová, 2013).

1.2 Analita jako typická zdrojová oblast českých vulgarismů

Vulgarismy užívané jako nadávky, výrazy klení a prostředky hrubé expresivní komunikace (a pak i ve funkcích jiných) jsou obvykle sémanticky motivovány názvy některých částí těla a procesů a činností s nimi spojených. Exponovány jsou při tom dvě pojmové oblasti – sexuální a anální.¹³ Se zřetelem ke kulturním aspektům jazyka a jazyků, k utváření obrazů světa a jejich proměnám je namísto otázka, proč je v češtině tradičně exponovanější ta druhá z nich a zda, nakolik či v jakém smyslu slova jde o české kulturní specifikum.

Na otázku, zda a proč v češtině převažují „anální vulgarismy“, se snažil odpovědět psychologický výzkum, jehož výsledky publikovali Vojtěch Franče a Munír Hassairi (2009). Na rozdíl od většiny ostatních slovanských jazyků (jak dokládá Ďurovič, 1996), kde se uplatňují v roli klení především genitální výrazy (expresivní označení genitálu a koitu), a také na rozdíl od jazyků severských, kde dodnes převládají výrazy z oblasti náboženské a eschatologické (tamtéž), jsou pro české země příznačné spíše výrazy z anální oblasti. Autoři psychologického výzkumu dávají tuto skutečnost do souvislosti s historickým faktem, že české země se dlouhou dobu vyvíjely pod vlivem německé či rakousko-uherské společnosti, kde jsou „kvality análního charakteru“ – jak píší s odkazem na freudovskou psychologii – „vyzdvihovány do popředí a kde platí pravidlo „řád nade vše“; zdůrazňují, že se potlačené *id* může „domoci uspokojení jedině zdůrazněním slov a představ, které se bezprostředně váží k analitě (dynamice procesu zadržování a vylučování)“. Nejde tu podle nich jen o akcentaci pořádku a čistoty, ale také o důraz na úctu k autoritám (které s představou řádu souvisí). „Tento tlak je zřejmé

12 Uvažovat o tom lze např. po náhodném zaslechnutí slov „brzdi, nebo dostaneš na prdel“ v hovoru mladé matky s předškolním dítětem. Rádi bychom si mysleli, že je přece jen běžnější v komunikaci s dítětem třeba „dostaneš na zadek“, nehledě na problematičnost fyzických trestů vůbec. Za úvahu stojí i otázka míry expresivity a podílu referenční funkce v takovýchto vyjádřeních: často jsou totiž míněna opravdu věcně a v zásadě neutrálně.

13 Jak už bylo řečeno, významová oblast sakrální a eschatologická (spojená s posmrtným životem) dnes v češtině v této poloze nefunguje a výrazy, jež se z ní rekrutují, mají mnohem slabší účinek než dřív – srov. *k čertu, proboha, krucifix* (srov. Ďurovič, 1996).

silnější než potlačování sexuality, které přetrvává v méně moderních a více zemědělsky-tradicionálních regionech“, jak tomu odpovídá i silnější příklon k produkci sexuálně motivovaných vulgarismů. Používání análního výraziva je podle autorů naopak zřejmě „reakcí na silně autoritářsky-hierarchické uspořádání společnosti Rakouska-Uherska (popř. německých oblastí a Pruska) v období industrializace“. Snad prý proto dodnes dominuje funkce vulgarismů při uvolňování pocitů agrese vůči nadřazeným osobám („zástupcům řádu“) – šéfům, učitelům, politikům apod. Možná proto – doplňme – je „anální“ část těla ve vyjadřování spojována vedle klení naopak i s projevy servility a devótnosti, srov. *lézt někomu do p.* „pochlebovat někomu“, kompozitum *vlezdoprdelista*, aktualizovaně *řitolezec*, *rektální alpinista* aj.

S tím snad souvisí i skutečnost, že je tematizovaná část těla spojována se strachem, úzkostí a trémou, jak naznačují symptomy těchto emočních stavů promítající se do české frazeologie, srov. *mít zadek stažený strachem*, *mít stažený / sevřený půlky*. *Třasořítka* označuje slabého člověka či zbabělce, srov. např. též frazémy *mít strachu plnou prdel*, *má toho plnou prdel* „je to nad jeho síly“ (Obrátil, Ouředník). Jedním z projevů strachu je i neovládnutí příslušných svěračů spojené s defekací (srov. i frazémy jako *podělat se strachy* apod., které mají povahu kinegramů);¹⁴ o tom všem bude řeč dále.

Jak Ďurovičova stať, tak uvedený psychologický výzkum pokládá (a následně tak či onak i zodpovídá) také další otázky související s kognitivními a kulturními aspekty vulgarismů a *eo ipso* i pojmu zkoumaného zde. Přidáváme k nim některé otázky a snad i odpovědi další. Nejde totiž např. zřejmě jen o vyměšovací funkci exponované části těla, která je s nejtypičtějším českým vulgarismem konotačně spojována, případně která se podílí na jeho expresivním působení, ale též o jiné sémantické a pragmatické aspekty, jež je třeba v těchto souvislostech vyzdvihnout.

2. Tělesná zkušenost a stereotypizace částí těla v (českém) obrazu světa: pojmové profily

Už sama tematizace zkoumané části těla je mnohdy spojena s tabu, ať už ji označíme jakkoli,¹⁵ a jistě nejen v české kultuře. Proč tomu tak je? Některou

14 K fyziologii emocí, zejm. úzkosti a strachu, v kontextu psychologie srov. např. Nakonečný (2000, s. 244, 254) aj.

15 Snad kromě komunikace s dětmi (srov. dětská slova pro tuto část těla, zejm. *deminutivum prdelka*, používané i jako mazlivé oslovení). Když se ovšem nad specifickými oblastmi širšího využití lexika spojeného se zkoumaným denotátem hlouběji zamyslíme, najdeme jich mnohem víc. Jde o zdravotnictví (včetně rehabilitace), o módu a zhotovování či úpravu oděvů, sport, životní styl – zejm. pokud jde o cvičení a modelování figury v posilovnách a komunikace na toto téma v dámských časopisech – srov. např. návod k cvičení *30 dní pro sexy zadeček*, *kvíz Jaký tvar má tvůj zadeček?* apod. V těchto souvislostech jde obvykle o pro-

z možných odpovědí má na jazyku snad každý – pokusme se však zkoumání lidského „pozadí“ v jistém ohledu systematizovat. Vodítkem nám bude teorie a metodologie pojmových profilů.¹⁶

Pojmové profily jsou spojeny s nasvícením těch či oněch fazet zkoumaného předmětu. I když nezřídka zakládají polysémii, nejsou samostatnými významy lexému, jsou pouze významovými polohami akcentujícími ten či onen podstatný rys. Pro analýzu sémantického okruhu somatismů byly vyčleněny profily MANIFESTACE, LOKALIZACE, FUNKCE a GESTO. Strukturu stereotypu tvořenou těmito profily rekonstruujeme na základě jazykových dat v širém smyslu slova.¹⁷ V této studii vycházíme z etymologických, výkladových, ideografických, nářečních a frazeologických slovníků češtiny. Přihlížíme i k materiálu folklornímu a některým uměleckým textům; současné užívání v různých komunikačních oblastech bylo ověřováno v publicistických textech včetně elektronicky dostupných prostřednictvím vyhledávače Google.¹⁸

3. Pojem **PRDEL**: rekonstrukce profilů a subprofilů na základě jazykových dat

Zkoumaný pojem je lexikálně reprezentován řadou výrazů (viz dále oddíl o synonymii); jak bylo naznačeno, jsou v tomto ohledu nejfrekventovanější *prdel*, *řit* a *zadek*. Jako střešový volíme první z nich, *prdel* (výrazně převyšující ostatní dva např. frekvencí ve frazeologii);¹⁹ to znamená, že jím označujeme celý pojem a v analýze se mu věnujeme primárně.

---

fil MANIFESTACE, konkrétně o vzhled: profiluje se tu fyzická atraktivita, *zadeček* je viděn jako jeden z důležitých atributů přitažlivého (ženského) těla – viz dále; jeho tvar, velikost, pevnost aj. jsou spjaté s dobovým ideálem (ženské, ale nověji i mužské) krásy.

- 16 S inspirací v polské literatuře zabývající se jazykovým obrazem světa, profilováním pojmů (viz výše) a obrazem těla v jazyce (Mačkiewicz, 2006, aj. – srov. pozn. na s. 96: Uličný) byla tato teorie a metodologie rozpracována pro české prostředí a češtinu – viz výše; s ohledem na obraz jednotlivých částí těla; srov. Černá (2015) (nos), Čížková (2015) (hlava), Čurdová (2011) (noha / nohy); paralelně v souvislosti s českým znakovým jazykem Redlich (2016) (nos).
- 17 V metodologii lublinské školy se při výzkumu rozlišují data jazyková (v užším smyslu slova jde o data fixovaná v systému, proto bývají nazývána také daty systémovými či slovníkovými: uvedení ve slovníku se chápe jako důkaz maximální sdílenosti a pevné ukotvenosti v jazykovém systému), textová (tedy ta, která potvrzena v systému (dosud) nejsou, ale jejichž užívání je možno doložit v textu či textech, např. – ale zdaleka nejen – korpusových), a konečně empirická (získaná např. dotazníkovou metodou mezi rodilými mluvčími).
- 18 Další fázi výzkumu, následující tuto počáteční sondu, by mělo být jisté studium korpusového materiálu (včetně materiálu z korpusů mluvených).
- 19 Podle tematického slovníku shrnujícího frazémy vztažené k částem těla (Mrhačová, 2000) je co do počtu frazémů obsahujících daný somatismus básová jednotka *prdel* na 10. místě s výskytem 45 frazémů. Frekvenčně výše se nacházejí somatismy *ruka*, *hlava*, *oko*, *srdce*, *noha*, *huba*, *krev*, *ústa* a *nos*; za ní (od 11. do 20. místa) jsou *ucho*, *jazyk*, *tvář*, *prst*, *tělo*, *krk*,

Synonymum *zadek* (a jeho deminutivum *zadeček*), příp. *zadní část těla* či starší *zadníci* chápeme jako „slušnější“, eufemistické varianty (užívané např. v komunikaci s dětmi nebo v pasážích o estetice tělesných tvarů v ženských časopisech). Synonymum *řit*, v jedné poloze se uplatňující např. v anatomii (často v adjektivním derivátu, srov. *řitní otvor*), je, jak už bylo řečeno, frekventované zejm. na Moravě a užívá se ekvivalentně ve většině frazémů (jak je zaznamenáno i u Mrhačové, srov. např. *je tady tma jako v prdeli* – v řiti, *být v řiti* – *v prdeli*) i v sekundárních významech (*ogaři si z něho udělali pjeknú řýť*, srov. Goláňová, 2013). K dalším synonymům viz dále (3.2).

Sémantická struktura pojmu byla rekonstruována v intencích čtyř profilů s využitím materiálu shromážděného z několika typů jazykových dat. Tento materiál (v některých ohledech podrobněji, v některých méně podrobně) bude představen, aby bylo patrné, jak na základě drobných implikací postupně vyvstává obraz jednotlivých aspektů zkoumané části těla.

3.1 Etymologie, „vnitřní forma“

O výrazu *prdel* pojednávají čeští etymologové (Rejzek a další) v rámci hesla k lexému *prdět* / *prděti*, jehož základ charakterizují jako onomatopoický. Jde o všeslovanský výraz (polsky *pierdziec*, ruský *perděť*) indoevropského původu (řecky *perdō*, staroněmecky *ferzan*, německy *furzen*, latinsky *pedere*).²⁰

Také výraz *řit* je všeslovanský (psl., stsl. *ritь* souvisí podle Rejzka s litovským *rietas* „stehno“) a lexém *zadek* rovněž patří k všeslovanské slovní zásobě – srov. i staročeské a ruské *zad* („záda“), pocházející z předložky *za* od indoevropského **dhē* – „položít“, tj. asi „co je položeno vzadu“ (Rejzek); dodnes má *zadek* vedle somatického významu i tento širší, vztažený obecněji k členění prostoru, srov. „zadní část, zadní strana něčeho (op. předek)“ (PSJČ, SSJČ). Vzhledem k výrazu *prdel* je (snad i proto) chápán jako jeho neutrální synonymum – srov. i (dnes asi zastarávající) derivát *zadnice*, deminutivum *zadeček*, opisné eufemizační pojmenování *zadní část těla* aj. (viz dále).

Co je však podstatné, lexém *prdel* – jež zde pokládáme za reprezentanta zkoumaného pojmu – je sémanticky motivován jednou z fyziologických funkcí, resp. činností, jež se jeho prostřednictvím uskutečňuje, tedy vypou-

---

pusa, pata, kůže a zub. Spolu s obličejem a zády je na 21. místě zadek; řiť se nachází (spolu s fousem a žilou) na 28. místě.

20 Srov. i znělou variantu *bzdíti*. Holub a Lyer upozorňují na příbuzný výraz *petarda*, přejatý z francouzštiny (*pétard* od *péter*, „vybuchnout“, *pet* – „výbuch, prd“, a to z lat. *peditum* od *pedere* „prděť“). Zdá se tedy, že jde o zvukomalebnou nápodobu průchodu vzduchu. Rejzek připomíná psl. **pěrděti* (příbuzné s lit. *pėrdžiū* „prdíím“) a uvádí řadu derivátů, mezi nimi i *prdel*, té se však zvlášť nevěnuje – ostatně jako ani Machek. Ten ovšem uvádí mnoho nářečních odvozenin lexému *prdel*, např. *vyprdelit* něco „vyzradit“, *prdelkovat* „lehčí chvilkovou prací či obcházením maskovati zahálku“ (viz dále), *podprdelka*, *podprdačka*, *podprdna* „přeslice, kterouž přádník seděním na ní drží“ či označení „žvanivého člověka“ *slepičí prdýlka*.

štěním plynů. Taková motivace je mezi základními výrazy pro tuto část těla mezi ostatními slovanskými jazyky pravděpodobně unikátní.²¹

3.2 Synonymie

Soupis synonym (následující pocházejí především od Hallera, i když frekventovanější z nich nalézáme i v dalších slovnících)²² prozrazuje, že v nejfrekventovanějších pojmenováních dané části těla splývá dvojí význam, jež Obrátil charakterizuje latinskými výrazy *nates* „hýždě“ a *anus, rectum* „konečník, řitní otvor“. Vystiženo je to ve významové definici ze Slovníku nepsisovné češtiny: *prdel* – „vulg. zadek, tj. jak hýždě, tak i řiť“ (Hugo, 2012).

Podvojnost se profiluje v anatomických výrazech *hýždě* či *hýždě svalu* i ve výrazech lidových: *dvě půlky*; *pravá – levá pule*, metaforicky též *šunky, kachle* aj. (Ouředník).

Synonyma často reflektují umístění vzadu – *zadek, zadeček, zadnice, zadnička, zadinka, zadní část těla, pozadí*; srov. i žertovnou kontaminaci dvou výrazů, z nichž je jeden tabuový – *zadel / zádel*; srov. i zast. *zachule / záchule* (uvedeno též u Jungmanna). Odkaz k tváři (narážka na jistou vizuální podobnost a zároveň rozdílnou lokalizaci těchto částí těla) je obsažena ve spojeních *zadní tvář, zadní lím*; u Ouředníka též *tváře, líce obřítné* (s reflexí podvojnosti) a *zadní líco*.

Profil sezení je exponován v lexémech *sedýnka, sedinka, sedačka, sezenka; hačadlo* (zjevně dětské), u Jungmanna i *sedadlo*.

Odkaz k feminitě, resp. snad i k velikosti tohoto orgánu u starší ženy, je patrný ve výrazech *panímanda, paní teta, paní stará*, dnes již ovšem neužívaných.

K základnímu výrazu *prdel* jsou zaznamenány deriváty, obzvlášť deminutivní – *prdelka, prdýlka, prdelinka*; též s hláskovou a snad i významovou modifikací *prcina, prcka, prcinka*. V souvislosti s trestáním (a snad i s chudobou) se v motivaci někdy uplatňuje sém „holosti“ – daná část těla (opět s vazbou na feminitu)²³ se označuje jako *holá* (v kolokaci *dostat na holou*), příp. *holičká* či *holičky*.

21 Bylo by ovšem jistě třeba dalšího studia, aby tato skutečnost mohla být potvrzena, příp. ukázána v širších kulturních souvislostech. Odkazujeme alespoň ke slovníku západoslovanské frazeologie, kde jsou české frazémy doplněny přibližnými ekvivalenty v dalších západoslovanských jazycích (slovenštině, polštině, kašubštině a horní a dolní lužické srbštině); v žádném z nich nefiguruje ve skupině frazémů obsahujících výraz *prdel* lexém s podobnou motivací (Mrhačová a kol., 2016, s. 299 n.).

22 Původ dokladů zaznamenáváme jen tehdy, je-li uveden v tom či onom zdroji ojedinělý. Pokud lze výrazy nalézt v běžných slovnících (PSJČ, SSJČ, SSČ), ponecháváme je pro větší přehlednost textu obvykle bez uvedení zdroje.

23 Fakt, že je tato část těla vnímána spíše „žensky“ (srov. její personifikaci v minutové hře Českého rozhlasu *Kdyby mohla prdel mluvit*, odkaz v pozn. 27), jistě souvisí s rodem reprezentujícího lexému *prdel*. Co se však týče rodu, ve *Staročeském slovníku* je *prdel* charakterizována jako femininum i maskulinum.

Za zastaralé pokládá již Haller dětské výrazy *pulina* – *pulinka* a *popo* (*do-stat na popo*), dále uvádí (též s kvalifikátorem „zastaralé“) vulgární výrazy *paděra*, *karasnice*, *kotel* či *samandra* (všechny ovšem přebírá i Ouředník) a též dodnes známý vulgarismus *díra* (u Ouředníka s žertovnou metaforickou aluzí na vyměšování *čokoládová díra*).

V ASSČ je zaznamenán jako kolokviální lexém *anál* (ve významech „anální otvor“ a „anální sex“); vztažen je k sexualitě (srov. tam *masáž análu*, *dráždit anál*). U adj. *anální*, „vztahující se k vyústění konečníku, řitní“ jsou připojeny i kvalifikátory anatomického, zoologického a medicinského termínu.

3.3 Polysémie

Jak už bylo poznamenáno, v PSJČ heslo k substantivu *prdel* zjevně z tabuových důvodů chybí, resp. jde o pouhý odkaz k synonymu *zadnice*. SSJČ lexém *prdel* uvádí ve víceméně standardním hesle, reflektuje však pouze základní význam (s odkazem na synonyma *zadnice*, *zadek*, *řit*). SSČ zaznamenává významy dva: „zadnice, zadek“ a „zastrčené, odlehle místo“. Nejnovější (neakademický) SSoučč „zapadlému místu“ status samostatného významu nepřiznává, zato uvádí do hry kromě základního významu i sekundární – „zábava; legrace“ (s příkladem *dělat si / mít z toho, čeho prdel*). Pouze ve *Slovníku nespisovné češtiny* nacházíme kromě základního významu, charakterizovaného ve dvojí poloze – jako „zadek, tj. jak hýždě, tak i řiť“ (už zde je jakýsi zárodek polysémie), též oba dva významy další, tedy „legrace“ i „malé nevýznamné město nebo vesnice, popř. místo vzdálené od centra, bez možnosti zábavy apod.“.

3.4 Deriváty

Derivátů – zejm. těch, které výrazněji potvrzují zkoumané konotace – není zvlášť mnoho. Deminutiva již byla připomenuta, vraťme se však k lexému *prdelka* a jeho významům, jak je zachycuje Obrátil: „osoba mající malé hýždě“, ale i ten, „kdo se zabývá malichernostmi“, a též „kdo vše vyžvatlá“ (podobně i *prdelkář*, srov. zde pozn. 36); v tomto významu se dodnes užívá též spojení *slepičí prdelka*. Z derivovaných substantiv uveďme (kromě výrazů *prdeláč*, *prdelák* „kdo má velké hýždě“) substantivum *prdelec* – „tenčí konec vejce“: potvrzuje totiž konceptualizaci zkoumané části těla jako umístění dole. *Prdelník* ve významu „honzík“ je odvozen od umístění označované součástí ženského oděvu na zadní části těla (a snad i profilující její zvýraznění co do tvaru a velikosti (srov. Jungmannův výklad „svinutý hadr, na způsob jelita, kterýž dívky sobě váží na zadek, aby jim sukně stály“).

Adjektiva jsou u Obrátila zaznamenána tři (ani jedno z nich nebylo nalezeno v PSJČ, SSJČ ani SSČ, všechna jsou však uvedena u Jungmanna): *prdeleni* (v kolokaci *prdelní hřích* „koitus“, *prdelní ksicht* „ošklivá tvář“ a *prdelní mimika* „když herec při hře uplatňuje mimoděk podex“), *prdelový* (*prdelová polévka* „ovarová“) a *prdelatý* „mající velké hýždě“.

Slovesa u Obrátla zaznamenaná: *prdeliti* „rychle a mnoho mluvití“, *prdeliti (se)*, *prdelovati (se)* „sedět stále na jednom místě“, *uprdeliti se* „usadit se“; *prdelkovat se* „sem tam běhatí“.²⁴

3.5 Frazeologie

Frazeologie v nejširším smyslu slova je velmi bohatým pramenem zkoumání jazykového obrazu světa, a platí to obzvlášť o frazeologii somatické. Co se týče konkrétního materiálu, odkazujeme k příloze, kde řada nalezených frazémů figuruje jako doklady jednotlivých profilů a subprofilů. Při studiu bylo čerpáno především z tematického slovníku somatické frazeologie (Mrhačová, 2000 – viz též pozn. 19 zde), kde se uvádí několik desítek frazémů s danou částí těla spojených (jen u nejfrekventovanějšího výrazu *prdel* je jich 45). Často v nich variují synonyma *prdel* – *řit* a *prdel* – *zadek*.²⁵ Zdrojem excerptce dalšího materiálu (včetně nejdrobnějších folklorních žánrů i ojedinělých kreativních vyjádření) byl slovník Obrátílův (2015) a Ouředníkův (2005).

3.6 Vtipy

Z folklorních žánrů vzatých v úvahu – šlo o folklor moderní – byly cíleněji sledovány vtipy (z internetových serverů) a veršované texty folkloru šířeného dětmi (srov. Votruba, 2009). Jak je patrné, zkoumaný somatismus je tam i tam dosti exponován a příslušné kontexty dobře potvrzují – spolu s některými texty uměleckými – jednotlivé profily (srov. 1.1).

4. Profily spojené s pojmem **PRDEL**

Jak už bylo řečeno výše, strukturu stereotypu tvoří pojmové profily (případně dále zpřesňující subprofily); jejich analýza tvoří jádro této studie.²⁶ Bohatý jazykový materiál jednotlivé profily podrobněji dokládající je uveden v příloze. Na tomto místě dáváme prostor pouze stručnému výkladu o povaze každého z nich. Zdůraznit je třeba, že profily nepředstavují kategorie typu nádob, do nichž některé významové charakteristiky patří a jiné ne. Vzájemná souvislost a prostupnost vyjádření, která jednotlivé profily dokládají, je samozřejmostí; nadto jde spíše o aspekty, úhly pohledu, v nichž

24 Srov. i výklad Jungmannův: „mrdati sebou, sem tam běhati, brzo zde, brzo tam býti“. Odkaz k rychlému pohybu a spěchu je specifikován příkladem a vysvětlením: „*prdelkuje se pořád okolo něho, u něho*, „t. slouží mu, běhá okolo něho služebně (s příhanou),“ šlo tedy o negativně hodnocené horlivé posluhování někomu výše postavenému (srov. i *prdelkář*).

25 Významové vztahy mezi synonymy a kognitivně-kulturní potenciál frazémů, v nichž variují, by stály za samostatnou studií.

26 K pojetí profilů např. Bartmiňski – Niebrzegowska Bartmińska, 2007, k profilům spojeným s částmi těla srov. zejm. Čurdová, 2015; Vaňková, 2012; Vaňková–Čurdová, 2014; Vaňková–Vitkovskaya, 2014).

je pojem spatřován (a můžeme přitom současně periferním viděním zahlédnout i další, „přílehlou“ součást pojmu).

Manifestace objektu tak bývá často přímo spojena s (některou) jeho funkcí; potenciál funkce se může projevit zároveň v příslušném gestu. Např. v hodnotící charakteristice *krásná prdel* je patrné, že se příslušná část těla vizuálně manifestuje (profil MANIFESTACE), a to v intencích své FUNKCE (resp. jednoho z jejích subprofilů): být prostředkem erotického upoutání pozornosti. Erotická konotace se může zvýznamnit i v profilu GESTO, pokud jde o uplatnění subprofilu „sexuální atraktivita“ v rámci (mimoverbální) komunikace. Frazém (kinegramické povahy) *kroutit zadkem* tak poukazuje k profilu FUNKCE a/nebo GESTO.²⁷ Podobně je tomu i v souvislosti se subprofilem „trestání, agresivita“ a s ním souvisejícím gestickým kinegramem. Frazémy typu *dostat na zadek* či *kopnout někoho do prdele* tak mohou být buď označením aktu trestu či agrese, anebo obraznou charakteristikou porážky (v prvním případě) či hrubého odbytí (v případě druhém).²⁸

4.1 Profil MANIFESTACE

... Mluvíval často o dítěti
vrátného a říkával, že jeho úsměv není na tváři,
ale – trochu zvětšen – na zadečku.
(Holan, 2003, s. 175)

Nejtypičtější doklady se vztahují k vizuálním charakteristikám zkoumané části těla. V běžném diskurzu profil MANIFESTACE vystupuje velmi často (snad především) v souvislosti se zadní částí těla jako symbolem krásy a erotické atraktivity, zejm. ženské (i v současném folkloru a beletrii). Tematizuje se (ať už s pozitivní, či negativní konotací) především velikost (*má prdel jak dížu, jak vrata; má prdel jak dva kmíny* (Obrátil), příp. tvar či pevnost této části těla (v běžném čtivu pro ženy apod. též v souvislosti s účinnými cviky pro získání jejího optimálního vzhledu).²⁹

27 V následujícím vtipu se podobně humorně mísí význam destinační (profil LOKALIZACE) s významem jednoho či dvou subprofilů funkčních (profil FUNKCE): „Ženu nejspíš vymyslel nějaký stavební inženýr. Koho jiného by napadlo udělat kanalizaci hned vedle zábavního parku.“ Srov. podle WWW: <<http://www.vtipalek.cz/index.php?uid=137>>.

28 Obecně vzato je ovšem zde představované studium významu prostřednictvím profilů (a samo pojetí profilů souvisejících se somatismy) dosud plně otázek a v žádném případě si neklademe nárok na metodologickou přesnost a bezrozpornost. Proto budeme vděční za další názory a korekce, jichž se nám případně dostane.

29 Srov. např. „cviky pro krásný zadek“, „sexy zadeček“ aj.; viz WWW: <https://ona.idnes.cz/tipy-na-telo-do-plavek-kosmetika-a-osetreni-pro-krasny-zadek-plj-/krasa.aspx?c=A150521_082227_krasa_sck>.

V některých ze zachycených synonym se reflektuje podobnost zadní části těla a obličeje; jde často o eufemizaci (*zadní líc*). Jindy však naopak tuto podobnost reflektují expresivní frazémy s významem něčí nehezčnosti (*mít ksicht jako prdel* – „o ošklivém“ (Obrátil). Z téhož zdroje srov. i rčení *Šminkuj si prdel, jak chceš, obličej z ní nebude*.

Z vzhledových charakteristik se exponuje se také podvojnost, „dvě půlky“ hýždí – srov. např. rčení *všude chleba o dvou kůrkách, všude p. o dvou půlkách* (Obrátil) či synonymum *šunky* (Ouředník).

Ve srovnání s vizualitou jsou výrazně méně profilovány aspekty manifestující se prostřednictvím sluchu (*bouchačka, basa, střelnice*)³⁰ nebo čichu (*smradník*).

4.2 Profil LOKALIZACE

V prdeli a Tejně je stejně.
(Bittnerová-Schindler, 2003)

Paní učitelka ve škole chce po dětech, aby řekly rým.

Postupně jich tam několik řekne nějaké ty rýmy...,

až paní učitelka vyvolá Pepíčka a ten říká:

„V moři stojí Kokrhel, vodu má až po kolena.“

„Ale Pepíčku, to se přece vůbec nerýmuje!“

„Jen počkejte, až přijde příliv.“

(Dostupné z WWW: <<https://www.loupak.fun/vtipy/deti-a-mladi/32375/>>.

„Lid český (1544) chodil s krátkým oděvem až po prdel“, zní jeden z příkladů ze *Staročeského slovníku*. Věcnost dokladu (i dokladů dalších) možná signalizuje, že ne vždy měl zkoumaný somatismus povahu vulgarismu a že s ním tabu spojeno nemuselo být. V každém případě však uvedený kontext (určení délky oděvu) poukazuje k profilu LOKALIZACE, podobně jako citovaný vtip ze série o Pepíčkovi. V tomto profilu lze rozlišit několik poloh: určení délky něčeho vzhledem k vertikální ose těla (jako zde, srov. i *vlasy po zadek* a další položky této škály – *po ramena, po pás, po kolena* apod.), dále reflexe umístění dané části těla vzhledem k orientaci v prostoru, tj. fakt, že se nachází jednak vzadu (srov. i *zadek, zadnice*) a jednak dole, vespod (*říť snopu* –

30 K této charakteristice – vztažené ovšem k profilu FUNKCE, resp. k jeho subprofilu vy-pouštění plynů (viz dále), v češtině výrazně exponovanému (srov. motivaci výrazu *prdel*) – ovšem poukazuje řada vtipů či komických textů, srov. silvestrovskou minutovou hru *Kdyby mohla prdel mluvit* (Český rozhlas, 31. 12. 2012), v jejímž úvodu se na místě hudby ozývá „prdicí fanfára“. Srov. podle WWW: <http://www.rozhlas.cz/minutovehry/hry/_zprava/kdyby-mohla-prdel-mluvit--1153813>.

oproti *hlavě snopu*).³¹ S tím je spojena také (nežádoucí či negativně hodnocená) prostorová blízkost: *mít někoho pořád za prdelí, u prdele* (srov. většinou pozitivně konotované *po boku, na očích, po ruce* či méně pozitivní *před nose*), ale i prostorová vzdálenost, periferie – *je mi to (on) u prdele* (tj. na periférii zájmu), odlehlá destinace, vzdálenost od centra (i metaforická), příp. s odbyvajícím směrovým poukazem – *jít do prdele, poslat někoho do prdele; bydlet v nějaké prdeli, to je prdel světa; Prdelákov, Prdelovice, Prdelákovice*, srov. už u Jungmanna negační *já půjdu s vámi do prdelové Lhoty „nikam“*, s kvalifikátorem vulgarity (ponecháno v původním pravopisu). Destinační význam je obsažen i v metaforických vyjádřeních *být v prdeli* („být v těžké, neřešitelné situaci“), *mít* (koleno, imunitu apod.) *v prdeli*, *být s dechem v prdeli* aj.

Klení či vulgární způsoby odbytí mají sémanticky vzato také destinační motivaci („posílání na odlehlé místo“), příp. i v podobě elipsy (zvolání *Do prdele!*).

4.3 Profil FUNKCE

Těžký osud spisovatele – být závislý na spolupráci hlavy se zadkem.

Gabriel Laub

(Dostupné z WWW: <<https://citaty.net/temata/zadek/>>.)

V tomto kontextu je třeba uvažovat o několika „subfunkcích“, resp. subprofilech. Je to v prvé řadě **sezení** – právě ono bývá definiční charakteristikou příslušných lexémů v českých výkladových slovnících;³² sezením jsou motivována i synonyma *sedýnka, sedačka* nebo *hačadlo* (Haller). Metonymickou extenzí je v tomto ohledu odkaz k široce chápanému **pohybu a „nepohybu“**, tedy k nečinnosti či pomalé činnosti vůbec, resp. též k lenosti či neochotě pracovat (*kdo hýbe hubou, nehýbe prdelí; hnout prdelí; zprdelnatět* „zpohodlnět“), příp. aktivitě a pasivitě vůbec, k nutnosti setrvání na jednom místě,

31 ČJA v tomto směru udává význam „spodní část snopu“ ve spojení se subst. *prdel* (f., m.) i *říř / řit / řit / řitoví / řitoví / břitoví / žitoví / ožitoví* takřka po celém území Čech i Moravy až na jihočeský cíp – tam funguje v tomto významu naopak *hlava*); řídce se zde uplatňuje i lexém *dupa* (pod vlivem polštiny) a *zadek*. *Prdel* nebo *říř* mívají i význam „pařez, dolější část stromu“. Mezi jinými nářečními názvy se výrazy *zadeček, prdelka* používají krajově ve významu „patka chleba“ (tam se snad exponuje nejen umístění, ale i tvar předmětu, lze tak uvažovat i o spojení s profilem MANIFESTACE). V takovýchto výrazech, přenesených na konkrétní, má lexém *říř* v obecnosti zachycen např. Jungmann (srov. výklad „zadní část něčeho, např. snopu“). Připomenout tu lze i Skácelovy verše z básně *Mítmem*: „*Mítmavo / Slova nahrstěná / řitkami k sobě / střídavě různem klásti*“ (Skácel, 1981, s. 67).

32 Např. v PSJČ se u heslového slova *prdel* objevuje pouze vulg. *zadnice* (bez dalších charakteristik a bez dokumentace, jistě z tabuových důvodů, neboť v listkovém katalogu je uloženo 75 dokladů příslušného lexému). U lexému *zadnice* je základní význam vymezen příznačně jako „sedací část lidského těla, zadní část těla zvířecího“.

čekání (*muset sedět na zadku*), či naopak ke spěchu (*mít prdel v kalupu, mít v prdeli vrtuli*). S tím je tak či onak spojena i funkce **těžiště těla**, aktivizovaná např. při komunikaci vztažené ke sportu a fyzickému pohybu vůbec (týká se udržení rovnováhy, pádu apod. (*přistát na zadku, spadnout na zadek, mít těžkou prdel* – to lze metaforicky vztáhnout i k nefyzickým jevům, např. k provedení hudební skladby).

K dalším profilům patří **vyměšování** (srov. synonyma *kakáč, hovník* nebo frazém *mít v prdeli špunt „mít zácpu“* – vše Ouředník), **vypouštění plynů** (srov. výše zejm. etymologii výrazu *prdel*, příp. synonyma typu *střelnice* či frazém *nepřd' výše, než máš prdel* – obojí Ouředník) a **sexualita** (*hodit si prdelí „zasouložit si“* – Obrátil i Ouředník, s odkazem na homosexualitu např. *řitopich* – Ouředník).

K subprofilu **fyzického trestání** odkazují kolokace typu *dostat na zadek / dát někomu na zadek* (příp. *na prdel*) nebo *kopnout někoho do zadku / do prdele*; všechna mohou mít i přenesený význam, pak je chápeme spíše jako realizaci kinegramu a řadíme k profilu GESTO, viz dále).

Frazémy poukazují také ke spojitosti zkoumané části těla v českém obrazu světa s **chudobou, nemajetností** (*přijít s holou prdelí, mít v prdeli vši, mít jen díru do prdele*).³³

4.4 Profil GESTO

Hlava a zadek jsou spojené nádoby. Dokud člověk nedostane kopanec do zadku, nezačne myslet.

Gabriel Laub

(Dostupné z WWW: <<https://citaty.net/temata/zadek/>>.)

Jolanta Maćkiewicz hovoří v souvislosti se sémantikou spojenou se somatismy o percepčních a funkčních významových rysech; k percepčním přitom řadí tvar a lokalizaci. Tak či onak to koresponduje s prvními třemi našimi profily, zohledňujícími manifestaci, lokalizaci a funkci, resp. funkce. Ve vztahu k částem těla však chápeme jako důležitý ještě jeden významový kontext, resp. profil, jež snad poněkud nepřesně označujeme jako GESTO. Zohledňuje se jeho prostřednictvím využití částí těla v komunikaci, resp. v kontextu sémiotického chování v širokém smyslu slova (srov. Vaňková –

33 Těžko říci, jak uchopit některé další významové polohy se zkoumaným pojmem spojené; připomeňme aspoň jednu z nich, která nemá polohu subprofilu, ale je poměrně výrazná: usouvztažňuje zkoumanou část těla s negativně hodnocenou verbální aktivitou – lhaním, pomluvou či užvaněností. Dokládají ji frazémy jako *mýt někomu prdel* „pomlouvat ho“ (Obrátil), *dělat si z huby prdel* „žvanit“ i „lhát“ (Ouředník), *bejt užvaněnej jak stará prdel, jak prdel v noci* (tamtéž) i označení upovídáného či toho, „kdo vše vyžvaní“ *slepičí prdelka* (v několika slovnících).

Čurdová, 2014). Příznačné jsou v tomto směru kinegramy – výrazy, obvykle frazémy, odkazující vedle svého frazeologického významu i k určitému neverbálnímu komunikátu, na jehož bázi vznikly, resp. který verbálně „popisují“ (podrobněji Burger, 1998, v češtině Bendíková, 2017).³⁴

Se zkoumanou částí těla jsou – jak už bylo naznačeno ve vztahu k profilu FUNKCE – spojeny akty fyzické i verbální agrese. Ve verbálním vyjádření může obojí prorůst (srov. kinegram *kopnout někoho do p.*). Připomeňme subprofiley trestání, fyzického napadání a dehonestace; zadní část těla je v naší kultuře odnepaměti prototypovým místem fyzických trestů, ale kolokace jako *dostat na p. / z.* či *dostat pětadvacet na holou* fungují i jako zdrojová oblast pro vyjádření porážky či mimofyzického trestu, podobně jako se komunikačně zvýznamňují (např. jako hrubé odmítnutí) i popisy aktů fyzické agrese či ponížení – *kopnout někoho do p., polib mi p.,* či přímo převaha, porážka, či naopak vítězství – *dostat / dát někomu na p., natrhnout někomu p.,* ohromení – *padnout / sednout si (z něčeho, před někým) na p.,* dehonestace, potupa či okázalá manifestace nezájmu – *vystřčit na někoho p., otočit se k někomu p.,* pokrytectví, podlézání, lichocení: *lézt někomu do p.;* konečně lze uvažovat i o kinegramech souvisejících s leností, nečinností (*mít / nosit ručičky za p., chodit s rukama za z.*) či nudou: *kopat se do p.,* příp. i pokleslá zábava: *kopat se (na jevišti) do p.*

V souvislosti s vnitřními emocionálními stavy a jejich (nezáměrnými) tělesnými projevy je v českém obrazu světa (a jistě nejen tam) zadní část těla spojena především s prožitkem strachu, úzkosti, trémy či nejistoty (srov. i výše v části 1.2): k těmto stavům referují např. frazémy *mít zadek sevřený / stažený strachem, mít stažené pülky;* srov. i aktualizovaná vyjádření jako *voda se mu vařila v prdeli „byl v úzkých“* (Obrátil) nebo *mít prdel zapečenou kaštanama, prdelka mu štípe šestku drát, cvíká prdelí vostnatej drát aj.* (Ouředník). Slaboch či zbabělec (kromě výrazů defekačních jako *posera*) je označován jako *trasořitka*.

5. Představová schémata spojená se „zadní částí těla“

Nespravedlnost

Tvář, ta musí snášet
mráz, déšť, jinovatku.

34 Tak frazémy *ťukat si na čelo, krčit rameny* nebo *ohrnovat nad něčím nos* vyjadřují význam spojený s uzualizovaným gestem: v prvním případě to je naznačení pošetilosti partnera či nepřítomné osoby, v druhém signál neznalosti či nejistoty, třetí interpretujeme jako odpor k něčemu. Jako volněji související s tímto profilem chápeme i (nezáměrné) procesy – tělesné symptomy určitých fyziologických či emocionálních stavů, někdy patrných navenek a někdy prožívaných pouze v perspektivě subjektu (frazémy *má srdce až v krku, naskočila mu husí kůže, rozbolelo ho břicho* tak odkazují k prožitku strachu).

Zato ty si hovoříš pěkně v teple,

zadku!

Jiří Žáček

(Dostupné z WWW: <<http://www.jirizacek.cz/ukazky-humor.html>>.)

Materiál potvrzuje vpojení zkoumané části těla do kontextu orientačních schémat (srov. doklady v profilu LOKALIZACE), výrazná je tu především opozice VPŘEDU (+) – VZADU (-), poněkud méně zastoupena je opozice NAHOŘE (+) – DOLE (-), srov. např. významy jako „spodní část snopu“ či „pařez, dolejší část stromu“. Platí to jak v češtině jako přirozeném jazyce (srov. už sama pojmenování *zadek, zadnice* či *zadní část těla*), tak v intencích jiných sémiotických systémů uplatňujících se (i) v české kultuře, srov. např. pověru stran nevhodné („obrácené“) orientace těla na samém začátku dne (jistě v návaznosti na magický význam počátku v lidové kultuře): *Vstává-li kdo prdeli napřed, bude mrzut celý den* či *Tys dnes vstal po prdeli (o mrzutém)* (Obrátil, 1999, s. 183). Zkoumaná část těla reprezentuje – protikladně k hlavě, směřující (tváří) dopředu a umístěné nahoře – negativní součást orientačních opozic, tj. VZADU a DOLE: i to se podílí na negativních konotacích s ní spojených (o metaforice spjaté s opozicí NAHOŘE – DOLE srov. podrobně Lakoff – Johnson 1980/2002, s. 26.)

Dalším výrazným schématem uplatňujícím se v této souvislosti je schéma CENTRUM – PERIFERIE;³⁵ zadek opět reprezentuje negativní polohu schématu, tedy periferii: uplatňuje se to ve frazému *prdel světa* či humorně utvořeném názvu fiktivní odlehlé, nevýznamné vesnice *Prdelákov*. Vzdálenou, periferní destinaci implikují různé varianty vulgárního odbytí *jdi do prdele* (srov. výše i úryvek z Horníčкова textu o posílání *dál a nejdál*) či charakteristika bezvýhodné situace *být v prdeli*. Perifernost (vzdálenost od centra) s sebou nese opět negativní konotace.

Zatímco tedy hlava reprezentuje polohu nahoře a je s ní spojováno řídicí a rozhodovací centrum člověka (srov. *hlava rodiny, hlavní část*),³⁶ zatímco srdce je středem (kromě etymologie srov. např. *Praha je srdcem Evropy*, Vaňková, 2005, s. 252) a koncentruje v sobě podstatu a nejcennější část člověka, a přeneseně nejen člověka (*darovat někomu srdce, být srdcem a duší kolektivu*), zatímco tvář se nachází vpředu a nahoře (a jako nejlépe viditelná a individualizovaná část těla člověka reprezentuje),³⁷ nachází se

35 Schéma CENTRUM – PERIFERIE se uplatňuje výrazně i ve stereotypu některých dalších základních částí těla – srov. hlava, srdce jako reprezentace centra (Čížková, 2015; Vaňková, 2005) vs. noha / nohy, srov. Čurdová, 2011).

36 Srov. u Obrátila *Sedlák hlava, a výměnkář prdelkář* (tzn. „kdo stále pobíhá sem a tam, kdo vše vyžvatlá“).

37 Tvář je zároveň také vystavena případnému zranění či nebezpečí zvnějšku: srov. báseň Jiřího Žáčka tvořící moto k 5. kapitole.

zkoumaná část těla na místech prostorově i významově opačných – dole, vzadu a na periferii.

Specificky se uplatňuje, jako i jinde u částí těla (hlava, srdce, ústa, nohy), i schéma NÁDOBA. V četných kolokacích tak pozorujeme spojení s prepozicemi *v a do* či adjektivem *plný*, což implikuje uzavřenou místnost či budovu anebo nádobu (*jít do p., lézt někomu do p., mít strachu plnou p., mít v řiti vši* apod.). Srov. i známou prűpovídku implikující, že zadní část těla je místnost či budova: *V prdeli je tma, nejsou tam okna* (zaznamenanou u Obrátla).

Jiné je „povrchové“ chápání této části těla v intencích schématu POVRCH (srov. spojení s prepozicí *na*) – vztahuje se zejm. k subprofilu sezení, resp. setrvávání na místě (*sedět na p.*) nebo trestu (*dostat na prdel*). Odpovídá to vlastně dvěma významům lexému (srov. výše): s prvním koresponduje spíše význam synonyma *řit* (*řitní otvor, anus, rectum*), s druhým *hýždě, nates*, „dvě pűlky“. (Viz Příloha II.)

6. Užití vulgarismu *prdel* a některé aspekty jeho sémantiky a pragmatiky

V předchozích částech jsme se zabývali pojmem **PRDEL** v různých kognitivně-kulturních souvislostech; vraťme se v závěru ještě jednou k tomu, co s sebou nese lexém *prdel* (příp. i jeho synonyma), tedy k tomu, co se týká roviny „slov“. Jak kulturně specifické, bohaté a sémanticky rozrůzněné jsou v českém prostředí možnosti použití zkoumaného vulgarismu (příp. jeho synonym), zde ovšem můžeme zde jen naznačit. V aforistické zkratce lze okolnosti a efekty uplatnění uvedených výrazů (v jejichž centru stojí z hlediska frekvence a prototypovosti výraz *prdel*) shrnout pod šest pojmů, snad aspoň v náznaku vystihujících hlavní sémanticko-pragmatické souvislosti jejich užití; s vědomím jejich vzájemného prolínání a nepřesnosti hranic jsou označeny jako intenzifikace, negace, legrace, agresivita, vulgarita a kreativita.

- A. **Intenzifikace:** *tři p., plná p. (rybízu, keců, dluhů)* – velké množství; *zima / horko / tma jako v p.* – „hodně, silně, intenzivně“ (obvykle ve spojení s negativním hodnocením, viz dále bod B);³⁸

³⁸ Vyjádření s uplatněním lexému *prdel* (srov. zejm. přirovnání *jako v prdeli*) patří k těm, kde může „zdůrazňující a intenzifikační aspekt zcela převládnout, což bývá provázáno jejich významovým vyprazdňováním“ (Hladká, 1995), podobně srov. *jako hrom, jako prase, jak sviňa, jako blázen*.

- B. **Negace** (a negativita), negativní hodnocení: *do p. pojeděš („nikam“), je v prdeli („pryč“), v p. byl, hovno zažil („nikde – nic“); je blbej jak p. / ř., kapela hrála jako z prdele, prší jako z p., den jako z p., dnes je to z p. – „špatně / špatný“; to je spojeno s akty hrubého odbytí – srov. zejm. jdi do p. (a kreativnější podoby tohoto určení v bodě F);*
- C. **Legrace** i „legrace“, tj. zábava (často pokleslá,³⁹ jak dokládá řada vulgárních vtipů); srov. též F (kreativní užití výrazů, zejm. frazémů spojených s danými vulgarismy); odtud snad pochází i jeden ze sémémů polysémního lexému *prdel* „legrace, zábava“: *dělat si z něčeho p., to je p., přijďte, bude p., s Pepou je vždycky p.*; mnohé se realizuje paralelně („moravsky“) i v souvislosti s lexémem *řit* – srov. *fšecy v dědině s tebe mají řýt* (Golášová);
- D. **Agresivita**: s verbální agresivitou bývá spojena i agrese fyzická, srov. výše v pasáži 4.4 (*kopnout někoho do p., dostat na p. aj.*);
- E. **Vulgarita** (viz) – jak již bylo řečeno, jde o prototypový vulgarismus, velmi frekventovaný a snad „měkčí“ oproti „tvrdším“ vulgarismům sexuálníním; spoluutváří opozici VYSOKÉ – NÍZKÉ při stylizaci „sprosté“ mluvy i v charakteristice pokleslé zábavy; užívání je někdy spojováno s lidovostí;
- F. **Kreativita**: hravé rozvíjení běžných frazémů a vytváření analogických: srov. *zima jak v p. ledního medvěda, je toho tři p. a ještě trošku okolo, je v p. jak Baťa s dřevákama; má zadek jak razítko na dvoječky; perifráze: polib mě, kde hřbet své jméno ztrácí, kde ksicht nemá nos, kde kříž přestává být svatým místem; dej mi hubičku na tu zadní trubičku* (vše viz *Ouředník, tam např. i odbytí: A o prdeli nic nevíš?*), srov. i *vyliž mi Prčice a Zadní Třebáň* (Obrátil).⁴⁰

Z uvedených kategorií a příkladových vyjádření plyne, že výraz *prdel* bývá v komunikaci použit obvykle jako (silně, zejména negativně) expresivní, často ve spojení s agresivitou – i fyzickou – či široce vnímanou vulgaritou ve

39 Jak už bylo naznačeno v úvodu, je odkaz k této části těla figuruje často při konstruování opozice VYSOKÉ – NÍZKÉ, srov.: „My žijeme v představě, že Češi jsou vzdělaný národ intelektuálů. Ale já myslím, že jsme spíš jako Němci. Nás nejvíc baví, když někdo na televizní obrazovce řekne PRDEL a k tomu je ještě zarudlej a upocenej, plácáme se do kolen a přijde nám to super. A ne že by to někdy nebylo. I u nás máme britké, ostré a chytré věci, ale jsme připosraní. Chtěli bychom být odvážní, mít černý humor, ale v televizi se z toho couvá spíše do roviny ‚prdel, hahaha‘, anebo aby to bylo ve všech směrech korektní [...]“ Srov.: Jaroslava Sedláčková: *Nejsilnější stránka v televizním self promotion? Určitě intuice*. Dostupné z WWW: <<https://www.lupa.cz/clanky/jaroslava-sedlackova-nejsilnejsi-stranka-v-televiznim-self-promotion-urcite-intuice/>>.

40 V této souvislosti srov. též chrématonyma *Club Prdel* (Praha), rock hospoda *V Prdeli* (Nymburk, Beroun), punk country kapela *Motorová prdel* (České Budějovice).

smyslu nechutnosti, hrubosti, ale i jistým způsobem chápané lidovosti. S jeho pomocí se realizuje (pro produktora úlevné, ale pro adresáta, příp. ostatní účastníky komunikace nepříjemné) odmítnutí či negativní hodnocení situace, požadavků komunikačního partnera či nepřítomné osoby. Jak uvádějí Franče a Hassairi, jde často o „prevenci násilného chování“ v podobě „uvolnění nahromaděného napětí“, v závislosti na situaci však může (tento) vulgarismus zapojený do komunikace agresivní chování doprovázet či mu předcházet.

Mnohdy je však uvedený vulgarismus užít v intencích zábavy, humoru, figuruje v slovních hříčkách a podněcuje jazykovou kreativitu a hru: týká se to aktualizace frazémů (často specifickým doplňováním frazémů běžných) nebo tvoření rýmovaných útvarů (průpovědek, říkanek či travestií lidových či populárních písní), jak to známe např. z folkloru dětí (Votruba, 2009 aj.) i dospělých; na důkaz lze připojit dva vtipy z totalitního období (tedy v souvislosti s českým prostředím kulturně specifické).

V prvním z nich je zadní část těla neobvykle personifikována; realizuje se to jednak v profilu MANIFESTACE, resp. vzhledu, zejm. co do podobnosti s obličejem (prostřednictvím aktualizace frazému *mít dvě tváře*), jednak v profilu FUNKCE (s důrazem, na „subfunkci“ vylučovací): přitom se aktualizují další přenesené významy, spojené často s normalizačními frázemi (*vnitřně rozpolcená, nátlak pravice*), takže spolu interferuje jejich dvojí významová poloha:

Víte, proč nemůže být prdel v KSČ? 1) Je vnitřně rozpolcená, 2) má dvě tváře, 3) na všechno sere, 4) do styku se stranickým tiskem přichází jen pod nátlakem pravice.

(Dostupné z WWW: <<http://lubosovy-vtipy.net/oldtime21.html>>.)

Druhý vtip je zaměřen hlavního představitele normalizačního Československa; pominěme většinu jeho fiktivní šestidílné biografie a soustředíme se pouze na název jejího posledního svazku, který uvádí do hry somatismy významově spojené se schématem CENTRUM – PERIFERIE („srdce Evropy“ vs. „ zadek Sovětského svazu“). Pozitivně hodnocené srdce je postaveno do opozice k části těla, která se nachází na periférii a má (a nejen proto) konotace výrazně negativní.

Bývalý generální tajemník G. Husák napsal za svůj život rozsáhlé souvislé literární dílo. Jedná se o šestidílný životopisný celek: 1. O hudbě: *Z basy do čela*. 2. O sportu: *Jak jsem doběhl dělnickou třídu*. 3. O lásce: *Tři polibky od Brežněva*. 4. O erotice: *Jak jsem vyjebal s pracující inteligencí*. 5. O zemědělství: *Jak jsem zvorál republiku*. 6. O medicíně: *Jak jsem voperoval srdce Evropy do zadku Sovětskému Svazu*.

(Dostupné z WWW: <<http://lubosovy-vtipy.net/oldtime21.html>>.)

7. Závěrem: první krok k mezikulturní komparaci

V závěru se pokusme shrnout několik poznatků k odpovědím na dvě otázky: jednak co zakládá tabuovost zkoumaného somatického pojmu (a potažmo i tabuovost výrazu *prdel* a některých jeho synonym), jednak v čem se český pojem *PRDEL* jeví jako kulturně specifický.

Jako „tabuová“ či s ohledem na tematizaci „neslušná“ se zadní část těla jeví na základě negativních konotací svých lexikálních korelátů; množství a komplexní působení těchto konotací si jako mluvčí běžně zřejmě neuvědomujeme. Tyto kontace jsou spojeny

- s lokalizací této části těla „**vzadu**“, „**dole**“⁴¹ a „**na periferii**“. Oproti hlavě, srdci či tváři – tedy částem těla hodnoceným nejpozitivněji (mj. i) na základě jejich umístění („vpředu“, „nahore“ a „v centru“) – tak tato část těla ztvárňuje negativní póly příslušných prostorových opozic;

- s některými (tradičně vzato) **nečistými tělesnými funkcemi**, realizujícími se prostřednictvím příslušné části těla (jde o vypouštění plynů – tím je výraz *prdel* motivován – a vyměšování, příp. také o sexualitu);

- s **činnostmi, úkony, chováním a gesty vnímanými (velmi) negativně**: jako agresivní, trestající, způsobující bolest, signalizující nenávist či nevoli, jako pokořující, výsměšná, trapná či ztrapňující, resp. obecně vzato „neslušná“. Kontexty, v nichž se „zadní část těla“ uplatňuje, signalizují často tupost, lenost, požívačnost, nechutnost či zálibu ve vulgární zábavě (v jazyce se to mnohdy realizuje prostřednictvím kinegramů). V poloze zábavy či hry však nemusí být odkaz ke zkoumané části těla vnímán vždy pouze negativně (jako výraz agresivity, nechutnosti či trapnosti); záleží na subjektivním prožívání komunikantů, na jejich pojetí humoru či vtipnosti (a ovšem i na míře realizace kreativního potenciálu jazyka v tom či onom projevu);

- **vzhledové charakteristiky** motivují negativní hodnocení, resp. tabuovost této části těla spíše méně. V tradičním obrazu světa se s ní však spojuje **nehezkost** (*škaredý jak řiť, jak prdel naopak*).⁴² Co do dalších smyslových charakteristik s ní bývá asociován **zápach** (srov. „nečisté“ funkce).

41 Konotace spojující zadní (sic!) část těla s polohou „dole, vespod“ jsou ovšem v češtině slabé (nemluvíme např. o „spodní části těla“, srov. naopak anglické *bottom*). Řídké vyjádření *spodek* má v somatickém ohledu význam jiný (pohlavní orgány, zvl. ženské).

42 V jiných souvislostech (zejm. erotických – je jedním ze sexuálních symbolů) může být chápána velmi pozitivně – srov. i dnes živá pořekadla *ženská bez řiti – lúka bez kvítí, ženská bez prdele – týden bez neděle* aj.

Náčrt jazykově-kulturního obrazu „zadní části těla“ v češtině spolu s různými sémantickými i pragmatickými polohami výrazů, jež tuto část těla označují, by bylo jistě potřeba v mnohém doplnit. Domníváme se nicméně, že metoda rekonstrukce pojmových profilů ukazuje v aplikaci na bohatý český jazykový a textový materiál strukturu stereotypu poměrně komplexně a že by mohla být plodná i při kontrastivní a mezikulturní komparaci; a nejen proto, že jde o oblíbené téma hovorů při setkání mluvčích z různých jazykových oblastí.⁴³

Odpovědět na otázku, v čem se může jevit český pojem *PRDEL* jako kulturně specifický, zatím ovšem jednoznačně neumíme. Zdá se však, že tu může hrát významnější roli etymologie jeho hlavního lexikálního reprezentanta. Výraz *prdel* svou „vnitřní formou“ odkazuje k onomatopoickému slovesu *prdět*, tedy k funkci (a subprofilu) vypouštění plynů, což se zdá v porovnání s ostatními jazyky (pokud zatím můžeme soudit) vcelku unikátní. Příslušný akt je ovšemže chápán jako tabuový a vrcholně nespolečenský, ale současně vzhledem k nápadným zvukovým projevům i komický (jak je patrné z frazeologie, vtipů či dětského folkloru).⁴⁴ Třebaže je tedy – jak bylo ukázáno – české kulturní tíhnutí k „análnímu tabu“ spojováno s úzkostí, strachem ze selhání či problémy s autoritami, v jiné poloze se tento stres „análně“ (tedy s použitím výrazů ze zdrojové oblasti anality) zároveň též odreagovává, a to prostřednictvím tak či onak pojatého humoru. I psychologové Franče a Hassairi (2009) připomínají jako signifikantní jeden ze sekundárních významů českého lexému *prdel* – „zábava, legrace“: *přijďte, bude prdel*.

Podobně zaměřená detailní analýza jazykových a textových dat spojených s obrazem „zadní“ či „sedací“ části těla by při aplikaci na další jazyky mohla ukázat shody a rozdíly mezi blízkými i vzdálenějšími kulturami – a to v poloze, která je v mnoha ohledech zajímavá, ačkoli se snad vztahuje pouze k malé součásti jazykového obrazu světa.

Tato marginálnost je však jen zdánlivá. Díky specifickému prožitku vlastního těla i díky schopnosti myslet imaginativně a transponovat svou základní zkušenost (i kulturní zkušenost svého společenství) do takřka nekonečného množství poloh jsme schopni prostřednictvím reference (či pseudoreference) k jediné části těla pojmově uchopit a v situačních souvislostech

43 Srov. Marjenka 19. 7. 2014: „Když debata vážla, stačilo, aby někdo například nadhodil: ‚a jak se u vás řekne prdel?‘ To se pak překládalo do všech možných jazyků a všichni se tím nesešmírně bavili.“ – Nancy Lottinger ze dne 19. 7. 2014: „Věta ‚A jak se u vás řekne prdel?‘ je nad zlato. Ta rozpoutá debatu snad všude.“ – Marjenka: „Děkuji. Je fakt, že jsme to zkoušeli i v Itálii, a ANO! opět TO ROZPOUTALO vášnivou a velmi bujarou rozpravu.“ Srov. podle WWW: <<http://www.saspi.cz/dila/40887-jak-se-rekne-prdel>>.)

44 Sémantický potenciál i pragmatické souvislosti slovesa *prdět* a substantiva *prd* (včetně dalších velmi početných derivátů) by stál v tomto ohledu rozhodně za podrobnější výzkum.

prožít i řadu dalších skutečností. Je to dáno součinností „konvence i kreace“ (Pajdzińska-Tokarski, 1996) – tedy procesů, jež jsou plně v souladu s povahou jazykového obrazu světa i s kognitivními dispozicemi jeho nositelů.

Prameny

- Akademický slovník současné češtiny* [online]. Cit. 19. 10. 2018. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. (ASSČ). Dostupné z WWW: <<http://www.slovníkcestiny.cz/web/heslo/an%C3%A1l--/>>.
- Bittnerová, D. – Schindler, F. (2003): *Česká přísloví*. Soudobý stav konce 20. století. Praha: Karolinum.
- Český jazykový atlas 1–5* [online]. Cit. 19. 10. 2018. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné z WWW: <<https://cja.ujc.cas.cz/>>. (ČJA)
- Golářnová, H. (2013): *Nářeční slovník jihozápadního Vsetínska*. Nepublikovaná disertační práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Haller, J. (1974): *Český slovník věcný a synonymický, II*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Holan, V. (2003): Noc s Ofélií. In: *Nokturnál, Spisy V. H. 8*, Praha: Paseka.
- Holub, J. – Lyer, S. (1992): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke sloům kulturním a cizím*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Horníček, M. (1967): *Dobře utajené housle*. Praha: Československý spisovatel.
- Hrubín, F. (1958): *U stolu*. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Hugo, J. a kol. (2007): *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf.
- Jungmann, J. (1989): *Slovník česko-německý*. (Původně 1835 – 1839.) Praha: Academia.
- Machek, Václav (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. (Tematický frazeologický slovník II.) Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
- Mrhačová, E. a kol. (2016): *Západoslovanská rčení*. Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
- Obrátil, K. J. (2015): *Velký slovník prostých slov*. Praha: Kryptadia.
- Ouředník, P. (2005): *Šmírbuch jazyka českého*. 4. vyd. Praha: Volvox Globator.
- Příruční slovník jazyka českého (1935 – 1957)* [online]. Cit. 19. 10. 2018. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné z WWW: <<https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>>. (PSJČ)
- Slovník současné češtiny* (2011). Brno: Lingea. (SSouČČ)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1994). Praha: Academia. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971)*. Praha: Academia. (SSJČ)
- Staročeský slovník*, [seš.] 1–26. Praha: Academia, 1968–2008.
- Rejzek, J. (2015): *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.
- Skácel, J. (1981): *Dávné proso*. Brno: Blok.

Votruba, A. et al. (2009): *Namažeme školu špekem. Současná folklorní poezie dětí*. Praha: PLOT.

Literatura

- Bartmiński, J. – Niebrzegowska Bartmińska, S. (2007): Profily a subjektová interpretace světa. *Slovo a smysl*, 6, 8, s. 310–321.
- Bendíková, B. (2017): Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii. In: *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 57–64.
- Burger, H. (1998): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Schmidt.
- Černá, E. (2015): *Nos v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Čížková, K. (2015): *Hlava v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Čurdová, V. (2011): *Jazykový obraz nohy / nohou v češtině*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Čurdová, V. (2015): Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině. *Jazykovědné aktuality*, 52, 1–2, s. 4–13.
- Đurovič, L. (1996): Typologie klení ve slovanských a sousedních jazycích. *Souvislosti*, s. 46–57.
- Franče, V. – Hassairi, M. (2009): *Výzkum na téma vulgarismy v ČR* [online]. Cit. 17. 5. 2018. Dostupné z WWW: <<http://ografologii.blogspot.cz/2009/10/vyzkum-na-tema-vulgarismy-v-cr.html>>.
- Hampe, B. (ed.) (2005): *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Hladká, Z. (1995): Ten je vzdělaný jak sviňa (K jednomu moravskému přirovnání). *Čeština doma a ve světě*, 4, s. 240–241.
- Janyšková, I. (2017): TABU. In: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Cit. 3. 11. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.czechency.org/slovník/TABU>>.
- Johnson, M. (1987): *Body in the Mind. Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Lakoff – Johnson (1980/2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Maćkiewicz, J. (2006): *Językowy obraz ciała. Szkice do tematu*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Nakonečný, M. (2000): *Lidské emoce*. Praha: Academia.
- Nejedlý, P. (2015/2016): Vulgarismy v lexikálním systému i v komunikaci. *Český jazyk a literatura*, 66, č. 1, s. 5–13.

- Pajdzińska, A. – Tokarski, R. (1996): Językowy obraz świata – konwencja i kreacja. *Pamiętnik Literacki*, 87, 4, s. 145–158.
- Pokorná, K. (2018): *Představové schéma NÁDOBA v českém znakovém jazyce*. Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Redlich, K. (2016): *Nos v českém znakovém jazyce ve srovnání s češtinou*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Šemelík, M. – Lišková, M. (v tisku): K lexikografickému zpracování tabuových slov. *Slovo a slovesnost*.
- Uličný, O. (2009): Lingvistické a psychosociální aspekty užívání agresivních verbálních prostředků, zvl. vulgarismů, v současné veřejné české komunikaci. In: Uličný, O. (ed.), *Eurolingua & Euroliteraria* [online]. Liberec: TUL, s. 43–47.
- Vaňková, I. (2005): Srdce to lidské. K jazykovému obrazu srdce v češtině. In: Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, s. 247–264.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, s. 63–77.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. *Didaktické studie*, 6, 1, s. 66–78.
- Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). *Didaktické studie*, 6, 1, s. 79–88.
- Vaňková, I. – Vodrážková, V. – Zbořilová, R. (eds.) (2017): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Příloha I: Pojem PRDEL – profily a subprofily

1. Profil MANIFESTACE

1.a **Vizualita: velikost** – prdelatá ženská; mít velkou p., mít p. jako Marie Terenzie, p. jako vrata, skříň, almara X jako sepnuté ruce, dva kmíny, stroužky česneku; **tvar** – podvojnost, vypouklost: dvě půlky, šunky, chléb je o dvou kůrkách a prdel o dvou půlkách; prdelka „patka chleba, salámu, tlačeny“; **atraktivita (krása a přitažlivost) X neatraktivita (ošklivost)**: ženská bez řiti – lúka bez kvítí X ksicht jak p., prdelní ksicht „ošklivá tvář“ škaredý jak ř., pěkný jak ř. naopak; podobnost tváři: zadní lím / líco, nemá tvář

1.b **Zvukovost**: bouchačka, basa, střelnice, kalumet míru; kašle mu p. (vypouští plyny), má hlas jako nasydlou p. (chraptí)

1.c **Čichovost**: smradník, smrad jako v p.

1.d **Hmatové a další smyslové vjemy**: mít koho, co rád jako osinu / trn v p.; **tíže** – mít těžkou p. – i mtf., např. o hudbě; je tma, horko, zima... jako v p.; intenzita, negativita

2. Profil LOKALIZACE

2.a Umístění na těle:

2.a.a **vzadu** – zadek, zadnice, záchule; pozadí, zadní část těla; Zadní Indie; mít v p. oje „nezavírat“, vstát p. napřed

2.a.b **dole, vespod** – dial. p., ř. „spodek snopu“

2.a.c **v určité výši na ose těla** – vlasy až po z., sukně těsně pod z.; mít p. v přízemí (mít krátké nohy)

2.b **Prostorová orientace**: op. blízkost X dálka; periferie

2.b.a **blízko** – mtn.: mít někoho pořád za z. / za p., prdelkovat kolem někoho, viset někomu u p. (obtěžování někoho neustálým sledováním, kontrolou), muset někomu pořád stát za p. (vzhledem k jeho nesamostatnosti); připrdelit se k někomu

2.b.b **daleko, na periferii** – i metaforicky: je to p. světa, bydlí v nějaké p., v Prdelákově, v Prdelové Lhotě – „vzdálené místo mimo centrum“; je to v p. – ztraceno, mládí v p. a do důchodu daleko; jít do p. „jít pryč“, poslat někoho do p. „poslat pryč“ (též „ukončit známost“), být v p. „být v těžké, neřešitelné situaci, být ztracený“; mít zdraví / imunitu / koleno apod. v p. „zničené, nefunkční“; je mi to / on je mi u p. „nezajímá mě to“, „je mi lhostejný/á“, „nevadí mi to“ („periferie zájmu“)

3. Profil FUNKCE

3.a **Sezení:** *sedýnka, posez, posada; položit p., hodit sicnu, uprdelit se „sednout si“*

klid, nečinnost, spočívání na jednom místě X pohyb, činnost

- lenost, pohodlnost, zahálka; neochota k pohybu a práci: *válet si p., st. prdíval „povaleč, zahaleč“: běda tučným prdívalom (Hus); zprdelnatět „zpohodlnět“, masitá prdel „měšťák“; (někomu je zatěžko) hejbnout / hnout p., zvednout z. (ze židle); srov. i vozit si p. v mercedesu, papaláš si hřejou p-e ve svejch křeslech (Neomat)*
- pohyb, snaha měnit místo pobytu (a nepracovat): *budeš sedět na p. „nikam nepůjdeš (a budeš se učit)“; prdelkovat „lehčí chvilkovou prací či obcházením maskovati zahálku“ (Machek)*
- nutnost setrvat déle na jednom místě: *muset někde sedět / dřepět na p.; mozol na p. „úředník“*
- místo pobytu, usazení, destinace: *sedět jednou p. na dvou židlích, být s jednu ř. na dvojích hodách (s jednou p. na dvou posvíceních)*

3.b **Těžiště těla** (spojené s udržením rovnováhy, s pádem; důležité při chůzi, sportu): *přistát na p., jet po p. z kopce dolů; mít těžkou p., nadlehčit z.*

3.c **Vyměšování:** *kakáč, kakula, hovník, hovnovod; čokoládová díra, orionka; mít p. v kalupu, mít z p. výčep „mít průjem“, mít v p. špunt „mít zácpu“*

3.d **Vypouštění plynů:** *prdel (etymologie), prdidlo; střelnice, bouchačka, basa; kašle mu p., p. šlape, dopustit se prdelního hříchu; ne výše, než máš prdel*

3.e **Sexualita:** *hodit si p. (zasouložit si)*

3.e.a (ženská) sexuální atraktivita, symbol – *mít pěknou p. (viz 1. a), kroutit p. (viz 4.a.g), plácnout ženu po z.*

3.e.b anální sex, zejm. homosexuálů (řítřpích)

3.f **Trestání, akty agrese:** *dostat na z., p. (viz i 4.a.b), dát / dostat pětadvacet na holou, naplácat někomu na z., zmalovat mu p.; kopnout někoho do z., p. (viz 4.a.a, 4.a.b), zkopat, nakopat někomu p. (do špičky)*

3.h **Chudoba:** *přijít s holým z., mít holou p., mít v řiti vši a v kapse nasráno, mít jen díru do p.*

4. Profil GESTO (obvykle vyjádřen kinegramem) – souvztažnost s profilem FUNKCE

4.a **Gesta v užším smyslu slova** – mezilidský vztah, akty (ne)verbální komunikace

4.a.a **Hrubé odmítnutí, odbytí, agrese** – kopnout někoho do p.; polib mi / si p., vyliž si p., strč si to do p.

4.a.b **Převaha, porážka / vítězství** – dostat na p., dát někomu na p., natrhnout někomu p.

4.a.c **Obdiv, ohromení** – padnout (z něčeho, před někým) na p., sednout si před někým na p.

4.a.d **Dehonestace, potupa, okázalá manifestace nezájmu** – vystrčit na někoho p., ukázat někomu p., otočit se k někomu p.

4.a.e **Pokrytectví, podlézání, lichocení:** lézt někomu do p., vlezdoprdelismus, řiťolezec, rektální alpinista; líbat někomu p., sypat někomu cukr do p., foukat někomu do p.

4.a.f **Lenost, nečinnost:** mít / nosit ručičky za p., chodit s rukama za z., **nuda:** kopat se do p., válet si p.

4.a.g **Pokleslá zábava:** kopat se do p.

4.a.h **Koketní chování ženy:** kroutit, vrtět p.

4.b. **Symptomy vnitřních emocionálních stavů a jejich (nezáměrné) tělesné projevy:**

4.b.a **Strach, úzkost, tréma, nejistota** – mít zadek sevřený / stažený strachem, mít staženou p., mít stažené půlky; teče mu voda do prdele „je v úzkých“;

4.b.b **Zbabělost** – třasořitka

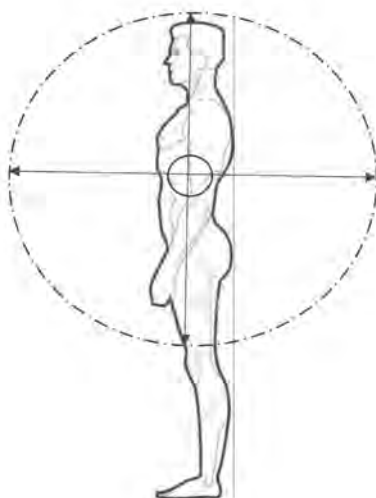
Příloha II: Představová schémata spojená s pojmem PRDEL

1. Orientační schémata (srov. i profil LOKALIZACE)

a) VPŘEDU – VZADU

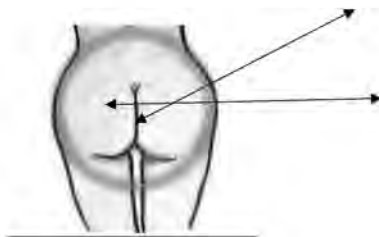
b) NAHOŘE – DOLE

2. Schéma CENTRUM – PERIFERIE

3. Schéma NÁDOBA

4. Schéma POVRCH

Králičí pacička a myší ocásek. Zvířecí části těla ve folkloru

Lucie Šťastná

1. Úvodem

Lidský a zvířecí svět se v jazykově-kulturním obrazu světa ukazují jako dvě strany jedné mince. Prostřednictvím lidského myšlení a lidských slov se snažíme pochopit a popsat svět zvířat, na druhou stranu právě zvířatům často připisujeme negativní lidské vlastnosti a stavíme je do role nižších a méně hodnotných bytostí, nad nimiž se tyčí člověk jakožto nejhodnotnější a nejlepší tvor (srov. Šťastná, 2017). Názvy zvířat či skutečností s nimi spojených se hojně vyskytují ve frazeologii, zejm. ve frazeologických přirovnáních (*být moudrý jako sova, mít krk jako žirafa*), také jako ustálené charakteristiky (*To je ale koza! Ty jeden krkavče!*), ale i v různých aktualizacích frazémů („Ponechme stranou chamtivost neoprávněných žalobkyň, jakož i ideologickou zaslepenost feministických terapeutek schopných uplést bič z kozích bobků“, SYN2015).

Hojný výskyt nejrůznějších zvířecích motivů je typický rovněž pro lidovou slovesnost. Ve folklorních textech se zvířata objevují jako démonické bytosti, jako pomocníci či jako protivníci hrdiny, zvířecí podobu může dočasně či trvale získat i člověk (viz např. Luffer, 2014 apod.). Významnými prvky, které do příběhu vnášejí zvířecí element, bývají také jednotlivé části či produkty zvířecího těla. Ty mohou hrát významnou roli v magických rituálech, mohou mít funkci kouzelného předmětu, případně mohou být součástí proměny člověka v démonickou bytost, jejíž tělo a vlastnosti nejsou ani zcela lidské, ani zcela zvířecí (např. vodník – má plovací blány jako vodní živočich, ale tělo jinak podobné lidskému). Ukazuje se, že výskyt **zvířecích somatismů (názvů částí těla)** není ojedinělý ani samoúčelný a že ve folklorních textech mají tyto prvky zvláštní, až magické postavení (např. králičí / zaječí pacička přináší štěstí).

Cílem této kapitoly je zjistit, v jakých souvislostech a situacích se v textech lidové slovesnosti vyskytují části a produkty zvířecích těl a které z nich to jsou nejčastěji. Dále by se mělo ukázat, jakou roli hraje při výběru daného prvku propojení s jazykově-kulturním obrazem konkrétního zvířete (proč část těla právě z králíka / zajece?), jakou roli hraje propojení s konkrétním

somatismem (proč právě pacička?) a do jaké míry se uplatňuje podobnost lidského a zvířecího těla (existuje nějaká spojitost mezi pacičkou a rukou?). Budeme tedy zkoumat souvislosti v propojení: **zvíře – zvířecí část těla – lidská část těla (– člověk)**. Kapitola je tedy určitým exkurzem do problematiky zvířecích somatismů z hlediska kognitivně-kulturního přístupu k jazyku, ale nejen to: poskytuje také základní vhled do způsobu fungování magické sémiotiky (srov. Kajfosz, 2006).

Podobně jako je tomu u (lidských) somatismů, také v případě zvířecích somatismů narážíme na problém jejich typové rozrůzněnosti. „V jazyce totiž fungují nejen názvy prototypových částí těla (noha, ruka, hlava, oko), ale i části těchto částí (rameno, loket..., pas, bok, víčko, řasa), názvy vnitřních orgánů (plíce, žaludek, žíla), názvy látkové, vztahující k stavbě a fungování těla, např. maso, tělní tekutiny jako krev, pot aj.“ (Vaňková-Čurdová, 2014, s. 72–73; srov. také Vaňková, 2012). Rovněž u zvířat můžeme rozlišovat prototypové části těla (čumák, tlapka, rypák), části těchto částí (dráp, chlup, mžurka) a neprototypové části těla, resp. periferní somatismy, jedná se kupříkladu o tělní tekutiny a výměšky – látkové somatismy (žluč, krev, pot, moč, mléko) či o další specifické produkty zvířecího těla (vejce). Právě tyto periferní somatismy mnohdy bývají složkou magických lektvarů i léků využívaných v lidovém léčitelství.¹

2. Somatismy v kontextu opozice „člověk – zvíře“ („lidský – zvířecí“)

Pajdzińska (2007, s. 27–28) uvádí, že **antropocentrismus jazyka** je jeho přirozenou vlastností a zároveň důsledkem skutečnosti, že jazyk je lidským vytvořením. Antropocentrismus jazyka se výrazně projevuje právě v rámci opozice „člověk – zvíře“, zejména pak u ekvivalentů pro skutečnosti z lidského a zvířecího světa. Množství výrazů a frazémů, které označují stejné skutečnosti odlišené pouze v rámci opozice „člověk – zvíře“, není podle Pajdzińskiej pouhou náhodou. Jedná se o části těla (*obličej X rypák, čumák; ruka X tlapa, packa, pracka, pařát*), činnosti (*jíst X žrát; mluvit X štěkat, krákat, skřehotat, kdákat*) či o další výrazy spojené s lidmi, resp. se zvířaty (*skupina X stádo, hejno; dům X brloh, doupě, nora*). Ve vztahu k lidem a lidskému tělu navíc tyto jednotky mnohdy vnášejí negativní hodnocení, resp. zdání nepatřícnosti v souvislosti s člověkem (SSJČ: *sevrhel tlapama X rukama jeho hrdlo; výjimkou je např. hrůva ve významu „husté dlouhé vlasy“ či ohon „druh účesu, culík“*).² Antropocentrismus jazyka dokládá nadřazený postoj člověka vůči

1 Vyrovnat se s rozrůzněností částí těla a jim odpovídajících somatismů, ať už lidských, nebo zvířecích, ovšem prozatím není předmětem našeho studia.

2 Lexémy označující primárně zvířecí části těla mívají často ve výkladových slovnících uváděn i sekundární význam vztahený k člověku. Např.: „rypák, -u m. (6. mn. -cích) 1. prodlou-

světu, v němž člověk sám sebe vidí jako jeho nejdůležitější součást (Pajdzińska, 2007, s. 29; srov. také Štátná, 2015, 2017).³

Zejména v případě somatismů je zřejmé, že jednotek odlišených v rámci opozice „člověk – zvíře“ existuje celá řada. To platí především pro somatismy prototypové (*ústa X tlama, morda, zobák; noha X tlapa, ploutev*), méně často pro části částí těla a periferní somatismy (*nehet X dráp*). Ekvivalenty obvykle nenajdeme u látkových somatismů (*krev, mléko, maso*) a vnitřních orgánů (*žaludek, srdce*; určitou výjimkou může být třeba deminutivum *plíčky* ve významu „někt. zvířecí plíce jako potravina“, SSČ).⁴ Příčinou je nejspíše podobnost, resp. rozdílnost různých částí těla u člověka a u zvířete. Prototypové zvířecí části těla nesou ve srovnání s lidskými jasné odlišnosti, jsou navíc viditelné zvnějšku na živém těle, zatímco vnitřní orgány, a zejména tělní tekutiny jsou na první pohled stejné či podobné, v mnohých případech laik nepozná rozdíl mezi lidským a zvířecím (např. zvířecí a lidská *krev*).

3. Zvířecí části těla ve frazeologii⁵

Významově podobné jako přenesené významy zvířecích částí těla mohou být i některé frazémy (*mít ruce / tlapy jako medvěd*). Frazémů, jejichž základ tvoří zvířecí somatismy, je velké množství a nemusí být nutně negativní (*vosí pas, labutí šíje*). Tyto frazémy mohou být založeny jak na metafoře (*mít krk jako žirafa*), tak na metonymii (*mít lví srdce*).

Frazémy založené na doméně vzhledu⁶ vycházejí z vnější podobnosti části zvířecího těla s lidskou částí těla nebo s jiným předmětem. Důležitou roli zde hraje konkrétní druh zvířete, s nímž je frazém spojován. Stejná část těla může být vnímána jinak ve spojení s jiným zvířetem (*býčí šíje / labutí šíje; mít nohy jako srnka / pavouk / čáp / slon*). Často bývá akcentována část těla, která je svým vzhledem charakteristická pro daný zvířecí druh (*zaječí uši; žirafí krk; mít kníry jako mrož*). Srovnání lidského a zvířecího somatismu

---

žené nozdry, zvl. u vepře: prasečí r.; zř. sloní r. (Čech) chobot; 2. vulg. část obličeje s nosem a ústy; huba 2 (zhrub.), čumák 2 (zhrub.): dát někomu přes r.; dostat přes r. dostat políček, přen. být rázně odbyt; strkat do všeho r. být zvědavý, plést se do všeho; dát si do r-u pochutnat si“ (SSJČ).

3 Opozice „člověk – zvíře“ se významně uplatňuje také v častých kolokacích: *Nechovej se jako zvíře, chovej se jako člověk. Zachovat se lidsky. Lidský přístup*. Výrazně vystupuje také v případě přenesených významů mnoha názvů zvířat, které často fungují jako nadávka: *prase, osel, slepice, koza, ovce, hyena, kráva* aj.

4 Čurďová (2015, s. 8) hovoří v tomto smyslu rovněž o somatismech 1.–3. řádu.

5 Není-li uvedeno jinak, tato část vychází z údajů ve frazeologickém slovníku Evy Mrhačové (1999).

6 Pro kategorii ZVÍŘE rozlišujeme čtyři základní domény: **místo, vzhled, chování, souvislost s člověkem**. Domény je možné chápat jako různé aspekty významu, jež zvýrazňují určitý sémantický prvek (nejedná se o polysémii). K doménám více viz Štátná (2015, 2017).

zde zdůrazňuje nezvyklý vzhled dané části těla u člověka a její podobnost se zvířecím ekvivalentem (např. *žirafí krk* – pro člověka „nadměrně dlouhý krk“). Méně často se setkáváme s připodobněním zvířecí části těla k jinému předmětu (*kočičí hlavy* „stará dlažba ze zakulacených kostek“; *volské oko* „smažené nerozmíchané vejce připomínající velké oko“).

Části těla, které jsou charakteristické pro daný druh zvířete, se vyskytují také ve frazémehch vycházejících z nějaké další, vnitřní souvislosti: *Chytit / popadnout býka za rohy* („chytit příležitost za pačesy“, typický býk má rohy). *Ptáčka poznáš podle peří*. *Osla poznáš podle uší* („o člověku a jeho povaze se nejvíc dozvíš z jeho zevnějšku“, typický pták má peří, typický osel dlouhé uši). *Každý pták zpívá, jak mu zobák narostl* („člověk nezapře svou přirozenost“, typický pták má zobák). Uplatnit se však mohou také somatismy, které daný druh typicky nemá, zejména v humorných aktualizacích: *Až kobyle rohy narostou* („nikdy“). *Je mu to platné jako hadovi noha* („vůbec ne“).

V jazyce se zvíře může stát ztělesněním určité lidské vlastnosti, ať už pozitivní, nebo negativní (viz Mosiolek–Kłosínska, 1997). Jedná se o vlastnosti, které jsou primárně lidské a zvířata je ve skutečnosti mít nemohou. Člověk je zvířeti připisuje na základě jeho vzhledu, chování či dalších vlastností. Zvířecí somatismy najdeme v této souvislosti např. ve frazémehch: *mít lví srdce* („být velmi udatný, odvážný“), *mít hroší kůži* („o otrlém, necitlivém člověku“), *mít kohoutí krev* („o prudké, popudlivé povaze“). Zvířatům je rovněž mnohdy připisována hloupost: *mít slepičí / telecí / vrabčí mozek / mozeček*. Hloupost, statečnost nebo prudkost jsou však vlastnosti, které ve skutečnosti může mít pouze člověk, a přestože chování zvířete či jeho vzhled může k daným vlastnostem odkazovat, jedná se opět pouze o svět viděný lidskýma očima a zpracování situace lidským mozkem.

Produkty zvířecích těl (označené nejčastěji látkovými či obecněji periferními somatismy) mohou souviset s užitečností, resp. bezvýznamností, zvířete (či daného zvířecího produktu) z pohledu člověka. Kupříkladu kráva je chována člověkem primárně pro maso a mléko, což potvrzují frazémy *Maso jako ze stoleté krávy*. *I černá kráva bílé mléko dává*. Slepice je chována pro vejce: *I černá slepice snáší bílá vejce*. Z některých zvířat je zpracovávána jejich srst: *Není dobré dělit kůži medvěda / stahovat kůži medvěda, který dosud běhá po lese*. Bezvýznamné jsou z hlediska člověka např. zvířecí exkrementy či některé periferní části těla: *Být platný jako koží bobek*. *Důležitý jako psí hovno*. *Přít se o komáří sádlo, o žabí / koží / psí chlup*.

4. Zvířecí části těla v tradičním folkloru

Zvířecí tematika hrála významnou roli v tradičním folkloru. „V archaických nativních společnostech, starověkých civilizacích a středověkých a novověkých tradičních lidových kulturách komplexních společností, jejichž pří-

slušníci byli s přítomností zvířat dennodenně konfrontováni, to není nic překvapivého“ (Janeček, 2013, s. 301). Slovesný folklor mnohdy využívá tradičních – zvláště povahových – stereotypů spojovaných s různými zvířecími druhy a s některými naracemi se můžeme s drobnými obměnami setkat jak v tradičním, tak i v současném folkloru (např. využití hadího sádla v magických rituálech / ke kosmetickým účelům).

V různých žánrech lidové slovesnosti⁷ mívají zvířecí části těla nadpřirozené či léčivé vlastnosti, mohou se vyskytovat démonické bytosti připomínající zvíře s nezvyklými částmi těla či bytosti s částečně lidskou a částečně zvířecí podobou. Zvířecí část těla může plnit funkci kouzelného předmětu či daru, díky němuž hrdina získá neobvyklé schopnosti, může mu také umožnit metamorfózu (proměnu) v dané zvíře.

Ukázky **démonických zvířat** najdeme zejména v démonologických pověstech a v pohádkách. Démonická zvířata mívají nezvyklé části těla, některé části těla jim mohou chybět: např. bezhlavý kůň (Gro, Luf),⁸ třínohý pes / kůň / zajíc (Gro, Luf), vůl s jedním rohem (Gro), kůň bez dolního pysku je proměněný vodník (Luf); nebo naopak mají některé části navíc. Typickým příkladem démonického zvířete, které získává pro svůj druh neobvyklé části těla a tím se transformuje, je had přeměňující se v draka: hadovi narostou křídla, nohy a případně i několik dalších hlav (Luf). Dalším příkladem jsou ryby pokryté srstí, jež mohou být zakletými dušemi lidí (Luf), zvířata s ohnivými částmi těla: zvířata s ohnivýma očima (Luf), pes s ohnivou tlamou (Luf), s ohnivým jazykem (Gro), ohnivý pták, z jehož ocasu srší jiskry (Luf); zvířata s částmi těla z drahých kovů: ryby se stříbrnými ploutvemi / šupinami (Gro), zvířata se zlatou srstí / peřím (Gro, Luf). Výjimečně se může zjevovat i samostatná část těla: zjevení samotné koňské hlavy / nohy (Luf), husího zobáku (Luf).

Démonické bytosti převážně lidského vzezření mohou mít ale podobu doplněnou o zvířecí části těla. Tyto bytosti nevypadají zcela jako člověk, ale ani jako zvíře, je zde tedy předpoklad, že i jejich chování a vlastnosti budou částečně lidské a částečně zvířecí. Typický je příklad čerta (dávla), jenž má podobu převážně lidskou (mužskou), navíc může mít ale kopyto, ocas a rohy, případně i srst a drápy (Luf). Dále se jako démonická bytost zjevuje lesní muž s kočičími drápkami či s kopytem (Luf), dítě porostlé chlupy jako dítě divé ženy (Luf), postava s kozlí hlavou (Luf), polednice / klekáníce jako žena s kopytem a šupinami (Luf), vodník, jenž má na rukou a nohou husí blány, příp. kopyto (Luf), žena s rybí ploutví (Luf) atp.

7 V této kapitole sledujeme zejména prozaické folklorní žánry.

8 V následující části budeme v rámci zjednodušení používat pro jednotlivé zdroje folklorních textů a motivů trojpísmenné zkratky. Zkratky jsou uvedeny v seznamu pramenů vždy u příslušné publikace.

Ve folklorních textech mnohdy dochází také k proměně – **metamorfóze** – člověka ve zvíře a naopak, ať už dobrovolné (postava se proměňuje např. prostřednictvím zvířecí kůže v daný druh zvířete), či nedobrovolné (prokletí čarodějnice). Tato proměna však může být pouze částečná, člověk tak může získat i jen některé zvířecí atributy: člověku narostou šupiny (Luf), srst (Til). Zvířecí somatismy mohou hrát také důležitou roli v samotném prolomení kletby či ve zrušení přeměny. U Grohmanna i Luffera nalezáme pověst o vysvobození panny zakleté v jelena, které měl muž hrdina ustřelit dvanáct vidlic paroží, aby zrušil její prokletí. Proměna může být odhalena useknutím části těla zvířete, které se po oddělení od těla vrátí lidská podoba: odhalení čarodějnice proměněné v kočku useknutím tlapky, která se změní zpět v lidskou ruku (Gro). Paralela mezi zvířecími částmi těla a jejich lidskými ekvivalenty je patrná i v případě barevné či tvarové shody, např. barva vlasů člověka se shoduje se srstí proměněného zvířete (Til). Méně často dochází k proměně zvířete v jiné zvíře (liška proměněná v koně je prozrazena ocasem, Til), či k proměně předmětů ve zvířecí somatismy a naopak: pohár se změní v kravské kopyto (Luf), mléko / peníze se mění na hnůj / koňský trus, kobylince od pekelných koní se mění ve zlato (Luf), hudební nástroj se mění v koňský hnát / koňskou kůži / koňské žebro (Luf). V tomto případě se mění bezcenné předměty v cenné a naopak.

Zvířecí části těla mohou hrát roli **kouzelných předmětů nebo darů**, díky nimž se hrdina může proměnit ve zvíře, skrýt svou identitu nebo získat jiné magické schopnosti. Příkladem jsou různé magické pláště ze srsti, peří či šupin (např. myší kožíšek, Til). Dále je to třeba nožka mravence či pero orla, které umožní hrdinovi proměnu v dané zvíře; aby se tak stalo, musí hrdina provést magický rituál nebo odříkat kouzelnou formuli (Til). U Tilleho je také možné najít příběh o magickém využití kuřecích kůstek; s jejich pomocí pak dívka najde zakletého prince. Nezvyklé schopnosti může získat člověk, který nabyde zvířecí část těla: lékař vymění svému druhovi oko za kozí oko, které hledá zelené listy (Dvo).

Zvířecí části těla mohou mít **magické či léčivé účinky**. V roli magického prostředku se objevují jako součást nejrůznějších lektvarů: voda s práškem ze sušené krtčí kůže propůjčuje imunitu vůči čarům (Luf), hadí jed má kouzelné / léčivé účinky (Luf); mohou být také součástí kouzelných a ochranných amuletů. Kouzelnou moc mají zejména části či produkty z těl zvířat specificky barevných, nejčastěji černých: vejce černé slepice / černého kohouta (Gro, Luf), mléko černé krávy (Luf), zloděj bude neviditelný, pokud si dá do úst maso / kůstku z černé kočky (Luf).

Významné uplatnění mají zvířecí části těla, resp. spíše živočišné produkty také v **lidovém léčitelství**,⁹ hojně se využívaly zejm. mléko, med, trus, sliz či sádlo, dále ochranné kůstky a zuby v amuletech. Proti různým neduhům se doporučovalo pojídání či přikládání částí těl živočichů: hadí kůže k léčení rány (Mot), rak bez klepet jako pomoc při rakovině (Mot), krev z krtka / kočky, sádlo ze psa / husy / čápa jako lék na různé nemoci (Mot), mozek straky pak na nemoci mozku (Mot). Čerstvý kravinec přiložený na hlavu léčí zápal mozkových blan (Luf), kozí mléko pomáhá na nateklou nohu (Luf), chlupy ze psa je vhodné použít pro dítě, které se bojí psů (Luf).

5. Zvířecí části těla v současném folkloru¹⁰

V soudobém folkloru zvířata magické schopnosti nemají. Zejména divoká a exotická zvířata však plní funkci **novodobých démonů**, kteří sice nevládnou nadpřirozenou mocí, přesto však mohou být pro člověka nebezpečná a mohou mu vážně ublížit (Janeček, 2013, s. 303).

Zvláště ohrožující bývají pro člověka různé zvířecí jedy: hadí jed (jedovatý had schovaný v dětské atrakci, Jan1; jedovatý had vyhozený z vrtulníku, Jan1; jed hada/pavouka ve špičce banánu, Jan2); dále vajíčka hmyzu či hada proniknuvší do lidského těla (hadí vajíčka spolknutá člověkem, vajíčka exotického hmyzu v ráně na lidském těle, Jan2, Luf) nebo do komfortní zóny člověka (vajíčka pavouka / štíra si člověk odnese domů v zakoupené exotické rostlině, Jan2).

Druhou výraznou polohou zvířat v současných pověstech je zvíře jako **domácí mazlíček**, jehož život ovšem většinou končí poměrně krutou smrtí (Janeček, 2013, s. 302; např. křeček zachytávající se za drápky na zácloně, Jan1). V jiných případech se zvířata mohou stát nechtěnou součástí pokrmů v etnické, nejčastěji asijské restauraci. To platí zejména o zvířatech, která jsou v dané lokalitě chápána jako nevhodná ke konzumaci, ať už se jedná o domácí mazlíčky (pes, kočka), či např. o hmyz, hlodavce atp. (srov. kočičí

9 Motyčková – Sedlická (2013) popisují tři principy lidového léčitelství: 1) léčení stejného stejným (např. při uštknutí jedovatým hadem podáváme jed, choroby mozku jsou léčeny s využitím mozku zvířete), 2) léčba pomocí části zastupující celek (přenášení chorob na jiného tvora; např. při uštknutí podat maso z hada, při pokousání psem vytrhnout chlupy a přiložit na ránu), 3) léčba protikladnými prostředky (klasická medicína, při uštknutí podat protijed).

10 Pro zánry současného folkloru „je typická intersubjektivita, mezinárodnost a globálnost – na rozdíl od tradičního folkloru totiž nebývají vázány na lokálně definované skupiny ani na subkultury, ale prostupují doslova celou společností, přičemž nebývale výrazně pronikají i do populární a umělecké kultury“ (Janeček – Bittnerová, 2011, s. 9). Nositeli lidové kultury současnosti mohou být skupiny vymezené nejen lokálně, ale také generačně (dětský folklor) či profesně (studenti, lékaři) a také skupiny, které spojuje nějaký zájem (trampové, různé hudební subkultury).

drápek v exotickém jídle, část těla švába / myši zapečená v housce, krysi moč na plechovkách s potravinami, slabý pavoučí jed použitý jako koření do pokrmu, Jan2).

Janeček (2013, s. 303) tvrdí, že v současném folkloru byla zvířata „částečně odkouzlena, tedy zbavena mytických a magických prvků“. Některým produktům zvířecích těl však mohou být stále připisovány zázračné, resp. kosmeticky prospěšné účinky. Takto je hadímu sádlu přisuzován pozitivní vliv na růst vlasů, pilulky na hubnutí pak mohou obsahovat hlavičky tasemnic, které uživatelkám pomohou jednoduše shodit přebytná kila (Jan2).

Podobně jako v tradičním folkloru, i v současných pověstech se vyskytují **bytosti se zvířecími částmi těla**. Tyto bytosti mohou mít rovněž některé ne zcela lidské vlastnosti, obvykle jich však nenabudou v důsledku magického procesu, ale spíše genetickými manipulacemi či pokusy na lidech. Vysvětlení pro existenci takových bytostí se tak na první pohled jeví jako vědecké a racionálně uchopitelné. Například Goatman (či Kozí muž) má v důsledku nepodařeného vědeckého experimentu částečně lidské a částečně zvířecí tělo s kozími rohy (Jan3).

6. Dvě zvířecí části těla: králíčí pacička a myší ocásek

Spojitosť mezi jazykově-kulturním obrazem zvířete a částí jeho těla je v některých případech zcela zjevná. Díky pláští z ptačího peří získává jeho majitel schopnost létat, přičemž létání je charakteristická vlastnost ptáků. Oko kozy (voperované člověku) hledá zelené listy, protože koza se jimi typicky živí. Slepičí vejce se užívalo jako lék na neplodnost, kohout byl využíván jako obětní zvíře na lidových slavnostech (zejména při svatbách, ale také při obřadech provázejících sklizeň), protože právě kur domácí je symbolem plodnosti, starosti o rodinu a neustálé obnovy (srov. také symboliku velikonočního vejce; např. Becker, 2002, s. 119, 316). V některých případech však spojitost zkoumané části těla s jazykově-kulturním obrazem zvířete není zcela zjevná nebo je již zcela zastřená. Jako příklad jsem vybrala dva hlodavce, jejichž jazykově-kulturní obrazy jsou v mnohém odlišné, králíka (resp. zajíce) a myš, a části jejich těl objevující se v textech lidové slovesnosti, tedy **králíčí / zaječí pacičku a myší ocásek / kožíšek**.

Králíčí či zaječí pacička má přinášet štěstí, což potvrzují také textové aktualizace jako „Králíčí pacička štěstí nepřinesla“ (www.policie.cz) nebo „Rance byl moje zaječí pacička pro štěstí, a byl nejlepší v celé divizi“ (SYN2015). Jestliže se však blíže podíváme na obraz králíka (resp. zajíce) v češtině, pro jeho vzhled se jako charakterističtější ukazují jiné části těla, ať už ty, které jsou výrazné a pro toto zvíře typické (zuby, uši), nebo ty, které jsou užitečné pro člověka (srst, maso). To potvrzuje i výklad v SSČ: „králík: hlodavec s dlouhými bolty žijící divoce i chovaný v mnoha plemenech pro

jemnou kožešinu a maso“.¹¹ Frazeologie odráží bázlivost králíka (*vyplašený jako králík / zajíc*), jeho využití jako pokusného zvířete (*být pokusný králík*), ale také rychlost jeho rozmnožování (*množit se jako králíci, bylo jich tam jako králíků*).¹² Rovněž symbolika králíka / zajíce je spojena s jeho plodností, podobně jako vejce symbolizuje neustále se obnovující život, mládí (jde také o velikonoční symbol): „Kvůli jeho plodnosti [...] je i symbolem stále se obnovujícího života. Žertovná představa velikonočního zajíce, který klade vejce, tuto symboliku plodnosti zesiluje spojením s dalším symbolem plodnosti“ (Becker, 2002, s. 335). Zajíc je spojován také s prchlivostí a nepolapitelností (Royt, 1998, s. 159).¹³ Králík / zajíc je tedy sám o sobě „šťastným“ symbolem a pacička je v tomto případě pravděpodobně pouze částí zastupující celek. Jedná se o malý a skladný předmět, navíc o část těla, která se běžně nezpracovává, a je proto snadno využitelná jako amulet, který má člověku přinášet štěstí.

Druhým příkladem je myš a s ní spojené tělesné části kožíšek a ocásek. Myší kožíšek, tedy kožich z myších kůží, se jako předmět, který má skrýt identitu krásné dívky a učinit ji nenápadnou, objevuje ve známé pohádce (Til). Myší ocásky pak mohou být třeba přísadou lektvarů.¹⁴ V obou případech vnáší spojení s tělem myši spíše negativní konotace. Rovněž aktualizace v textech odkazují na části myšího těla (a zejména na kožíšek či ocásek) jako na něco nehezkého, nebo dokonce odpudivého a nečistého: „Moje maminka vždycky mluví o myším odstínu. V létě mi sice slunce prameny vyisovalo do světla, ale po zbytek roku jsem byla jako myší kožíšek“. „Vlasy měla ucourané jako myší ocásky a každý nehet nalakovaný jiným odstínem růžové“ (SYN2015). Negativní vztah člověka k myši potvrzují i doklady v jazykových slovnících. Myš je škůdce, který ničí úrodu, škodí na polích, v sýpkách i v domácnostech, může také roznášet nemoci. V SSČ najdeme následující definici: „drobný hlodavec s dlouhým ocáskem a s velkými boltci, škodící na polích, v lidských obydlích apod.“, také frazeologické slovníky ukazují myš jako škůdce: *vykukovat jako myš z komisárku, dají se ti tam myši*.¹⁵ Výrazný, delší ocas a šedá, nenápadná srst (*být šedá myš*) se skutečně ukazují jako typické části těla spojované s myší i v jejím jazykově-kulturním obrazu. Spojení *myší ocásek* lze také přeneseně užít v souvislosti s příliš tenkým a nepřilíhly vzhledným copánkem z vlasů (SSČ, SSJČ). Obraz myši jako škůdce pak

11 Podobně i zajíc: „lovný hlodavec s dlouhými boltci, žijící na polích a v lesích“ (SSČ), k dlouhým uším odkazuje i frázem *zaječí uši* „dlouhé; dobře slyšet“.

12 U zajíce je výrazně akcentována také jeho rychlost a hbitost (*běžet / pelášit jako zajíc, kličkovat jako zajíc*), dále mládí a přeneseně i nezkušenost (*nebýt už žádný zajíc, být na zajíčky*).

13 Slovníky symbolů nerozlišují mezi králíkem a zajícem, zahrnuto v jednom hesle.

14 *Myší ocásek* je také název rostliny, která tvarem listů a stonků tuto část myšího těla připomíná.

15 Myš je také malé, tiché a hbité zvíře: *ani myš by neproklouzla, udělat myšku, tichý jako myška, být šedá myš* (typická barva kožichu).

dokládají i slovníky symbolů: myš byla považována za zhoubu (jako škůdce v sýpkách, přenašeč nemocí, zkáza knih), Židé považovali myš za nečisté zvíře, jehož maso se v žádném případě nekonzumuje (Royt, 1998, s. 150).¹⁶

To vše tedy potvrzuje do velké míry negativní jazykově-kulturní obraz myši, který jednoznačně koresponduje s obrazy částí jejího těla. Tenké a holé myší ocásky i špinavé šedivé kožíšky, které mohou být zdrojem pro člověka nebezpečné nákazy, působí jako něco nevábného a nečistého. Folklorní doklady, v nichž se z částí myšího těla vyskytují především tyto dvě, potvrzují toto negativní vnímání myši a částí jejího těla. Ty jsou vnímány jako špinavé, nečisté a pro člověka nevhodné ke konzumaci (v případě ocásku). Člověka dokonce odpuzují, může k nim pociťovat odpor. Pokud by se v textu vyskytla jiná část myšího těla (myší drápek, myší tlapka, myší srdce apod.), nesla by s sebou pravděpodobně podobně negativní konotace, jakožto část těla z negativně vnímaného zvířete. To, že se objevuje především ocásek a kožíšek, je dáno jazykově-kulturním obrazem daného zvířete, v němž jsou exponovány především tyto dvě části těla, které jsou na první pohled viditelné, nápadné (u koně by to byla např. hřívá, ohon, u pavouka nohy atd.).

7. Závěry

Zvířecí části těla nebo zvířecí produkty se objevují v textech lidové slovesnosti poměrně často. Mívají magické či léčivé vlastnosti, jsou součástí těl démonických bytostí, mohou být také kouzelným darem, díky němuž se hrdina promění ve zvíře či získá jiné nezvyklé schopnosti. Otázka, kterou jsme si položili v úvodu, zní: jak je obraz zvířecího somatismu navázán na obraz daného zvířete, resp. obraz lidského ekvivalentu zkoumané zvířecí části těla? Jinými slovy, existuje nějaké propojení **zvíře – zvířecí část těla – lidská část těla**? Odpověď zní: ano, ale obojí najednou se vždy nemusí uplatnit (tedy vztah ke zvířeti i vztah k lidské části těla).

Souvislost s částí těla je zcela evidentní tam, kde jde explicitně o protějšek k lidskému ekvivalentu (např. kočičí tlapka – lidská ruka). Tato souvislost se uplatňuje kupříkladu v lidovém léčitelství, kde jde o princip léčení stejného stejným (např. nemoci krve jsou léčeny podáváním zvířecí krve). V podobných situacích se mohou vyskytovat stejné části těla od různých zvířat (krev různých druhů zvířat se využívá k léčení epilepsie, sádlo z různých zvířat se užívá na bolest kloubů). V těchto případech zjevně není až tak podstatný druh zvířete, jako daná část těla či produkt, které mají svůj protějšek na (nebo v) lidském těle.

---

16 Bílé myši také jako duše zemřelých či nenarozených dětí (Becker, 2002, s. 183).

Vazba na určité zvíře se na druhou stranu uplatňuje zejména tehdy, kdy je akcentována část těla pro dané zvíře charakteristická: rohy u býka / vola, kopyto u koně. V těchto případech je většinou zcela zřejmá souvislost s jazykově-kulturním obrazem konkrétního zvířecího druhu (kožich / ocas myši – myš).

Obě popisované tendence dokládají pojmové propojení v rovině **zvíře – zvířecí část těla – lidská část těla**. Tendence se však ne vždy uplatňují najednou; v některých případech jsou navíc významové souvislosti už zcela zastřeny a výběr konkrétní zvířecí části těla se může zdát nahodilý. V každém případě jsou zvířecí somatismy významným dokladem antropocentristu přirozeného jazyka a opozice „člověk – zvíře“, která jako červená nit prostupuje celým jazykem.

Prameny

- Becker, U. (2002): *Slovník symbolů*. Praha: Portál.
- Červená, V. (2006): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: studentské vydání*. Praha: Academia. (SSČ).
- Dvořák, K. (2001): *Nejstarší české pohádky*. Praha: Argo. (Dvo).
- Grohmann, J. V. (2009): *Pověsti z Čech*. Praha: PLOT. (Gro).
- Havránek, B. (ed.) (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia. (SSJČ).
- Janeček, P. (2007): *Černá sanitka. Druhá žeň*. Praha: PLOT. (Jan1).
- Janeček, P. (2013): Zoomorfní tematika v současném prozaickém folkloru. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková, (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 300–311. (Jan2).
- Janeček, P. (2015): *Krvavá Máry a jiné strašlivé historky*. Praha: PLOT. (Jan3).
- Luffer, J. (2014): *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia. (Luf).
- Motyčková, D. – Sedlická, K. (2013): Prostředky živočišného původu v léčitelství. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková, (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 206–214. (Mot).
- Mrhačová, E. (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Policie České republiky – webové stránky [online]. Cit. 17. 6. 2018. Dostupné z WWW: <<http://www.policie.cz>>.
- Royt, J. (1998): *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta.
- Český národní korpus – SYN2015 (2015) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>> (SYN2015).
- Tille, V. (1929–1937): *Soupis českých pohádek. Díl I, II/1, 2*. Praha: Česká akademie věd a umění. (Til).

Literatura

- Čurdová, V. (2015): Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině. In: *Jazykovědné aktuality*, LII, č. 1 a 2, Jazykovědné sdružení České republiky, s. 4–13.
- Janeček, P. – Bittnerová, D. (eds.) (2011): *Folklor atomového věku: kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha: Národní muzeum.
- Janeček, P. (2013): Zoomorfní tematika v současném prozaickém folkloru. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková, (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 300–311.
- Kajfosz, J. (2006): Pranostika jako relikv magického obrazu světa. In: *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, 8, 2, s. 22–34.
- Motýčková, D. – Sedlická, K. (2013): Prostředky živočišného původu v léčitelství. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková, (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 206–214.
- Mosiółek-Kłosińska, K. (1997): Antropocentryzm leksyki „zwierzecej“. In: R. Grzegorzczakowa – Z. Zaron, (eds.), *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 71–78.
- Pajdzińska, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: L. Saicová Římalová, (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 27–44.
- Štátná, L. (2015): *Opozice „člověk – zvíře“ v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Štátná, L. (2017): Opozice člověk – zvíře v češtině. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová, (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 156–164.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková – J. Wiendl, (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 63–77.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. In: *Didaktické studie*, 6, č. 1. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka, s. 66–78.

Rodina očima mladých mluvčích češtiny. K dotazníkovému šetření jako součásti metod výzkumu stereotypů a jazykového obrazu světa¹

Lucie Saicová Římalová

1. Úvod

Podobně jako je tomu u jiných komplexních jevů, i v případě výzkumu konceptualizace rodiny či stereotypů s rodinou spojených je vhodné vycházet z rozmanitého souboru dat a využívat vhodné kombinace metod. Každý ze zdrojů a každá z metod pak může zkoumané nahlédnout z jiného úhlu a nabídnout jiný „střípek“ k poznání celku. Zároveň je ale vždy třeba kriticky uvažovat o tom, nakolik jsou výsledky získané různými způsoby srovnatelné. V rámci projektu EUROJOS byla pro výzkumy jazykového obrazu světa, pojmů a jejich profilů či stereotypů vypracována metodologie, která využívá data tří typů, takzvaná data systémová (např. ze slovníků daného jazyka), textová a data získaná dotazníkovým šetřením (např. Bartmiński (ed.), 2016; Bartmiński, 2014). Měli jsme možnost (Saicová Římalová, v tisku) vyzkoušet tuto kombinaci metod při výzkumu pojmu RODINA mezi český hovořícími mluvčími² a tato zkušenost nás vedla k hlubším úvahám právě o provedeném dotazníkovém šetření, jeho výsledcích a limitech ve vztahu k výzkumu jazykového obrazu příslušného pojmu.

Dotazníkové šetření dle metodologie EUROJOS probíhá mezi studujícími vysokých škol a má zahrnovat vždy padesát osob z oborů „humanitních“ a padesát z oborů „technických“. Jde o šetření orientované lingvisticky, které obsahuje jednu otevřenou otázku formulovanou analogicky ve všech

---

1 Příspěvek vznikl na FF UK s podporou projektu PROGRES Q10 – *Jazyk v proměnách místa, času, kultury*. Za inspiraci k zapojení do výzkumu děkuji I. Vaňkové, za pomoc se získáváním dat od studujících děkuji V. Vodrážkové, M. Liškové, L. Janovcovi, M. Hradovi, F. Martínkovi, J. Rejzkovi, R. Dittmannovi a P. Synkové.

2 Základní analýza, vycházející z menšího vzorku, avšak zasazená do širšího kontextu dat všech tří typů, je součástí publikace Saicová Římalová (v tisku). Pro stávající příspěvek jsme data doplnili o data od studujících na PedF UK.

zkoumaných jazycích a libovolný počet otázek dalších zvolených individuálně příslušnými badateli. Sjednocení metodologie i zdrojů dat jistě přispívá k tomu, aby výsledky výzkumů v různých jazycích byly alespoň částečně srovnatelné, zároveň je však příslušná volba nutně spojena i s jistými omezeními.

2. Dotazníkové šetření

Dotazníkové šetření proběhlo v roce 2017 (duben–červen a září) mezi studujícími na FF UK, MFF UK, ČVUT a PedF UK. Dotazníky byly distribuovány a vyplňovány v tištěné podobě, výzkum byl anonymní a účast v něm byla dobrovolná. Dotazník obsahoval jednu základní položku s dvojitou otevřenou otázkou (*Co pro Vás znamená rodina? Co je její podstatou?*) a šest položek, v nichž měli respondenti doplnit nebo dokončit výpověď (viz dále). Zpracovány byly pouze ty dotazníky, v nichž respondenti uvedli, že jejich mateřský jazyk je čeština, a kde byla vyplněna základní otázka. Pro tento příspěvek bylo analyzováno padesát dotazníků od studujících oborů „humanitních“ (43 žen, 7 mužů) a padesát od studujících oborů „technických“ (38 mužů, 12 žen). Průměrný věk respondentů byl 20 let a 5,5 měsíce (nejmladší respondenti měli 19 let, nejstarší 26). Převaha žen v humanitních oborech a mužů v oborech technických reflektuje situaci v současné české společnosti.

2.1 Výsledky

Výsledky šetření nejdříve představíme po jednotlivých otázkách, k nimž uvedeme vždy odpovědi nečastější. Z výpovědí jednotlivých pak zmíníme ty, které jsou pro výzkum pojmu z různých důvodů důležité. Stereotypu rodiny se nejvíce dotýká otázka po „typické“ rodině (viz dále), ale různé jeho aspekty prosvítají i v odpovědích na otázky další. V závorkách za každou otázkou uvádíme, kolik respondentů na danou otázku odpovědělo, a za jednotlivými položkami, v kolika dotaznících se objevil daný rys.

Odpovědi na první, otevřenou otázku *Co je podle Vás rodina? Co je její podstatou?* (100) byly velmi rozmanité co do délky i množství uváděných charakteristik. Z otázky jsme získali přes 160 různých charakteristik, které jsme při kódování sdružili do obecnějších rysů. Počet charakteristik v jedné odpovědi byl většinou 5–8, maximum bylo 14. Uvedme několik příkladů (příklady nejsou upravovány):

Skupina lidí, kteří jsou vzájemně příbuzní, ať už biologicky, tak i skrz sňatky apod. Její podstatou by měla být vzájemná podpora a důvěra, rodina by tu pro každého měla být, hlavně, když jde do tuhého. (H7, žena, 22 let)

Rodina je základ každého člověka, je to jeho domov, blízcí lidé, bezpečí. Podstata rodiny je pocit, že někam patříme – je to láska. (H41, žena, 20 let)

Rodiče + děti – podstatou je vzájemná komunikace, vzájemně strávený čas. (T1, muž, 21 let)

Otec, matka, děti a jiní příbuzní. Podstatou rodiny je vychovat potomky a zajistit život všem jejím členům. (T11, muž, 21 let)

Nejčastěji zmiňovaným rysem bylo, že rodina je **skupina lidí** (50), přičemž často (33) byl uveden výčet členů. Opakoval se údaj dva dospělí a děti (10), ale objevilo se např. i rodič a dítě nebo děti (4); dva lidé nebo skupina lidí žijících dohromady (5); lidé žijící dohromady nebo milující se a mající děti (2); rodiče, děti, prarodiče a další příbuzní (3); dva lidé (1); příbuzní a přátelé (1); rodiče a sourozenci (1),³ ale i jedna osoba s domácím mazlíčkem (1); přátelé (1); osoby jiného i stejného pohlaví (2).

Dalším důležitým rysem byly **vztahy**. Klíčové se jeví vztahy kladné, především **láska**. Respondenti uváděli, že členové rodiny jsou spojeni příbuzenstvím nebo úředním spojením (17), příbuzenstvím, partnerstvím nebo emocionálními vztahy (15). Sňatek zmínilo 12 respondentů (někdy jen implicitně), zato velké množství (75) popsalo různé podoby vztahů emočních: láska (27); mají se rádi (14); vztahy silné (3), blízké (3), intimní (1), dobré (2). Objevily se i vztahy zvláštní (2), respekt (8), pochopení (5), přijetí (6), tolerance (2), empatie (1), přátelství (1), věrnost (1).

Podstatná byla též **jednota a sdílení**, což je v souladu s výzkumem Haviger–Havigerová–Loudová (2014), v němž se jako klíčová slova v lexikálních sítích spojených s rodinou jeví *spolu, společný, společně*. V našem šetření respondenti uváděli, že členové rodiny např. sdílejí domácnost; žijí, bydlí spolu; chtějí spolu být; sdílejí život (19) nebo čas, emoce, zkušenosti (8) atp. Dle našeho názoru lze k této oblasti přiřadit i rysy jako vzájemná podpora (20), vzájemná pomoc, péče (17), soudržnost, pospolitost, sounáležitost (15). Na pomezí mezi kladnými vztahy a jednotou a sdílením jsou pak vzájemná komunikace, naslouchání (5), ochota ke kompromisům (3), promíjení (2), spolupráce (1), loajalita (1), zájem o druhé (1), nesobeckost (1) atp.

Čtvrtá oblast rysů, které se zdají důležité, se týkala **bezpečí, bezpečného prostředí**: bezpečí (10); zázemí (10); podpora (5; viz i výše vzájemná podpora); jistota (4); důvěra (3); ochrana (2). Dvakrát byl zmíněn domov.

Jen málo se objevovalo vnímání **rodiny na vyšší rovině zobecnění** jako jednotky společnosti (4).

---

3 Zaujalo nás, že sourozenci byli zmiňováni velmi málo.

Děti byly explicitně zmíněny v 15 odpovědích na otevřenou otázku, což by mohlo ukazovat, že pro respondenty nejsou (z různých důvodů) v daném kontextu rysem zvláště důležitým. Z odpovědí na otázku *Děti jsou / nejsou pro rodinu...* (92), již měli respondenti dokončit, se však zdá, že děti pro dosti velkou část respondentů jsou důležité či nezbytné (42) a pro některé jsou budoucností nebo pokračováním rodiny (5). Někteří ale také uvedli, že děti nejsou důležité ani nezbytné (18). Některé odpovědi obsahovaly hodnocení: děti mohou být dar, radost (7), oživení (1); test, zátěž (2); radost i starost (6).

Otázka *Rodina vznikne, když...* (96) naznačuje, že děti jsou brány jako důležitý ukazatel vzniku rodiny: podle 42 respondentů rodina vznikne, když lidé mají nebo plánují dítě. Další respondenti spojovali vznik rodiny s existencí pozitivních vztahů (láska, mít rád; 26) a se sdílením života, žitím spolu (15). Zmínka o formálním svazku (zejm. manželství) se objevila v 15 odpovědích. Jedna odpověď spojila vznik rodiny s tím, že si člověk pořídí psa.

Pokud jde o formální a emoční vztahy v rodině, otevřená otázka i otázka *Rodina vznikne, když...* naznačují, že **manželství** by nemuselo být pro respondenty ve vztahu k rodině příliš důležité. Odpovědi na otázku *Manželství a rodina...* (93) tyto náznaky částečně specifikují – odpovědi se rozdělily v dosti podobně velké skupiny: 31 respondentů uvedlo, že manželství a rodina spolu souvisejí, patří k sobě, a 31 napsalo, že spolu nesouvisí, nejsou vzájemně nutné. Další respondenti např. uváděli, že obojí je důležité, ale nemusí spolu souviset (9), že jsou důležité ve společnosti, ale jen pro někoho (11), jsou důležité, ale ne pro každého (4). Z jednotlivých odpovědí pokládáme za zajímavé: posilují vztah; zvláště manželství je přeceňováno; jsou doufám má budoucnost.

Otevřená otázka i otázka *Rodina vznikne, když...* naopak poukazují na důležitost **pozitivních emočních vztahů** a podobné výsledky přinesla i otázka *Rodina už není rodinou, když...* (96), kde bylo nejčastěji zmiňováno ukončení pozitivních emočních vztahů (26), ale také když členové nekomunikují (6), zmizí důvěra (4), podvádějí se (3). Další odpovědi zahrnovaly rozvod, rozchod (12) a smrt (14). Pět respondentů uvedlo, že rodina trvá stále.

Protože se domníváme, že v pozadí řady odpovědí jsou jisté představy o „tradiční“, popř. „**typické**“ rodině, dotkli jsme se této oblasti i otázkou *Typická rodina...* (92). Odpovědi opět zahrnovaly nejčastěji výčet členů: rodiče nebo manžel a manželka a děti (32); děti (6); 4 odpovědi zahrnuly i prarodiče. Počet členů, pokud byl uveden (6), byl 2–5, počet dětí 1–3. Pes jako člen rodiny byl jmenován třikrát, domácí zvířata jednou. Zmíněny byly i vztahy jisté kvality (11) a manželství (3). Několik odpovědí obsahovalo i „typické“ společné aktivity: oslavy (2), výlety v létě (1), společný nedělní oběd (1). Několik respondentů uvedlo, že typická rodina neexistuje (10), je v krizi (5) či slouží k šikanování minorit (1).

3. K dotazníkové metodě ve výzkumu jazykového obrazu pojmu RODINA

Chceme-li srovnávat výsledky výzkumu různých pojmů, jejich profilů, stereotypů, jazykového obrazu světa atp. v různých jazycích či kulturách, je jistě výhodné užít podobnou nebo srovnatelnou metodologii a zdroje dat. Je však třeba počítat i s omezeními, které tato volba s sebou nese, a je nutné si klást otázku, zda jsou všechny metody a zdroje dat stejně vhodné pro všechny zkoumané pojmy a všechny zkoumané kultury. V tomto textu se zaměříme pouze na problematiku dotazníkového šetření, pojem RODINA a česky hovořící mluvčí.

Některé limity souvisejí s podstatou dotazníkového šetření jako výzkumné metody a projevují se bez ohledu na to, zda metodu užíváme v rámci výzkumu založeného lingvisticky, což je náš případ, nebo při výzkumu jiném. Je všeobecně známo, že způsob, jak se dotazujeme, ovlivňuje podobu odpovědí. V našem případě (viz výše) se např. ukazuje, že v otevřené otázce jsou některé rysy rodiny upozaděny, zatímco u otázek v podobě dokončování výpovědí, které jsou úžeji zacílené, se mohou příslušné aspekty zdát jako relativně důležité. Dobře to ilustruje, jak různé otázky odlišně směřují pozornost respondentů.

Na podobu odpovědí má samozřejmě vliv i způsob administrace dotazníku. Nemohou-li např. respondenti o odpovědích déle přemýšlet, lze očekávat, že uvedou nejspíše to, co se jim nejsnáze vybaví. Odpovědi by se tak mohly nejspíše blížit představě prototypu, neboť právě prototypy bývají mezi příklady, které si respondenti vybavují nejsnáze (např. Lakoff, 1987). Vliv může mít také to, že papírová forma dotazníku umožňuje vyplňovat otázky v libovolném pořadí. Pokud respondenti vyplnili např. nejdříve otázky doplňovací, mohlo je to ovlivnit v tom, jaké rysy zkoumaného pojmu zmíní v otázce otevřené. Výzkumník navíc při této formě administrace nemá možnost podobné skutečnosti zjistit.

Zásadní je také otázka, jak výsledky z různých položek dotazníku usouvztažňovat. Důležité je si uvědomit, že přestože výzkumníci pokládají první otevřenou otázku za nejdůležitější, z hlediska respondentů tomu tak být nemusí a odpověď na tuto otázku nemusí nutně nejlépe odpovídat tomu, jak respondenti příslušný pojem chápou. Jsou-li tedy odpovědi na otevřenou otázku a na některé otázky jiné v rozporu (viz výše), bylo by třeba zpřesnit pohled dalším výzkumem.

Pokud jde o specifika kognitivnělingvisticky založeného výzkumu pojmu RODINA, z odpovědí získaných v daném dotazníkovém šetření mj. cítíme jisté napětí – v některých případech odpovědi směřují patrně spíše k **představě ideálu**, k podobě rodiny, jak by si ji respondenti přáli (srov. např. důraz na kladné vzájemné vztahy), v jiném případě možná reflektují

spíše **osobní zkušenosti** respondentů, a to třeba i negativní. Získaná data však k posouzení této polarizace nestačí a opět bylo by třeba výzkum doplnit.

Domníváme se, že obraz rodiny získaný dotazníkovým šetřením mezi studujícími vysokých škol je ovlivněn i **specifickým postavením dané skupiny respondentů** v rámci české společnosti. Respondenti jsou podle nás ve zvláštní životní situaci – jakoby rozkročení **mezi rodinou původní** (s rodiči atd., s nimiž může v českém kontextu řada vysokoškoláků např. ještě bydlet) a **svou rodinou budoucí či současnou** (partner, děti atp.); bližší poznání této situace by však bylo spíše otázkou výzkumu založeného sociologicky či psychologicky. Odpovědi, které jsme získali v rámci výzkumu lingvistického, napětí mezi těmito póly jen naznačují. Zajímavé by také bylo zkoumat, se kterým z těchto pólů bývá asociována láska (možná spíše s partnerem a dětmi?) či funkce podpůrná (možná spíše s rodinou původní?). Podnětné by také bylo porovnat odpovědi respondentů, kteří již mají např. partnerský vztah či vlastní děti, s odpověďmi respondentů, kteří žijí v původní rodině a trvalejší partnerský vztah teprve hledají.

U pojmu RODINA pokládáme studující vysokých škol za skupinu spíše specifickou než reprezentující obraz tohoto pojmu v širší české společnosti a výzkum založený na dotazníkovém šetření pouze v rámci této skupiny vnímáme jako nedostatečně reprezentující bohatost porozumění pojmu RODINA v celé české kultuře. Lze očekávat, že obraz pojmu se v průběhu života a v různých životních situacích proměňuje, proto by bylo dobré provést podobné šetření i u dalších skupin, popř. vzorek pro dotazníkové šetření upravit.⁴

V případě pojmu RODINA se podle nás rovněž ukazuje, že spíše než rozdělení respondentů podle studovaných oborů je podstatný pohled založený na kritériích genderových, protože různé zdroje dat textových (srov. Saicová Římalová, v tisku) naznačují, že v oblasti rodiny stále přetrvávají rozdíly v očekávání, pokud jde o role ženy a muže v ní, což může respondenty ovlivňovat.

Uvedme ještě, že z řady odpovědí respondentů je patrné, že jejich pozadím je jistá představa o „tradiční“ či „typické“ rodině (resp. stereotypu), a i těmito oblastem by bylo třeba věnovat pozornost. Pojem „tradiční rodina“ je přitom složitý a podléhá různým změnám (podrobněji srov. Saicová Římalová, v tisku; tam viz i další zdroje). Provedené dotazníkové šetření se letmo dotklo i několika možných bodů, kde se představa „tradiční“ či „typické“ rodiny možná v současnosti mění (např. vnímání přítomnosti domáčího zvířete, zejména psa, jako typického rysu současné české rodiny; zajímavé by také bylo dále zkoumat, jaké je v daném rámci vnímání stejno-
pohlavních vztahů).

4 Rozdíly mezi různými skupinami mluvčích naznačují jiné zdroje, např. korpus dopisů KSK, korpus ORAL2013 nebo diskuse na stránkách typu www.emimino.cz (podrobněji viz Saicová Římalová, v tisku).

4. Závěrem

Odvážíme-li se – i přes výše uvedené rozpory – dotazníkové šetření provedené typickou metodou výzkumu EUROJOS mezi studujícími vysokých škol shrnout, jako nejvýraznější rys se jeví pojetí rodiny jako skupiny lidí, často rodičů a dětí. Důležité jsou především kladné vzájemné vztahy, zejména láska, a také sdílení a bezpečí. Narození dětí se zdá být často vnímáno jako moment, kdy vzniká nová rodina, a právě děti se stále zdají být pro řadu respondentů důležité. Pokud jde o sňatek, respondenti, kteří se o něm zmínili, se dělí na dvě podobné velké skupiny – pro jednu se sňatek zdá být důležitý, pro druhou nikoli.

Řada odpovědí poukazuje k pojetí rodiny dosti úzce vymezené, tzv. nukleární, a k představě, že rodina se nově utváří v každé generaci (Možný, 2008, s. 275). Důraz na kladné emoční vztahy koresponduje s výzkumy, které sledují dlouhodobý nárůst emocionální funkce rodiny (např. Lenderová, 2016, s. 72–129). Výsledky naznačují také pohyb v představě „typické“ či „tradiční“ rodiny. Např. se zdá, že jako důležitá součást rodiny může být vnímán domácí mazlíček, zejména pes.

Výzkum je, jak jsme uvedli, spojen s obvyklými a očekávanými limity dotazníkových šetření, poukazuje však i k některým specifickým výzkumu pojmu RODINA, popř. výzkumu v rámci česky hovořící společnosti. I když snaha sjednotit při srovnávací analýze metodologii zkoumání různých pojmů v různých kulturách je zcela pochopitelná a bez ní by komparativní výzkum byl sotva možný, otevírají se na základě provedeného výzkumu pojmu RODINA v češtině i otázky, zda lze jednotnou metodologii dotazníkového šetření opravdu použít u všech pojmů a ve všech kulturách.

Potvrzuje se také, že v rámci lingvistických výzkumů, jako je EUROJOS či různé výzkumy stereotypů, je opravdu důležité využívat více typů dat a kombinovat více metod. Získaný obraz zkoumaného pojmu či stereotypu je pak plastičtější, i když uchopení problematiky v celé její komplexnosti je i tak obtížné (a u tak komplexních pojmů, jako je RODINA, možná nedosažitelné). Usouvztažíme-li výsledky naší analýzy všech tří typů dat v rámci projektu EUROJOS (viz Saicová Římalová, v tisku), vidíme, že v dotazníkovém šetření se např. prakticky neobjevily některé významy či profily zachycené v tzv. datech systémových (viz výše např. minimum případů, kdy byla rodina pojímána jako základ společnosti, základ státu atp.) a byly také upozaděny aspekty, které by ve stereotypu rodiny mohly být důležité pro osoby jiného věku či jiné životní zkušenosti (srov. výše např. textová data z korpusu KSK, která poukazují k odlišné akcentaci některých aspektů u generace prarodičů, např. k jinému vymezení hranic rodiny a k centrálnímu postavení vnoučat). Frazeologie a textová data získaná z „klasické literatury“ 19., popř. 20. století (srov. Saicová Římalová, v tisku) zachytily asi výraz-

něji to, co je součástí přetrvávajících složek stereotypu (např. vztah rodiny, společnosti a sociálních norem či rozdělení rolí v rámci rodiny), naopak do-
tazník zřejmě výrazněji naznačil, které aspekty pojmu a jeho stereotypu se
zdají být v současnosti v pohybu (viz výše např. vztah rodiny a manželství,
role dětí, role psa). Zároveň všechny typy dat ukázaly i různé sdílené jevy
(např. některé potenciálně konfliktní oblasti, jako jsou třeba mezigenerační
vztahy, či preferenci kladných vzájemných vztahů a vzájemné podpory
a pomoci).

Literatura

- Bartmiński, J. (2014): Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata. In: I. Bielińska-Gardziel – S. Niebrzegowska-Bartmińska – J. Szadura (eds.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* 3. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński, J. (ed.) (2016): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* 3. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Haviger, J. – Havigerová, J. M. – Loudová, I. (2014): *Lexikální stopa pojmu rodina*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- eMimino.cz [online] (červen 2017). Dostupné z WWW: <www.emimino.cz>.
- KSK-dopisy [online]. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Lakoff, G. (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: Chicago University Press.
- Lenderová, M. (2016): *K hříchu i modlitbě*. 2. vyd. Praha: Karolinum.
- Možný, I. (2008): *Rodina a společnost*. 2. vyd. Praha: Slon.
- ORAL2013 [online] (2013). Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Saicová Římalová, L. (v tisku): Rodina (family) in Czech Language. In: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.

Obraz porodní báby ve střední češtině¹

Jan Dušek

1. Úvod

Obrazu ženy a porodní báby v historii již byla věnována pozornost, a to zvláště historiky, kteří se zabývali dějinami žen nebo dějinami lékařství.² Přímo tématu porodní báby byly též věnovány některé absolventské práce, ať již z oborů historických, či zdravotnických.³

Na lexém *bába* a obraz ženy v tradičním obrazu světa se zaměřili i lingvisté. Zde je nutno zmínit zvláště studie Anny Christou *Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa* (Christou, 2017), nebo *Panna a baba. Tradiční obraz ženy v proměnách života* (Christou, 2016), případně příspěvek Jana Duška *Kdo nebo co je bába ve středověku a raném novověku* pronesený na kolokviu *Staré baby ve středověku* v lednu 2018.

Tato kapitola se věnuje jazykovému stereotypu porodní báby v raném novověku, respektive ve střední češtině. Vychází z dokladů, v nichž se lexém *bába* nachází ve významu „porodní bába“ v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý et al., 2012).⁴ Dalším pramenem jsou vybrané porodnické příručky sepsané v raném novověku, zvláště ty, jejichž autory byli kněží (Günther, 1567; Žalanský-Phaëthon, 1615).⁵

1 Vznik kapitoly byl podpořen projektem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy č. LM2015081 – *Výzkumná infrastruktura pro diachronní bohemistiku* (akronym RIDICS; dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>).

2 Z prací historiků se jedná zvláště o studie Radky Markové (Marková, 2008), Hany Jadrné Matějkové (Jadrná Matějková, 2014), Miroslavy Melkesové (Melkesová, 1999; 2006), Mileny Lenderové (Lenderová, 1997; 1999; 2006; 2009) nebo Václava Bůžka (Bůžek, 2001). Narození v lidové kultuře se věnovala Alexandra Navrátilová (Navrátilová, 2004), ze zaměření na dějiny lékařství lze zmínit práce Petra Svobodného a Ludmily Hlaváčkové (Svobodný-Hlaváčková, 2004) nebo Antonína Doležala (Doležal, 2001).

3 Např. Hrachová (2009), Jadrná Matějková (2015), Slezáčková (2016).

4 Zkratky pramenů použité v kapitole odpovídají zkratkám používaným v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny*.

5 Vycházíme z edice Ratajová, J. – Storchová, L. (eds.) (2013).

2. Výrazy spojené se slovníkovými doklady

2.1 Pojmenování bába

Porodní bába je ve střední češtině označena lexémem *bába / baba*.⁶ Tento lexém je zachycen v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* jako apelativum nebo proprium ve 177 dokladech,⁷ z nichž se 35 dokladů vztahuje ke zkoumanému významu.

Z kontextů, v nichž se lexém *bába / baba* nachází, se dozvídáme bližší informace o obrazu porodní báby ve střední češtině. Tato žena byla přítomná u porodu, byla u ženy, když rodila.⁸ Jejím úkolem bylo pomáhat rodičce⁹ a těšit ji, bránit jejím bolestem a trápení.¹⁰ Také se o ni starala¹¹ a posluhovala jí.¹² Po porodu narozené dítě umyla, ošetřila, zavinula do plenek a pak předala matce.¹³ Porodní bába však nebyla přítomna jen u porodu. Zjišťujeme, že měla za úkol ohledání rodičky již před porodem ve věci těhotenství,¹⁴ ale také se starala o matku v šestinedělí.¹⁵ S porodní bábou je spojen také křest v nouzi, o němž se zmiňují např. texty jednoty bratrské.¹⁶

Podle Rosova slovníku *Thesaurus linguae Bohemicae* (1672) byl rozdíl, když žena byla oslovena *pani bábo* nebo *pani babo*, varianta s krátkým „a“ prý nebyla přijímána porodními bábami pozitivně a rozhněvaly by se.¹⁷

6 Samotný lexém *bába / baba* měl pro apelativa ve střední češtině také další významy, např. „babička“, „stará žena“, „zbabělý člověk“, „kožich“, „pivo pro sládka a jeho čeled“, „koláč“, „kobliha“, „kaše“.

7 Tento údaj se vztahuje k dokladům ve veřejné části Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny.

8 *Obstetrix [...] baba, kteráž při porodu bývá*, (VelNomT, s. 22); *cera Alžběty baby, která bývá u žen při porodu dítě* (TrestTáb, s. 355); *baba při mně byla z města Mladý Boleslavě* (LisPam, s. 79).

9 *Obstetrix, quae parientibus fert opem: bába, kteráž při porodu pomáhá* (VelDict, Ttt 3a1); *baba, kteráž ženám rodícím babí: obstetrix* (VelNomQ, s. 266); *obstetrix est femina, quae iuvat parturientem* (Lact, P1a).

10 V porodnické příručce se ještě dodává, že latinsky se nazývají tyto ženy *obstetrices*, *ab obsistendo, quod dolori parturientium debent obsistere, aby bolestem a trápení rodících žen bránily* (Günther, 1567, s. 72b).

11 *quae parturientium curam agit* (VelSilva, s. 10).

12 *Jedna bába, která ji [manželce saského prince] při porodu sloužití má* (NovPražPost, 30. 7. 1720, s. 5).

13 *Jakož bába z lůna matky nás přijmouc, umývá, ošetřuje, do plének povíjí a potom chovačce aneb matce nás odvozuje* (KomPrax, II, s. 331).

14 *Bylas přehlížena od zdejší báby? Co při tobě spatřila? Že jsem obtížna.* (ArchPis, r. 1768, LF 1918, s. 347).

15 *[...] která při ženách rodících aneb rodičkách pracuje a šestinedělky opatruje* (VelSilva, s. 10); *jenž šestí nedělky opatruje, obstetrix* (VusSlov, Č6).

16 *Poněvadž baba v nouzi křtí, i proč bych já toho také neučinil v takové nouzi* (AktaBratr, VI, s. 115b); *My po babě nekřtíme, než říkáme: Nejsi-li křtěno, já tě křtím; pakli si křtěno, já tě podruhé nekřtím* (AktaBratr, VI, s. 83b).

17 *Moderno tempore honoris causa in baba obstetrix, illum primum a solet produci, ut pani bábo, alias ad iram commoveretur* (RosaSlov, s. 14a).

Lexém *bába* / *baba* se nachází ve spojení se specifikuujícími adjektivy *dětská*,¹⁸ *pupkořezná*¹⁹ nebo *porodní*.²⁰ Již z těchto pojmenování je zřejmé, že porodní *bába* měla důležitou roli u porodu, u něhož pomáhala, a je vidět i její činnost – odřezávala pupeční šňůru.²¹

2.2 Adjektivum *babí*

Od lexému *bába* je odvozeno adjektivum *babí*. V dokladu se nachází ve spojení se křtem (*babí křest*), řeší se např. v jednotě bratrské, zda porodní báby smí, nebo nesmí křtít narozené dítě.²²

2.3 Sloveso *babiti*

S rozením dětí je spojeno sloveso *babiti*, odvozené od substantiva *bába*. Substantivum *bába* i verbum *babiti* ve významu „pomáhat při porodu“ se vyskytují i v dokladech z Bible, např. když egyptský král přikazuje porodním bábám zabíjet narozené židovské chlapce (Ex 1,15–21). Porodní *bába* zde má moc nad životem dítěte.²³ Také se zde dočítáme, že hebrejské ženy umějí samy *babiti* nebo *při porodu posloužiti*.²⁴

V latinsko-českém slovníku Jana Vodňanského *Lactifer* (1511) nacházíme stejně jako v Rešelových slovnících a ve Vusínově nebo Rosově slovníku *babiti* jako ekvivalent k latinskému *obstetrico*, *officium obstetricum agere* (VodňLact, dd 7b, RešSlovA, Eee1b, RešSlovB, A2a). Tomu podle slovníků odpovídá *pomáhám při porodu, sem babou, babím* (RešSlovA, Eee1b), *babí práci konati, rodicím sloužiti* (RosaSlov, s. 14a–b). U Vusína i Rosy je uváděno jako synonymní německé *hebamme abgeben* (VusSlov: Č6, RosaSlov, s. 14a–b).

Rosův slovník *Thesaurus linguae Bohemicae* (RosaSlov, s. 14a–b) zachycuje také mnohá slovesa, která vznikla prefixací od *babiti* a uvádí příklady:²⁵ *do-* (Soudím, že brzo *dobabí*, t. *nebude dlouho babiti*), *na-*, *po-*, (*již sem se dosti nababila, ale předce ještě doněkud pobabím*), *od-*, *pře-* (*tuším ta *bába* přebabila*,

18 Přinese *bába* *dětská* dítě Mráčkovo do kostela sv. Štěpána ve zdi. Mráček seděl pro pikartství v žaláři. I prosila *bába* kněze Beneše, aby křtil (WinterCírk, I, s. 58).

19 Zpráva a naučení ženám těhotným a bábám *pupkořezným* (Knihopis II/7, č. 14863; ZíbrtTěl, s. 30); *pupkořezná bába*, že dětem *pupky řeže* (FljšPřísl).

20 *Bába* *porodní*: *obstetrix* (RešSlovB, A2a).

21 Že dětem *pupky řeže* (VelSilva, s. 10).

22 Bylo také /jednání/ o křtu *babím*, ten odsoudili /účastníci shromáždění polských bratří/, že nemá být od *bab* dán (AktaBratr X 11b, kol. r. 1550).

23 Poručil [...] bábám hebrejským, aby při porodu zabíjely židovské chlapce (BiblKral Ex 1,15); *když budete babiti židovkám a přijde čas porodu, bude-liť pacholík, zabíte ho* (BiblBen Ex 1,16).

24 Ony samy umějí *babiti*, a dříve nežli my k nim přijdeme, rodí, var. *při porodu posloužiti* (BiblVácl Ex 1,19).

25 Rosa často uváděl i potenciální tvary, které vytvořil a které nebyly používány v dobové komunikaci. Tato slovesa vytvořená prefixací od *babiti* jsou v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny doložena jen u Rosy. Za upozornění děkuji Mgr. Štěpánu Šimkovi.

t. něco babením svým rodiče uškodila), u- (ubabila synáčka, t. dostala), vy- (ta baba mnoho set vybabila, t. babením svým zejskala).

S porodnictvím souvisí také substantivum *babení* ve významu „porodnictví“, jež je derivátem od slovesa *babiti*.²⁶ Od slovesa *babiti* je též odvozeno adjektivum *babící*, které je doloženo ve slovním spojení *babící úřad*²⁷ případně participium v kontextu *žena při porodu babící* (WolkPlod, K4b), tj. pomáhající.

3. Další označení pro porodní bábu

Dosud jsme se na základě analýzy dobových textů, v nichž se vyskytuje lexém *bába* a jeho deriváty, věnovali funkcím a činnostem žen, které tuto službu vykonávaly. Další označení pro porodní bábu v porodnických příručkách souvisí s její funkcí opatrovníka a pomoci při porodu. Je také představena jako *bába* nebo *stará matka*, tedy „babička – otce nebo matky matka“, tudíž sem přistupují implicitně i vlastnosti typické pro tuto příbuznou, explicitně pomoc a opatrování v potřebě a bolesti. Je také pojmenována jako *chůva*, protože se stará o narozené dítě, zvedá je, pokládá a hlídá. Kromě toho jsou porodní báby nazvány *veliké matky* všech lidí. Díky tomu jim přísluší od nich stejná úcta jako matkám, však se také pilně a pracně starají o rodící ženy. A když báby umírají, ženy na ně v dobrém vzpomínají a přejí si, aby je zase mohly mít u sebe (Günther 1567, s. 72b, 73b, 74a).

4. Nebeská bába jako metafora Boha

V porodnické příručce nacházíme pojmenování *nebeská bába*, které neoznačuje porodní bábu, ale metaforicky **samotného Boha**, který těhotné ženě podobně jako porodní bába pomáhá při porodu a bez jehož přičinění by nedošlo ke zdárnému narození dítěte. Je zde uvedeno, že

děti roditi není skutek lidské moci, než jest skutek samého toliko Boha a není možné, aby žena sama od sebe svou vlastní možností a činěním na porodu vesele dítě mohla poroditi, kdyby jí sám Pán Bůh neráčil spomáhati a všechno dobré při ní činiti a sám nebeskou bábou nebýti (Günther, 1567, s. 109a; Jadrná Matějková, 2014: 318).

26 [Rafael Jan Steidele] *anatomie, chirurgie a babení mimořádní veřejný učitel* (Knihopis II/8, č. 15688).

27 Voč, voč, že zase nějaká žena ouřad babící přijímala [a proto se zasedání městské rady tak protáhlo] (WaldtKáz, s. 504).

5. Stereotyp porodní báby v porodních příručkách

Z textů porodnických – babických příruček psaných evangelickými kněžími – se dozvídáme o rolích, které na sebe porodní báby berou. Stereotyp porodní báby můžeme strukturovat pomocí sémantických profilů. Stereotyp má v tomto případě podobu ideálu.

Bába je prezentována jako **dobrá křesťanka**. Má být bohabojná, pilně se modlit, žít křesťansky. Porodní báby mají žádat Boha o jeho pomoc a přítomnost při porodu, aby se podařil. Nemají se vyvyšovat a vychloubat svými znalostmi, protože by mohly být zahanbeny Bohem. Nemají se bát při porodu ukázat svou zbožnost před ostatními ženami a pokleknout na kolena a modlit se (Günther, 1567, s. 68a–68b).

Další funkce, která byla od báby očekávána, se blížila **kazatelské funkci**, porodní bába má rodičku nabádat k trpělivosti a k tomu, aby se spoléhala na Boha, že se její utrpení promění v radost, také ji má vírou v Boha těšit v jejím smutku, např. když jí při porodu docházejí síly nebo když zjistí, že se porod nepovede. Předpokladem k tomu, aby mohla těšit rodičky božím slovem, je, že je dobrá křesťanka, zná Bibli a chodí do kostela:

Báby mají rodící ženy těšiti, aby trpělivé byly, Pána Boha samého činiti nechaly, jemu samému toliko důvěřily, žeť on jim jistotně všecko jich bolení a trápení pouhou radostí nahraditi a napraviti ráčí. Také milé ženy potřebují křesťanského předkládání a dobrého těšení v svém bolestném dětí rození, neb častokráte jim to velmi těžce přichází, jedno se v rození upracují, že sobě již více pomáhati nemohou, z čehož příliš zarmoucené. [...] Když pak báby vidí a poznávají, že Pán Bůh s tou rodící ženou míní jináč učiniti, takže již při tom musí svůj život složit, tehdy mají ustavičně jim ku Pánu Kristu ukazovati, aby v něho z pravého srdce věřily a v takové víře v Pána Krista míle a rády umíraly, a že jsou ony před tváří Boží ospravedlněné. [...] A tak mají baby rodícím ženám kazatelkyně býti, kteréž by je slovem Božím učily a těšily v jich těžkém kříži. Ale chtějí-liť je pak právě a užitečně těšiti, tehdyť se musejí prvé slovu Božímu dobře vyučiti, pilně do kostela choditi, kázání slova Božího pilně poslouchati, Písmo znají-li, je samy čítati a tak některé čisté a potěšitelné řeči pamětí chopiti, kteréž by potom zarmouceným ženám v jich těžkých potřebách uměly předkládati. (Günther, 1567, s. 70a–71a; Jadrná Matějková, 2014, s. 322)

Bába je také představena jako ten, kdo se postará o **křest**. Po narození dítěte se má starat o to, aby rodiče nechali dítě pokřtít. V případě nouze může sama dítě pokřtít, ale řádně:

Mají báby, když by žena s pomocí Boží veselé dítě porodila, tuto nejprvní péči míti, rodiče děťátka k tomu míti, aby to dítě hned skrze blahoslavené obmytí křtu svatého od hříchův očištěno a za dítě i za dědice Božího učiněno i pomazáno bylo. A kdyby viděly, že by dítě bylo mdlé, mají je ony hned křtem s potřeby nutně pokřtiti, však tak, aby ony také pravou a křesťanskou správu o křtu s potřeby měly: nejprve aby se Pánu Bohu pomodlily a otčenáš říkaly a potom aby děťátka křtily vodou, ne pivem ani vínem anebo něčím jiným, a aby je křtily podle formy a způsobu od Krista Pána poručeného a vydaného, jakožto ve jménu Otce i Syna i Ducha svatého (Günther, 1567, s. 71a–71b).

Dále je porodní bába charakterizována jako **odbornice**. Má být zkušená, znalá lékařského umění, umět pomoci a poradit rodícím ženám, již se dříve účastnit některých porodů. Aby pomohly budoucí matce, mají báby používat křesťanské prostředky, ne pověrečné nebo modlářské, nemají léčit žeháním nebo jiným čarováním, protože to je hřích proti prvnímu přikázání (Günther, 1567, s. 68b–69a).

Je představena také jako **dobrá služebnice**, která věrně a pilně naplňuje své poslání v jakoukoli hodinu a za jakéhokoli počasí:

Mají také báby při rodících ženách pohodlné, volné a v svém povolání a ouřadě věrné a pilné býti, aby jim jejich pilností a prací nic nescházelo. Mají bdíti, bedlivé býti, hlídati, vošetrovati, občerstvovati, lékařstvím i jiným činěním co jedné prospěšného býti znají. A když po ně k rodícím ženám posílají buďto ve dne, neb v noci, ráno, neb uvečer, mají ihned volně se dáti najíti, sobě nestěžovati ničehéhož. A nic jim tak milého býti nemá, ani spaní, ani žraní, ani jaké hody, pro něž by odkládaly a oddalovaly k milým ženám v jich těžké potřebě jíti. Tolikéž také nemají sobě ničemémuž dáti překážeti, jako zimě, mrazu, horku, teplu, sněhu, dešti ani čemu jinému, než mají hned přede k ženám jíti a povolání svého pilně hleděti (Günther, 1567, s. 69a–69b).

Porodní bába se také má chovat jako **vychovatelka**: „Mají báby dobrotivé, dobromyslné, povlovné a tiché býti, aby ubohé ženy při pracování k dítěti pěkně napomínaly a učily, jak by činiti, se chovati a samy sobě pomáhati měly. Nemají fukavé, vzteklé a popudlivé býti, na ně se neokřikovati“ (Günther, 1567, s. 69b–70a).

Bába je také **opatrovnice**, stará se o matku a narozené dítě. Na matku dává pozor při jídle a pití, odpočinku, aby se nenachladila nebo si jinak neškodila. Zvláště se má starat o mladé ženy, které jsou nezkušené, a má je poučovat o tom, jak se po porodu chovat. Protože je rodička po porodu vysílená, nemá ji nechávat samotnou. Také dává pozor na dítě, aby se o ně matka starala, dobře ho chovala, kojila a nic se mu nestalo:

Když by již žena porodila, tehdy mají tu báby pozor míti na máteř a dítě. Na máteř proto, aby se ona dobře a náležitě chovala v jídle, v pití, v léhání, se nestudila aneb jináč se nemařila, a zvláště mladé ženy, jimžto mají to předkládati, kteréž toho ještě neznají. Také nemají ženy, když porodí, samotné nechávati, než mají při ní býti, na ni pozor míti. Neb žena mnohokrát po takové veliké těžké práci, rodíc dítě, tak velmi nemocné a mdlé bývají, že někdy jako by umíraly, leží, protož jich musejí pilny býti a jich občerstvovati. Tolikéž také mají na novonarozené dítě pozor míti, aby je také pilně opatrovaly, hlídaly, myly, jemu stlaly, je kojily, dobře chovaly, jeho nestudily aneb mu se něčeho zlého přihoditi nedopustily. (Günther, 1567, s. 71b–72a).

7. Závěr

V této kapitole jsme se věnovali obrazu porodní báby ve střední češtině, a to ve světle dokladů z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* a kontextů babických příruček napsaných kněžími. Zjistili jsme, jaká jsou pojmenování pro porodní bábu v tomto období – *bába, dětinská, pupkořezná* nebo *porodní bába*, což souvisí s tím, že její hlavní funkcí je pomoc ženám při porodu. Zároveň v porodnických příručkách od kněží najdeme i metaforické označení *nebeská bába* určené pro Boha, jenž především napomáhá k dobrému průběhu porodu.

Stereotyp porodní báby zachycený v použitých porodnických příručkách psaných evangelickými kněžími představuje ideál, v němž se spojují dva základní rysy: porodní bába je dobrá křesťanka i odbornice. V tomto ohledu lze ve struktuře stereotypu porodní báby stanovit následující sémantické profily:

PORODNÍ BÁBA JE DOBRÁ KŘESŤANKA (TEN, KDO ZAJIŠŤUJE KŘEST; KAZATELKA)
PORODNÍ BÁBA JE ODBORNICE
PORODNÍ BÁBA JE DOBRÁ SLUŽEBNICE
PORODNÍ BÁBA JE VYCHOVATELKA – OPATROVNICE

Ideální porodní bába je tedy nejen dobrou křesťankou, která má těšit rodičku v její těžké chvíli nebo zajistit křest dítěte. Je také odbornicí znalou lékařského umění. Být porodní bábou byla služba, kterou měla žena věrně zastávat, a tato žena se měla osvědčovat jako trpělivá opatrovnice matky i dítěte.

Prameny

- Günther, T. (1567): Knížka potěšitelná, všechněm těhotným a rodícím manželkám. In: J. Ratajová – L. Storchová (eds.) (2013): *Děti roditi jest Božské ovotce: gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, s. 131–243.
- Nejedlý, P. et al. (2012): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 21. 5. 2018. Dostupné z WWW: <<https://madla.ujc.cas.cz>>.
- Žalanský-Phaëthon, H. (1615): O ctných manželkách těhotných a rodičkách křesťanských. Praha: Daniel Karolides z Karlsberka. In: J. Ratajová – L. Storchová (eds.) (2013). *Děti roditi jest Božské ovotce: gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, s. 419–459.

Literatura

- Bůžek, V. (2001): „Tý naděje budou každý čtyři neděle“. Těhotenství v očích šlechty na prahu novověku. *Dějiny a současnost*, 25, 2001, 3, s. 8–13.
- Doležal, A. (2001): *Od babictví k porodnictví*. Praha: Karolinum.
- Hrachová, H. (2009): „Těhotným, rodičkám a šestinedělkám ku pomoci“. *Obraz porodní báby na jihu Čech v 18. a 19. století*. Diplomová práce. České Budějovice: Filozofická fakulta Jihočeské univerzity.
- Christou, A. (2017): Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 198–208.
- Christou, A. (2016): Panna a baba. Tradiční obraz ženy v proměnách života. In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 87–94.
- Jadrná Matějková, H. (2014): „A tak mají báby rodícím ženám kazatelkyně býti.“ Duchovní rozměr v úloze porodních bab v českojazyčné babické literatuře raného novověku. In: A. Kalous – J. Stejskal – J. Šrámek (eds.), *Jedinec a evropská společnost od středověku do 19. století*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2014, s. 311–330.
- Jadrná Matějková, H. (2015): *Neznalé báby a vzdělání lékařů. Konstrukce (ideální) porodní báby a strategie vytváření autority ve spisech autorek a autorů raně novověkých porodnických příruček z německojazyčných oblastí*. Disertační práce. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci.
- Lenderová, M. (1997): ... Bůh nás obdařil malou Pepičkou (Několik poznámek o mateřství v Čechách 18.–19. století). *Historický obzor*, 8, 1997, 11–12, s. 264–268.
- Lenderová, M. (1999): *K hřichu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta.

- Lenderová, M. (2006): Porodní bába: od poslání k profesi. In: E. Broklová (ed.), *Věre Olivové ad honorem: sborník příspěvků k novodobým československým dějinám*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, s. 227–244.
- Lenderová, M. (2009): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Marková, R. (2008): Porodní příručky jako pramen poznání těhotenství a porodu v raném novověku. In: J. Kubeš – R. Pavlíčková (eds.), *Šlechtic mezi realitou a normou. Miscellanea ze studentských prací k dějinám raného novověku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 37–62.
- Melkesová, M. (1999): „... ku pomoci a odlehčení těžkých trápení těhotných paní...“ Lékařské knihy a porodnické instrukce 16. století. *Historický obzor* 10, 1999, 5–6, s. 122–128.
- Melkesová, M. (2006): „... skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ Raně novověké šestinedělky, porodní báby a kmotry. In: K. Ptáčková – M. Lenderová – J. Stráníková (eds.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie: (sborník příspěvků v IV. pardubického bienale 27.–28. dubna 2006)*. Pardubice: Univerzita Pardubice, s. 263–290.
- Navrátilová, A. (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Slezáčková, L. (2016): *Porodní báby v Čechách posledních tří století*. Bakalářská práce. Liberec: Technická univerzita v Liberci.
- Svobodný, P. – Hlaváčková, L. (2004): *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton.

Pojmenování policisty v českém prostředí. Jedna z cest k rekonstrukci stereotypu

Jana Příkrylová

1. Úvod

Policajt, polda, fízl nebo *cajt* – to jsou dnes celkem běžná označení příslušníků Policie ČR (a nepřesně i strážníků policií obecních a městských).¹ Fantazie a vynalézavost při hledání výrazů označujících zástupce bezpečnostních sborů ale je a byla mnohem bohatší. Některá z označení používaných už v 19. a na počátku 20. století přežila v nezměněném významu dodnes, některá postupně zanikla a doklady o nich máme převážně díky iniciativě samotných policistů a četníků, kteří mluvu „galerky“ více či méně pečlivě zaznamenávali a předávali k oficiálnímu zpracování.² Dnes už sice tato tradiční „galerka“³ jako kompaktní sociální skupina s vlastním jazykem neexistuje, nicméně některé její výrazy přetrvávají dodnes, a to nejen v obecné i hovorové češtině, ale také v samotné policejní mluvě. Náš zájem se ovšem neobrací ani k mluvě policejní, ani k tajné řeči lidí z rakousko-uherského a později prvorepublikového podsvětí obecně, ale k její určité výseči, a to jsou již zmíněné výrazy označující zástupce zákona, tedy policisty a četníky. Že bude soubor těchto

---

1 Přestože se obecně hovoří o policii a policistech, Policie ČR a obecní či městské policie jsou organizačně i legislativně zcela odlišné instituce s rozdílnými pravomocemi i předměty profesního zájmu. My ovšem v této kapitole rezignujeme na přesnost legislativní a přidržíme se obecného označení *policista*, bez ohledu na to, zda se jedná o příslušníka policie státní, nebo obecní.

2 Kromě aktivit založených spíše na osobní iniciativě jednotlivých příslušníků policie a četnictva proběhlo několik oficiálních sběrů jazykového materiálu; první nařídilo ministerstvo spravedlnosti v letech 1925–1926 hlavně pro potřeby kriminalistů, pro druhý v roce 1933 sestavil dotazník František Oberpfalcer, výsledky zveřejnil v *Učebnici kriminalistiky* Josef Lebeda (Oberpfalcer, 1934). Další sběr proběhl patrně v letech 1935–1936 na základě rozkazu Ústředního četnického pátracího oddělení v Praze a ve stejných letech se sběrem „světské hantýrky“ zabýval Jaroslav Podzimek pro účely slovníčku zveřejněného v časopisu *Bezpečnostní služba* v roce 1937.

3 Výraz *galerka* označoval v dobách první republiky (a patrně už dříve) poměrně homogenní skupinu lidí, kteří se živili nelegální činností. V jistém smyslu se tento výraz ve stejném významu používá i v současné době, vytratil se ale sociologický faktor uzavřené a celistvé skupiny lidí. Výraz *galerka* se tak stal de facto historismem.

výrazů poměrně bohatý, se dalo předpokládat, přesto však je jeho dosavadní rozsah překvapující – v současné době čítá celkem 140 výrazů.

2. Sběr jazykového materiálu

Součástí souboru výrazů označujících policisty a četníky jsou pojmenování historická i aktuální; každá z těchto skupin logicky vyžadovala jinou metodu jejich vyhledávání a sběru.

2.1 Výrazy historické

V případech výrazů používaných v době Rakouska-Uherska a první republiky (z nichž ovšem některé korespondují i s aktuálním územím – například pojmenování jako *benga* nebo *chlupatej* se dnes používají celkem běžně, dokonce i v takových podobách jako *bengora* pro policistku, nicméně doložené jsou už ve slovnících sestavených samotnými četníky, nebo dokonce ještě dříve)⁴ bylo jedinou cestou zkoumání písemných pramenů, tedy zmíněných slovníků vytvořených samotnými uniformovanými strážci zákona a pro jejich potřebu. Určitý vhléd (ovšem spíše do tajné řeči jako takové) poskytl také Puchmajerův slovník přidružený k jeho učebnici romštiny (Zíbrt, 1902)⁵ a další slovníky vycházející právě z Puchmajera, například Judův nebo Hájkův slovník otisknutý v *Českém lidu* (Juda, 1902; Hájek, 1906) nebo slovník Bredlerův (Bredler, 1914). Zdrojem je i soudobý tisk (například *Národní politika* přinesla v lednu 1927 stručný, ale velmi zajímavý text přibližující veřejnosti mluvu pražského podsvětí – je možné, že tento text čerpal z prvního známého oficiálního sběru výrazů z mluvy tehdejšího podsvětí z let 1925–1926).

2.2 Výrazy současné

Považujeme za nutné upozornit na fakt, že zatímco výrazy historické pocházejí z výraziva pachatelů trestné činnosti, pojmenování současná byla a jsou získávána přímo z vyjadřování samotných policistů, případně excerptů z běžného vyjadřování veřejnosti. To souvisí jednak s faktem, že hovořit s pachateli trestné činnosti vědomě, řízeně a v rámci konkrétního výzkumu je prakticky nemožné,⁶ jednak s tím, že galerka ve své původní

4 Například výraz *benga* je ve významu „četník“ doložen už v učebnici romštiny v roce 1882 (Ješina, 1882).

5 Teprve během přípravy této kapitoly se nám podařilo získat neobyčejně cenný materiál v podobě zpráv z jednotlivých četnických stanic z roku 1935, které obsahovaly posbírané výrazy z řeči místního podsvětí, v některých případech dokonce i s uvedením původu, případně dalšími vysvětlivkami. Tyto materiály dosud nebyly podrobněji prostudovány, je tedy pravděpodobné, že se soubor výrazů, které sledujeme, ještě rozšíří.

6 Je ovšem třeba uvést, že mluva pachatelů trestné činnosti přesto zpracována byla. V roce 2012 publikovala Lucie Radková výsledky svého dotazníkového šetření ve vybraných věz-

podobě (tedy jako relativně zřetelně vydělená sociální vrstva) dnes prakticky neexistuje, přestože s kriminálně motivovanou utajovací funkcí některých promluv se setkat můžeme – viz například některé známé korupční kauzy nebo případ, kdy ředitelka kabinetu předsedy vlády měla zneužít vojenskou rozvědku.

Už jen z těchto důvodů proto bylo nutné zvolit jiné metody získávání dat. V úvahu přicházela buď dotazníková metoda, nebo cesta rozhovorů s respondenty (v našem případě policisty), případně kombinace obou těchto metod. Ve dvou případech byla zvolena metoda dotazníková, ta se ovšem z mnoha důvodů neosvědčila.⁷ Výsledky naopak přináší druhá metoda, tedy vedení rozhovorů s respondenty. I ta má ovšem značná úskalí, z nichž to nejcitelnější je časová náročnost. Na druhou stranu jde o nejpřirozenější cestu získávání dat, která má navíc tu výhodu, že je možné excerpovaná data okamžitě upřesnit a ověřit.

3. Pojmenování policistů

Jak již bylo uvedeno, soubor výrazů používaných – historicky i aktuálně – k označení policistů je až nečekaně rozsáhlý. Ve většině případů jde o expresivní pojmenování, naznačující (negativní) vztah mluvčího k policistům, což má samozřejmě svou logiku vzhledem k tomu, jací mluvčí byli uživateli těchto výrazů. Dá se říci, že jediné případy neutrálních pojmenování jsou výrazy *policista* a *příslušník* – tedy výrazy povahy oficiální. Ve všech ostatních případech je přítomen další sémantický a/nebo pragmatický odstín, a to latentní (*flojd*) nebo explicitní (*pabl*, *vocas*) pejorativnost. Ta je ostatně leckdy dána už původem výrazu, jeho motivací, resp. – řečeno s Lakoffem a Johnsonem (1980/2002) – je spojena se zdrojovou oblastí shromážděných metaforických pojmenování či s rysem, který je exponován u pojmenování metonymických (viz dále). Setkat se můžeme s výrazy přejatými z jiných jazyků (němčina, romština) nebo inspirovanými věcnou či zvukovou souvislostí s jiným prostředím, například německým a rakouským *rotwelschem*⁸.

---

nicích. Pro potřeby této kapitoly její počin nové informace nepřinesl, nicméně z pohledu zkoumání policejní mluvy obecně se jedná o velmi cenný příspěvek, který znovu dokládá formální a významovou blízkost mluvy policejní a zločinecké či vězeňské.

- 7 V těchto dvou konkrétních případech nebyla možnost hovořit přímo s respondenty a vysvětlit jim účel šetření, z odpovědí pak byla zřejmá (a v některých případech dokonce i explicitně formulovaná) nedůvěra, neochota zúčastnit se šetření nebo to, že respondenti odpovídali na základě příkazu nadřízených.
- 8 Výrazem *rotwelsch* označuje němčina „mluvu zločinců“, vzhledem k tomu, že sloužil nejen ke komunikaci, ale také jako utajovací prostředek, lze jej považovat za německou obdobu české hantýrky – mluvy argotické.

Pokud budeme sledovat, čím se mluvčí při vytváření pojmenovacích výrazů pro policisty inspiroují, nalezneme poměrně zajímavé skupiny výrazů čerpajících z určitých zdrojových oblastí – viz dále, která poukazují ke stereotypovým vlastnostem policisty. Zkoumání stereotypu policisty není primárním cílem této kapitoly, lze ovšem nalézt souvislost mezi různými skupinami pojmenování pro policisty a tím, jaký obraz tohoto povolání v české společnosti (jistě pod různými vlivy) fungoval a funguje. Motivace metaforických pojmenování a jejich zdrojové oblasti, pejorativnost některých pojmenovacích skupin nebo akcent na typické atributy a vlastnosti (reálné nebo přisuzované) nám o stereotypech policisty leccos naznačují. Některé výrazy čerpají z významových okruhů spojených s činnostmi, předměty nebo vlastnostmi považovanými za typické pro policisty, u některých metaforických pojmenování je zdrojovou oblastí tuctvo, zvířata apod.

3.1 Významové okruhy, z nichž se rekrutují pojmenování policistů

3.1.1 Vzhled policisty

3.1.1.1 Stejnokroj a jeho části

Přilba, šavle nebo součásti stejnokroje byly bohatým zdrojem některých pojmenování pro policisty. Například výrazy *šelengeres*, *šelengero*, *šelengerák*, *šilingr* mají všechny stejný původ v romském *šelo* „lano, provaz“ (Ješina, 1882).⁹ V romštině má původ i další pojmenování, a to *charengero* (*charo* znamená v romštině „meč, šavle“). Čepice z králíčí nebo zaječí srsti (podle některých pramenů – jedná se především o hypotézu historiků z Muzea Policie ČR – to ale byly spíše zimní vlněné kabáty) daly vzniknout výrazům *chlupatej* nebo *chlup*.

Nejen materiál, ale i tvar součástí výstroje hrál při tvoření nových pojmenování roli: například výrazy *šišatej* a *špičák* vycházejí z tvaru přilby (ostatně stejnou motivaci má i další označení policistů, a to *francek* s *píkou* nebo jen *píka* – podobně je tomu i v rotwelschi, který znal výrazy *Pickelhaub*, *Pickelfritz*). Z typického atributu policisty vychází označení *pendrek*, *uniforma* (výraz běžně užívaný pro policisty v současné době). Zajímavé jsou výrazy *hendrek*, *hépender*, jejichž zdrojem, byť nezřetelným, je právě výraz *pendrek*.

3.1.1.2 Barva stejnokroje nebo jeho části

V tomto případě se jedná o výrazy novější a používané samotnými policisty nebo občany. Barva stejnokroje nebo jeho části – nejčastěji čepice – je ovšem jen jednou částí významového přenosu a představuje původní zdroj pojme-

9 Není bez zajímavosti, že v mluvě lidí porušujících zákon se objevovalo frazeologické *jít po špagátě* ve smyslu „jít postrkem“, což bylo de facto terminologické označení úředního postupu, při němž byla dotyčná osoba vykázána z města, kde se zdržovala, do své domovské obce.

nování. Barva je ale zdrojovou oblastí metafor, která zakládá samotné pojmenování. V době, kdy příslušníci sboru měli zelené uniformy, se rozšířily výrazy jako *olivý*, *jehličí* nebo *špenátí*, příslušníci železniční policie, kteří nosili fialovomodré stejnokroje, bývali označováni jako *švestky* nebo *borůvky*, policisté specializující se v současné době na dopravu zase bývají na základě bílých čepic označováni jako *hluchavky*, *žampioni* nebo *mlíkaři*.

3.1.1.3 Ptactvo

Z říše ptactva pochází hned několik pojmenování pro zástupce zákona, například *sýkora*, *zlatohlávek*, *chocholouš*, *strnad*, *krahulík*. Dvě pojmenování byla utvořena na základě dvojího, metonymického a zároveň metaforického významového přenosu. Výraz *chocholouš*, označení ptačího druhu, je motivačně spojen s chocholem, který uniformovaní příslušníci sboru nosili na čáce (podobně je tomu u výrazů *chocholáč* nebo *chocholatej*); současně je tato metonymie metaforicky propojena s názvem ptáka, který má rovněž na hlavě nápadnou chocholku. Podobně pojmenování *zlatohlávek* motivačně souvisí se zlatou barvou některých prvků na policejních přilbách a zároveň se metaforicky spojuje s názvem ptačího druhu. Výraz *sýkora* je pravděpodobně významově analogický k vídeňskému *Blaumasl* pocházejícímu z *Blau-meise*, tedy „modřinka“ (zřejmě se tu jedná o inspiraci barvou policejního stejnokroje nebo jeho prvků). Podle Oberpfalcera rotwelsch neoznačoval policisty jen jako modřinky, ale také jako pštrosy, což mají být údajně jedni z nejhloupějších ptáků (Oberpfalcer, 1934). O ostatních „ptačích“ názvech můžeme pouze spekulovat.

3.1.1.4 Zvířata

Také tato skupina nabízí zajímavá pojmenování, například *bejk* (a odtud také *bejkárna* pro policejní stanici), *šakal* (a *šakec*), *doga*, ale také metonymické *čenič*. Z výrazů používaných v současné době lze uvést pojmenování *sršni* pro příslušníky zásahových jednotek a protiteroristické jednotky URNA. V případě výrazu *bejk* si lze jeho motivaci jen domýšlet, nicméně je možné, že inspirací tu mohou být vlastnosti považované za typické pro býky, tedy zarputilost, síla a nebezpečnost. Podobně v případě *šakala* můžeme mít za to, že tu hraje roli celková negativní konotace. V případě *dogy* a *čeniču* je již motivace srozumitelnější, zejména pokud si uvědomíme, že častý výraz spojovaný s pátrací a kontrolní činností policistů je sloveso *čmouchat* (viz dále). Velmi zajímavé je pojmenování *sršni* pro policisty ze specializovaných jednotek zaměřených na boj s nebezpečnými pachateli. Je zcela zjevně spojeno s činností považovanou za typickou pro policisty při zákrocích, tedy s rychlostí a účinností. Navíc tito policisté vždy zasahují v početnějších skupinách, které by mohly připomínat roj. Svým způsobem sem můžeme zařadit také výraz *kima* – jedná se o výraz přejatý z němčiny (a zcela původně

z hebrejštiny), v níž *die Kimma* znamená „veš“. V německém *rotwelschi* tedy jde o zřetelné pejorativum, v češtině je expresivita výrazu zastřena.

3.1.2 Typické činnosti policistů

Činnosti typické pro příslušníky bezpečnostních sborů rovněž motivovaly vznik některých výrazů. I tady ovšem bývá přítomen expresivní nádech, například výrazy *čuchal* a *čmunchal* odkazují k činnosti pátrací (ostatně stejně jako již zmíněný *čenich*), podobnou motivaci lze vysledovat u výrazů jako *vočko*, *cvikr*, *brejlovec* nebo *plíživý voko* – v těchto případech totiž nejde nutně o to, že by policisté nosili brýle, ale o to, že sledují a pátrají. Další z podobně motivovaných výrazů je *šmír*, i když původní význam tohoto pojmenování odkazoval spíše k významu „hlídat, dávat pozor“, a používali ho sami zloději mezi sebou. Výrazy *procházka* a *patrně i dupa* a *dupák* pro změnu našly inspiraci v pěší hlídkové činnosti četníků a policistů. Zajímavé je pojmenování *cengr*, které označuje také vojáka a původ má patrně v perském *džen-gaver* „bojovný“.

Do této skupiny lze zařadit také poněkud specifické označování policistů a četníků pomocí výrazů odkazujících do oblasti mýtů. Není bez zajímavosti, že nejčastěji se jim dostalo pojmenování pro entity stojící na ose dobra a zla, tedy přímo na opačných koncích, přičemž ani tato pojmenování nepostrádala ironický nádech, alespoň pokud šlo o výrazy jako *andělíček* nebo *anděl strážný*. Na opačné straně pak stojí výraz *čert*.¹⁰ Do této kategorie spadá také výraz, který je dnes pro policisty používán i v běžné populaci, a to *bengo*. Původní podoba tohoto pojmenování je *beng* (a jeho výslovnostní varianta *peng*). Jedná se o výraz přejatý z romského *beng* „čert, ďábel“ (Ješina, 1882).

3.1.3 Typické vlastnosti policistů

Pejorativní nádech byl nepochybně zřetelný i u již uvedených výrazů, objevovaly nebo objevují se však samozřejmě i takové, v nichž hraje negativní expresivnost hlavní roli. Ty většinou odkazují k hlouposti coby vlastnosti považované pro policisty za typickou (viz ostatně i pointy vtipů o policistech, které akcentují právě jejich údajnou hloupost). Například výraz *antoušek* označující primárně pohodného, stejně jako *pabl*, *vocas* nebo *úd*¹¹ ob-

10 Zdrojem tohoto pojmenování se údajně stal hrot na policejních přilbách, na druhou stranu nelze vyloučit ani konotace s peklem coby místem, kde končí hříšníci. Například v souvislosti se zákroky zásahových jednotek se dnes mezi policisty používá označení, že zadržnou osobu *odnesli do pekla*.

11 Výrazy *vocas* a *úd* odkazují k mužskému genitálu a v tomto ohledu bychom sem mohli zařadit i výraz *orgán*, který je ovšem v oficiálním administrativním styku běžně používán jako terminologické označení úřadu nebo instituce – orgány činné v trestním řízení. V obecné češtině je pak tento termín ironizován a používán pro policisty, případně úředníky nebo zástupce (i politické) některých institucí. Nezřídka s ním v běžné mluvě v tomto kontext-

sahují negativní konotace zcela zřetelně. V případě výrazů *vocas* a *úd* je tato negativní konotace dána pejorativním odkazem k mužskému genitálu. Podobně výraz *bulík* v sobě nese zřejmou expresivitu odkazující k hlouposti (otázka je, zda tento výraz může nějak souviset například s frazémem věšet bulíky na nos). Svým způsobem by další výraz – *platfusák* – mohl odkazovat i k výše uvedené kategorii výrazů inspirovaných typickou činností, v tomto případě opět dominující pěší službou. Poněkud zastřenější může být motivace v případě výrazu *flojd*, přejatého z anglického *floyd*, tedy „dutý“ (v angličtině je ostatně toto pojmenování pro policisty také běžně užíváno), Zdánlivě podobným případem by mohlo být ironické *chytrák*, *chytřej* jako označení pro detektivy.

3.1.4 Nejasná motivace

Objevují se samozřejmě i výrazy, jejichž inspirace není známá, ani ji nelze spolehlivě dedukovat. To je případ pojmenování jako *louka* nebo *vejška*¹². Nejasný je důvod pojmenování *mlsnej*, i když v tomto případě je možná souvislost s tím, že policista „si dělá zálusk“ na pachatele. Zcela zřejmý není ani původ výrazu *fízl* (a jeho variant *fízloun* a *fizule*), který přitom patří k těm vůbec nejrozšířenějším. *Stručný etymologický slovník* (Holub – Lyrer, 1968) hledá jeho původ v latinském *fiducius* „důvěrník“. Podle Rejzka (2015) ovšem původ slova souvisí se středohornoněmeckým *Visel* „penis“. Přeneseně se pak tento výraz v rotwelschi používal ve smyslu „pasák, zrádce, uduvač“.

3.2 Ostatní

3.2.1 Oficiální název policie jako východisko příznakových pojmenování

Základní variantou kromě oficiálního označení *policista* je patrně nejrozšířenější *policajt*, dalšími variantami jsou *polda*, *poliš*, *polizón*, ale také *cajt*, *licajt* a pravděpodobně také *lizoun*. Za historismy, které by formálně jistě spadaly do kategorie odvozenin z oficiálního názvu, lze označit výrazy jako *vébák* a *vébáček* (odvozeniny od zkratky VB – Veřejná bezpečnost), případně *esenbák* a – ač historismus, stále hojně používaný – *estébák* (obojí opět utvořeno ze zkratk: SNB – Sbor národní bezpečnosti, StB – Státní bezpečnost).

---

tu bývá nakládáno jako se substantivem životným: „Je to tady samej orgán!“ „Nazdar, orgáne!“ „Áááá, už dou orgáni!“ (excerpováno z běžné mluvy osob, které policisté kontrolovali při výkonu služby).

12 Dnes se výraz *vejška* používá mezi policisty jako označení pro kriminalisty. Mluvíci to vysvětlují tím, že příslušníci kriminální policie patří k policejní elitě. Není ovšem jasné, zda podobná motivace mohla být přítomná i v době, kdy tímto výrazem nazývali policisty obecně mluvčí tzv. galerky.

3.2.2 Apelativizovaná propria

Policisté a četníci bývali dříve označováni také některými vlastními jmény. Svým způsobem bychom sem mohli zařadit již zmíněný derivát *polda* (homonymní s hypokoristikem jména Leopold), česká galerka ale příslušníky policie a četnictva nazývala také *francek* (nebo *francek s píkou*), *franta*, *františek*, *béda*, *benjamín*. Kuriozitou je pojmenování *Háťa s žuklem*. Jedná se o pojmenování vzniklé ze jména konkrétního policisty – detektiva Hatiny, který měl psa. Pojmenování se objevuje v Lebedově *Učebnici kriminalistiky*, ale není možné zjistit míru jeho rozšířenosti a užívání v obecném kontextu (Lebeda, 1938).

3.3 Výrazy přejaté

Kromě výrazu *kima*, o němž byla řeč výše a který tajná řeč české galerky převzala z němčiny (ovšem původ má tento výraz v hebrejském kinním „veš“), označovalo podsvětí policisty také jako *hačáry* (převzato z maďarštiny), *frhaftáky* (z německého verhaften „zatknout“) nebo *klempíře*. V posledním případě je ovšem původ přejímky značně zastřený. Užívalo se také v němčině – německý rotwelsch používal pro policisty označení *Klempners Karl*, jméno *Karl* v tomto případě představuje deformaci výrazu *Kerl* neboli „chlap“, *Klemme* zase znamená „svorku nebo svěradlo“, ale i „tíseň“. Navíc *Klempner* je německý výraz pro „klempíře“. Český výraz je tedy jakousi analogií k německému rotwelschi.

Dalšími zajímavými příklady jsou výrazy *hé* a *hej*. Zdánlivé interjekce jsou ovšem spíše přejímkami z rakouského rotwelsche: vídeňský výraz *Hemann* byl vytvořen z interjekce *hé*, k němuž by v češtině bylo analogické citoslovce *hej*. Samotné *hé* je výraz pro policistu a přeneseně i policejní stanici, který pronikl i do českého argotu – na *hé* neboli na „stanici“ (Oberpfacer, 1934). Dalo by se tedy říci, že *hé* je přejímka původnější, *hej* je pak varianta počeštěnější.

V současné době se objevují spíše přejímky z angličtiny, například již zmíněný *flojd*. Pojmenováním v pravém slova smyslu pak sice není zkratka ACAB, nicméně zde má své místo vzhledem k tomu, že se velmi často objevuje nejen v podobě nápisů na zdi, ale jde také o fenomén v oblasti vězeňského tetování. Jedná se o původně anglickou zkratku věty „All Cops Are Bastards“, do češtiny nejčastěji překládané „Všichni policajti jsou parchanti“.

4. Policisté sami o sobě

Také to, jak policisté nazývají sami sebe, tvoří zajímavý soubor výrazů. Ty ovšem většinou neoznačují policisty obecně, ale spíše příslušníky specializovaných útvarů nebo policisty vykonávající specifické činnosti. Například *šlapka* označuje pěší hlídku, *stojka* hlídku stojící na jednom místě, *sledka*

nebo *esko* policisty z útvaru specializovaného na sledování podezřelých. Široké spektrum pojmenování nabízí označení policistů ze zásahových jednotek nebo Útvaru rychlého nasazení: *urřáci, urňata, účkaři, sršni, bubáci, smrtibráchové, smrtonošové, lovci lebek, lyžaři*. Kriminalisté vyšetřující specifické druhy kriminality bývají často označováni stejně jako pachatelé této trestné činnosti, policisté vyšetřující krádeže aut jsou tedy *autaři*, specialisté na vyšetřování vykradených bytů bývají označováni jako *bytaři*, *mordýři* vyšetřují vraždy, *loupežníci* se specializují na pachatele loupeží, *násilníci* vyšetřují násilné trestné činy. Specialisté na hospodářskou kriminalitu bývají označováni jako *pytlouni* nebo *párkaři* (oba výrazy stojí na vtípkování o činnosti těchto policistů – nosí peníze v pytlích a většinu času tráví pojiďáním parků).

5. Závěr

Označování i oslovování policistů představuje neobyčejně bohatý a barvitý soubor výrazů; tato kapitola je zdaleka nemohla představit všechny. Nicméně i z tohoto vzorku zřetelně vyplývá, že tvořivost při nacházení pojmenování pro zástupce zákona (a nejen pro ně) byla a je velmi bohatá, a to nejen z perspektivy těch, kteří porušují zákon, ale i v běžné mluvě nebo v mluvě samotných policistů.

Zdrojové oblasti metaforických pojmenování i okruhy aspektů zohledňovaných při metonymických konceptualizacích poukazují k různým polohám stereotypu policisty: k jeho typickým vlastnostem vzhledovým (uni-forma, její barva a nápadné součásti výstroje i výzbroje) i k vlastnostem a činnostem vyplývajícím z jeho role (pátrání, sledování apod.) či k dalším stereotypovým atributům. Zároveň je z předložených pojmenování obvykle patrný i postoj mluvčích k těm, kdo vymáhají zákon. Tento postoj se během uplynulých desetiletí nijak radikálně nemění, spíše se mohou upravovat jeho projevy. Navíc je možné, že v mnoha případech je v pojmenováních přítomna – alespoň částečně – také utajovací funkce, což vyplývá z faktu, že se jedná (či jednalo) o výrazy používané pachateli trestné činnosti, kteří měli jednak k policii negativní vztah, jednak před ní potřebovali skrýt obsah svých promluv. V současné době se některá z těchto pojmenování stále používají ve stejném významu, vymizela ovšem utajovací funkce a není výjimkou, že tyto výrazy používají i sami policisté.

Český stereotyp policisty na svou komplexní rekonstrukci teprve čeká. Je však patrné, že studium bohatého souboru historických i současných pojmenování policisty bude v tomto ohledu velmi podstatné a již nyní přináší některá cenná zjištění.

Prameny

- Bredler, F. (1914): *Slovník české hantýrky (tajné řeči zlodějské)*. Železný Brod.
- Hájek, V. (1906): Hantýrka (tajná řeč) zlodějská ze zač. XIX. stol. *Český lid*, 15, s. 46–48.
- Hugo, J. (ed.) (2006): *Slovník nespisovné češtiny*. 2. vydání. Praha: Maxdorf.
- Juda, K. (1902): Tajná řeč („hantýrka“) zlodějův a šibalů. S literárně-historickým úvodem Dra. Čenka Zíbrta. *Český lid*, 11, s. 139–143.
- Lebeda, J. (1938): *Učebnice kriminalistiky*. Praha.
- Podzimek, J. (1937): *Slovníček světské hantýrky*. Příloha časopisu Bezpečnostní služba – *List pro úřady, sbory a orgány bezpečnostní v Československé republice*.
- Radková, L. (2012): *Jak se mluví za zdmi českých věznic*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
- Zíbrt, Č. (1902): Puchmajerův slovník řeči zlodějské z r. 1821. *Český lid*, 11, s. 172–178.

Literatura

- Holub, J. – Lyer, S. (1968): *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Ješina, J. (1882): *Romáňi čib čili Jazyk cikánský*. Praha. Fr. A. Urbánek.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1980 /2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Oberpfalcer, F. (1934): Argot a slangy. In: V. Dědina (red.): *Československá vlastivěda. Díl 3, Jazyk*. Praha: Sfinx, Bohumil Janda, s. 311–375.
- Ouředník, P. (2005): *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny 1945–1989*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Rejzek, J. (2015): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.

Znaky pro jídlo v českém znakovém jazyce – jejich motivace a utváření v historickém kontextu

Lenka Okrouhlíková

1. Úvod

Původní motivaci znaků českého znakového jazyka užívaných pro označení různých jídel můžeme odhalit díky existenci textů pocházejících z 19. století, tedy z doby, kdy se český znakový jazyk konstituoval jako systematický, přirozený a kolektivně užívaný komunikační systém v rámci institucionalizovaného vzdělávání neslyšících.¹

Neslyšící děti přicházely do školy vybaveny určitým omezeným souborem gest – *posunků* –, které si vytvořily v domácím prostředí v interakci se svým slyšícím okolím.² Ve škole pak, na základě dohody mezi učiteli a žáky, vznikaly nové znaky, vznikala řeč, která se neustále vyvíjela a zdokonalovala. Z prvotního ukazování na věci přítomné – *deixe* –, se postupně vyvíjely znaky pro různé objekty a činnosti, posléze se vytvářely také znaky pro abstraktní pojmy.³

Do podoby znaků se přenáší vnímání okolního světa zrakem, zejména pak vnímání pohybu, tvaru, velikosti či umístění v prostoru. V rámci národního vyučování neslyšících byly rozličným pojmům přiřazovány různé vlastnosti, respektive znaky. Učitel s dětmi „probere napřed předměty, které je obklopují a které má dítě nejen viděti, ale i ohmatati, potěžkati, po

---

1 Neslyšící byli v 18., 19. i 20. století běžně označováni jako *hluchoněmí*, toto označení se objevuje i v názvech tehdejších škol. V souladu s tím budeme toto označení v textu užívat i my, přestože je dnes vnímáno pejorativně.

2 „V současnosti se obecně přijímá, že dítě do procesu osvojování jazyka vstupuje dobře vybaveno souborem základních pojmů získaných díky interakcím s okolním světem [...]. Některé z těchto raných pojmů získává dítě bezpochyby autonomně (tj. nezávisle na jazyku), jde zejména o pojmy, které jsou univerzální (např. trvalá existence fyzických předmětů)“ (Bowerman, 1976, s. 112–113, cit. dle Wierzbicka, 2014, s. 29–30).

3 K tomu podrobněji srov. Okrouhlíková (2015), Beran (1878), Frost (1861), Fuchs (nedatováno), Huleš (1891), Kmoch (1886), Kolář (1897), Krs (1887), Malý (1875, 1897), Mücke (1834), Staněk (1846), Škornička (1890).

případě i očichati a ochutnati: ať udává pomocí učitele jejich části, velikost, tvar, počet, barvu, k čemu a z čeho jsou atd.; ať ukazuje a kreslí předměty, na nichž se nalézají podobné znaky; nechť mu dá učitel rovnati předměty dle barvy, podoby, látky, užívání atd.“ (Malý, 1897, s. 38–39).⁴ Ve vyučování se nepracovalo pouze se skutečnými předměty, ale také s obrázky, které byly popisovány, dítě udávalo „svými posuny jich velikost, tvar, části, počet, polohu, činnost, upotřebení, barvu, chuť, látku, vůbec vše, co se hodí k dotyčnému předmětu“ (tamtéž, s. 41).

Můžeme tedy říci, v souladu s mnoha teoretiky jazyka a kognice, že neslyšící děti si v rodinách a v počátcích svého vzdělávání osvojovaly základní pojmy převážně ostenzivně, na základě přímé zkušenosti se světem. Jejich definování označovaného bylo vjemové a zkušenostní, založené primárně na zrakovém vnímání a doplněné vnímáním čichovým, chuťovým a hmatovým. Ve škole si děti vlastně osvojovaly „nálepky“ – znaky a slova pro již známé pojmy.⁵ K osvojování pojmů na základě jazyka bylo možno přistoupit až po jeho vybudování. Na základě znakového jazyka si pak žáci dále rozšiřovali svoji znakovou zásobu, ale také se učili jazyku většinovému (němčině, češtině).

V rámci názorného vyučování tak vznikaly, v souladu s prvotními definicemi pojmů, složené, popisné znaky (srov. níže), které by však byly pro plynulou komunikaci příliš rozvláčné, proto bylo nutné, aby byl na základě přirozeného vývoje a vzájemné dohody – konvence, zvolen znak reprezentativní, který vznikal postupným zkracováním znaku původního. Nezodpovězenou otázkou zůstává, jak dlouho se tyto složené znaky používaly jednak v interkulturní (učitel – žáci), jednak v intrakulturní komunikaci (neslyšící mezi sebou), která musela být nutně poněkud zdlouhavá.

4 Aby se učitel se žákem „snadno dorozuměl o chutích, dobře mu poslouží, uchystá-li v nejstejných škatulkách tlučený cukr, chinin, kyselinu vinnou, kuchyňskou sůl, pepř, neb v různých lahvičkách neškodné tekutiny podobných chutí; občas ať mu dá z té které škatulky neb lahvičky ochutnati a chuť posuňkem označiti, aby si zvyklo tutéž chuť udávati vždy tímtež znamením. [...] Jindy může mu učitel předložit k nazírání třeba kousek cukru a kousek křídý. Dá dítěti označiti barvu obou, dá mu pak ochutnati cukru – (dítě pomlaská a ukáže na škatulku s cukrem), – potom křídý – (dítě odplivne na znamení odpornosti); dá mu křídou psáti na tabuli – (činí to horlivě), – na papíře – (dítě vrtí hlavou), – dále cukrem na tabuli (dítě se směje); ulomiv kousek křídý, zahodí ji a hned i cukr chce zahoditi, čemuž dítě brání; učitel ukazuje na cukr, tážavě pohlíží na dítě, jež ihned prstem ukazuje do úst na znamení, že cukr se jí. Na to ukazuje učitel na křídou a do úst – zda-li se totiž křídá jí – čemuž dítě nepřipustí, ale na tabuli psáti ukazuje. Pantomimicky se pak zopakuje: cukr, bílý, sladký, jí se, nepíše [...]“ (Malý, 1897, s. 39–40).

5 „Dítě hluché vidí věci kolem sebe, ale neví, co tyto věci jsou. Má představy, ale nezná pojmy. Obouváte mu každodenně boty a ono je zná. Ale ono neví, že jsou to boty, že se jim říká boty; ono pouze ví, že je to něco, co se navléká na nohy, do čeho se nohy strkají. Toto je ovšem řečeno zcela obrazně, neboť hluché dítě neví stejně, co je navlékání“ (Jasan, 1928, s. 53).

Zdrojem poznání, jak tyto původní, většinou ještě složené znaky vypadaly, pro nás může být slovníček z roku 1834 od ředitele pražského ústavu Johanna Mückeho, který je přílohou jeho knihy *Anleitung zum Unterrichte der Taubstummen in der Lautsprache nebst einigen Bemerkungen über die Geberdenzeichen der Taubstummen*, věnované vzdělávání neslyšících (srov. Okrouhlíková, 2017b). Mücke dělí znaky do několika tematických skupin, které se vztahují k elementárním oblastem života průměrného člověka.⁶ Mezi tyto sémantické skupiny patří podle Bartmiňského (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 58) také potrava a její přijímání, získávání a příprava. Mücke zařazuje slovní popisy znaků⁷ pro jídla / pokrmy (*Speisen*) a nápoje (*Getränke*) dokonce hned na začátek slovníku (1834, s. 93–99). Jednotlivá hesla nejsou řazena podle abecedy, autor pravděpodobně postupoval spíše intuitivně a lemmata seřadil následovně: *chléb, máslo, houska, maso, pečeně, jitrnice, polévka, brambora, řepa, hrách, čočka, mák, mouka, těsto, knedlíky, koláč, nudle, vejce, sůl, cukr, pepř, ocet, olej, salát, jablko, hruška, švestka, třešeň, višně, ořech, jahoda, rybíz, angrešt, borůvky, hroznové víno*. Jedná se vesměs o nejběžnější, základní potraviny, typické pro naše tehdejší kulinární tradice, sociokulturní prostředí a zeměpisnou šířku, ale i součástí běžného jídelníčku neslyšících chovanců ústavu pro hluchoněmé a plodiny běžně pěstované na zahradě. Vyskytují se zde již hotové pokrmy vyžadující určitou přípravu, ovoce, zelenina, ale také koření a jiné ingredience potřebné k vaření či pečení.⁸ Na první místo Mücke automaticky zařazuje chléb jakožto elementární potravinu, která byla konzumována v podstatě každodenně.⁹

6 Pro poznání dobového kontextu je pro nás velmi užitečným pomocníkem také kniha obrazů *Orbis Pictus*, užívaná při výuce neslyšících žáků (Frost, 1855). Obrázky (srov. níže) mohou ztransparentnit motivace některých znaků vycházejících z fyzické podoby objektů, dnes již nepoužívaných či jinak vypadajících (např. oblečení, pokrmy, hračky, školní potřeby aj.).

7 Veškeré slovní popisy v tomto textu přeložila z němčiny L. O.

8 Jednotlivé skupiny však nejsou nijak odděleny, místy se i prolínají. Nadřazené pojmy (např. ovoce, zelenina, koření) tvoří součást slovníčku, ekvivalentní znaky nejsou popsány ani pro názvy tematických skupin. Nevíme tedy, zda a jaké znaky byly užívány, jak vypadala případná kategorizace v českém znakovém jazyce.

9 Wierzbicka (2014) ilustruje svůj názor na teorii o ostenzivním osvojování pojmů právě na pojmu chléb, který může být částečně osvojen na základě ostenze. Dále se však člověk musí naučit, „že ‚chléb‘ je něco, co lidé jedí; že je to také něco, co lidé jedí víceméně každý den [...]; že je to něco, co lidé obvykle jedí, aby neměli hlad (na rozdíl od koláčů, které se jedí jako pochoutka); že jde o něco, co se vyskytuje ve formě větších předmětů, které je možné rozdělit a které po určitý čas vydrží čerstvé (bochníků); a že se nejčastěji jí s něčím dalším (např. máslem). Musí se také naučit, že je to něco, co se – na rozdíl od těstovin nebo rýže – jí rukama, nikoliv vidličkou nebo lžící. [...] Fakt, že se chleba dělá z mouky nebo z něčeho mouce podobného a že se peče, je pravděpodobně méně důležitý než výše jmenovaná fakta, nicméně i v tomto případě jde o součást ‚dospělého‘ pojmu ‚chléb‘. [...] Pro Evropany je ‚chléb‘ natolik známým, každodenním jevem, že si jen těžko dovedou představit, že by mohl

2. Znaký pro jídlo a jejich motivace

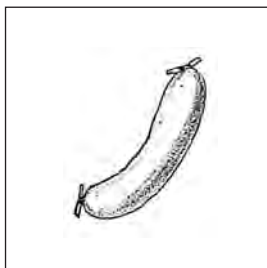
Podíváme-li se na jednotlivé znaky z hlediska jejich motivace, můžeme vyčlenit jednak odkazy k procesům předcházejícím samotné konzumaci, tedy k výrobě jídla nebo přípravě již hotového jídla ke konzumaci, jednak k charakteristickým vlastnostem potraviny, jako je její tvar a velikost, barva nebo jiná typická vlastnost. Motivací může být také samotný způsob konzumace konkrétní potraviny. Jak jsme již naznačili výše, v původních historických znacích se často prolínalo několik těchto rysů a charakteristik, do podoby současných znaků se historickým vývojem přenesla většinou pouze motivace jediná.

Postup přípravy či výroby jídla můžeme vidět například ve znacích:

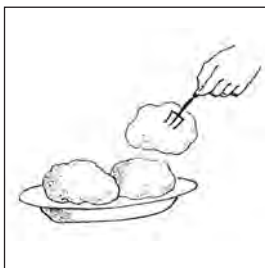
JITRNICЕ – *Znázornění plnění pravou v levé, nahoře poněkud otevřené ruce, načež oběma dokola držnými ohnutými rukama napodobíme zakroucený tvar jitrnice, její rozříznutí a jedení* (s. 94).¹⁰

KNEDLÍKY – *Napodobení dělání knedlíků oběma rukama a jejich jedení včetně udání velikosti* (s. 95).

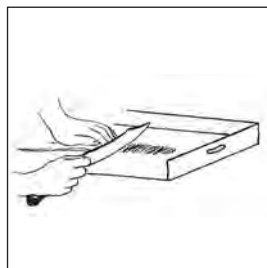
NUDLE – *Svinutí (srolování) slabě vyváleného těsta a rychlé krájení těstové role podle druhu nudlí* (s. 95).

Obrázek 1: Jitrnice

Obrázek 2: Knedlíky

Obrázek 3: Nudle

Ve všech případech se jedná o způsob přípravy pokrmu (prováděný rukama): plnění jitrnice, dělání (pravděpodobně kulatých) knedlíků a svinutí vyváleného těsta. V případě nudlí je využit také nástroj ke krájení, pravděpodobně nůž. V případě jitrnice a knedlíků je zohledněn také jejich tvar

---

potřebovat jakoukoliv explikaci. Podíváme-li se však na tento fakt z kulturně srovnávací perspektivy, je zřejmé, že jedení chleba je jev kulturně velmi specifický [...]“ (Wierzbicka, 2014, s. 248–249).

¹⁰ Všechny slovní popisy znaků jsou převzaty z Mücke (1834).

a způsob jedení. Současné znaky akcentují spíše vnější podobu a tvar; způsob přípravy přetrvál pouze ve znaku pro knedlík, který současně zobrazuje tvar i válení knedlíku oběma rukama.

Obrázek 4: JITRnice

Obrázek 5: KNEDLÍK

Obrázek 6: NUDLE

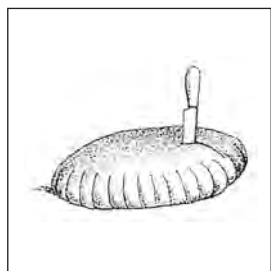
Další motivací, kterou můžeme pozorovat, je způsob přípravy jídla, který je nutný provést těsně před jeho konzumací, nejedná se tedy již o jeho výrobu, ale o nutnou úpravu:

CHLÉB – Pravou rukou napodobíme řezání chleba, který držíme levou rukou (s. 93).

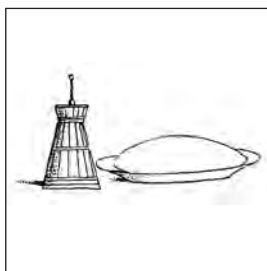
MÁSLO – Máslo ukazujeme mazáním samotného másla na chléb (s. 93).

BRAMBORA – Znázorníme tvar samotné brambory prostřednictvím sevření levé ruky a pravou rukou napodobíme loupání a pohyb vedeme k ústům (s. 94).

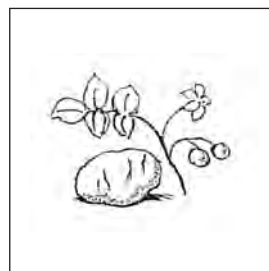
MÁK – Napodobíme vyklepávání zralého máku do zakulacené levé ruky a vícekrát ji dovedeme k ústům s vyklepanými makovými zrny (s. 95).

Obrázek 7: Chléb

Obrázek 8: Máslo

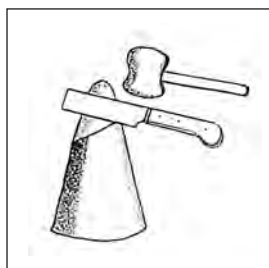
Obrázek 9: Brambory

CUKR – Znak pro **BÍLÝ**, napodobení roztloukání cukru, a znak pro **SLADKÝ** tak, že se ukazováčkem dotkneme rtů a plochou rukou přejedeme po hrudi dolů, abychom naznačili příjemnou chuť (s. 96).

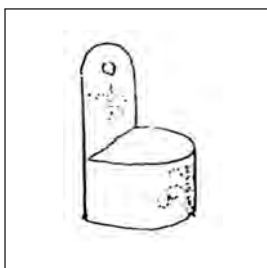
SŮL – Znak pro **BÍLÝ**, poklepat ukazováčkem a prostředníčkem na rty k naznačení štiplavosti soli, napodobení posolení jídla pomocí prvních tří prstů (s. 95).

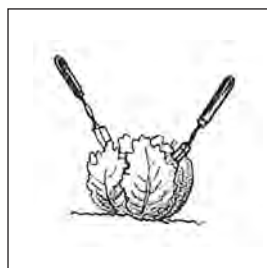
SALÁT – Znak pro ZELENÝ, trochu dovnitř ohnutou ruku vedeme pryč od úst na druhou stranu, jako kdybychom chtěli od úst odstranit zelené nezralé ovoce, a napodobení míchání salátu nespojenými prsty poněkud dovnitř zahnutými (s. 96).

Obrázek 10: Cukr

Obrázek 11: Sůl

Obrázek 12: Salát

Činnosti, které jsou ve znacích zobrazovány, jsou poměrně různorodé, vždy ale úzce souvisejí s konkrétní potravinou – chléb musíme nakrájet, běžně nekonzumujeme celý pecen; máslo musíme namazat, nejčastěji právě na chléb, nejíme ho samotné; brambory je zvykem oloupat. Mák musíme vyklepat z makovice, cukr roztlouct, solí musíme jídlo posypat a salát je třeba promíchat. Do znaků se však promítaly i jiné vlastnosti těchto potravin, zejména pak jejich tvar, barva či chuť. Do této skupiny jsme je zařadili proto, že jejich současné znaky zohledňují právě tyto činnosti prováděné před konzumací (některé varianty znaků CUKR a SŮL akcentují také chuť), a to i přesto, že například roztloukání homole cukru už běžně neprovádíme.

Obrázek 13: CHLĚB

Obrázek 14: MÁSLO

Obrázek 15: BRAMBORA

Obrázek 16: MÁK

Obrázek 17: CUKR

Obrázek 18: SALÁT

Určité činnosti prováděné v souvislosti s potravinou, nikoli však nutně bezprostředně předcházející konzumaci, můžeme vidět také u znaků VEJCE – *Dotknout se zubů, naznačení podobnosti bílé skořápky se zuby, rozklepnutí vajíčka a přelévání žloutku z jedné poloviny skořápky do druhé* – a MOUKA – *Dotknutí se límečku, abychom naznačili BÍLOU, a někdy i vysypávání mouky prsty obou rukou a současně naznačení prášení* (s. 95).

Zatímco znak MOUKA zůstal v podstatě nezměněn a přetrvala v něm motivace barvou i rozprašováním mouky, znak VEJCE akcentuje pouze tvrdost a bílou barvu skořápky připodobněním k zubům. Tato motivace je navíc zastřená posunem místa artikulace ze zubů směrem dolů na bradu.

Obrázek 19: MOUKA

Obrázek 20: VEJCE

U jídla, které není potřeba nijak speciálně upravovat, zpracovávat či vyrábět a je možno jej konzumovat i v syrovém stavu, to znamená zejména u ovoce a zeleniny, jasně převažuje motivace tvarem a velikostí reprezentované entity:

JABLKO – *Zobrazení kulatého tvaru sevřenou pěstí pravé ruky a nakousnutí na pravé straně úst* (s. 96).

HRUŠKA – *Zobrazení podlouhlého tvaru pomocí palce a dvou nejbližších prstů, které k sobě drží špičkami, a napodobení ukousnutí na šířce úst* (s. 96).

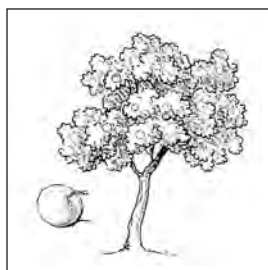
JAHODA – Zobrazení utržení na zemi a velikosti ukazováčkem levé ruky, načež použijeme znak pro ČERVENÝ, ukazováčkem pravé ruky se dotkneme rtů a pak několikrát poklepeme na ukazováček levé ruky, který představoval velikost (s. 97).

HROZNOVÉ VÍNO (RÉVA, HROZEN) – Zobrazení tvaru hroznu visícího dolů, nahoře tlustého a dole do špičky, který držíme v levé ruce, a naznačujeme ho nahoře hodně otevřenou pravou rukou a čím víc dolů zavřenější pravou rukou, potom naznačujeme odtrhávání jednotlivých kuliček a jejich vedení k ústům, kromě toho naznačujeme SLADKOST jako u cukru (s. 97).

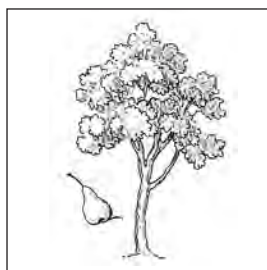
HRÁCH – Znázornění velikosti jednoho hrášku špičkou malíčku, ke které přiložíme palec a vykonáváme kruhový pohyb v levé ploché ruce (s. 94).

ČOČKA – Tvar čočky znázorníme zmáčknutím čočky mezi špičku malíčku pravé ruky a ukazováčku levé ruky a k tomu pravou rukou vykonáváme kruhový pohyb tření (s. 95).

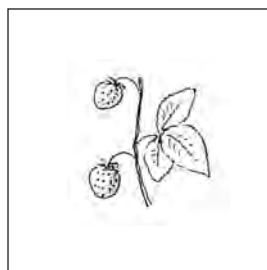
OŘECH – Zobrazení velikosti sevřenými prsty, napodobení rozkousnutí a odhození skořápky a naznačení jedení jádra (s. 97).

Obrázek 21: Jablko

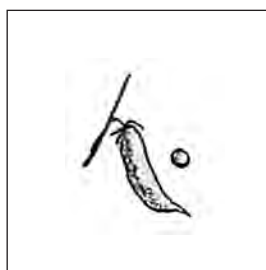
Obrázek 22: Hruška

Obrázek 23: Jahoda

Obrázek 24: Hrozen

Obrázek 25: Hrách

Můžeme si povšimnout, že v původních znacích pro ovoce je kromě tvaru a velikosti naznačen i způsob jeho konzumace, ten však postupně ze znaků vymizel, dnes ho můžeme vidět pouze u některých variant znaků pro hroznové víno. Ostatní současné znaky pro jmenované ovoce a zeleninu vycházejí z jejich tvaru, některé varianty znaku pro jahodu obsahují i znak ČERVENÝ.¹¹

Obrázek 26: JABLKO

Obrázek 27: HRUŠKA

Obrázek 28: JAHODA

Obrázek 29:
HROZNOVÉ VÍNO

Obrázek 30:
HRÁCH

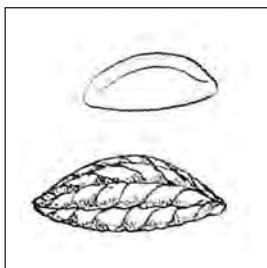

Obrázek 31:
ČOČKA

11 Barva jako motivační prvek se objevuje zejména u potravin, které mohou mít právě jen tu jedinou barvu (mouka, jahoda, salát, cukr, sůl). Jinak je barva užívána spíše jako rozlišovací prvek pro znaky pojmů podřazené úrovně, např. žluté, zelené, červené jablko (srov. Půlpánová, 2007, s. 84–86). Můcke tento postup uplatňuje u znaku ŘEPA – Znárodnění vytahování ze země a její tvar, znak pro BÍLÝ dotkneme se límečku košile, napodobení loupání a krájení na malé plátky. Pro ČERVENOU ŘEPU ukážeme znak pro ČERVENÝ, dotkneme se rtů a pro ŽLUTÝ přidáním vzpřímeného malíčku (s. 94). K motivaci znaků pro barvy srov. Okrouhlíková (2016).

Formu reprezentovaného objektu zobrazují také znaky pro housku:

HOUSKA – *Zakulacenýma rukama, které držíme jednu nad druhou, naznačíme kulatý tvar a rozlomení k jídlu, nebo pletenou formu pomocí opakovaného překládání obou ukazováčků přes sebe (s. 94).*

Obrázek 32: Houska

Obrázek 33: HOUSKA

V současnosti nejčastěji užívaný petrifikovaný znak pro housku je motivován pletenou houskou. Pokud chceme typ housky konkretizovat, musíme využít produktivní znaky, nejčastěji klasifikátory nebo specifikátory tvaru a velikosti.

Některé původní znaky pro ovoce jsou inspirovány typickým způsobem jeho konzumace:

BORŮVKY – *Napodobení jedení borůvek levou zakulacenou rukou, kterou několikrát vedeme k ústům a otíráme ústa, abychom naznačili zčernání úst při jedení borůvek (s. 97).*

RYBÍZ – *Napodobení jedení rybízu tak, že vezmeme stopku do dvou prstů a projedeme jí mezi rty (s. 97).*

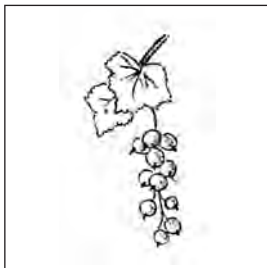
ANGREŠT (SRSTKA) – *Děláme, jako když dáváme angrešt k ústům a vysáváme ho, potom ho znovu nafoukneme a rozpraskneme ho na čele (s. 97).*

TŘEŠEŇ – *Napodobení jedení třešně tak, že vezmeme stopku do dvou prstů, neseme k ústům a potom prsty odhodíme pecku (s. 97).*

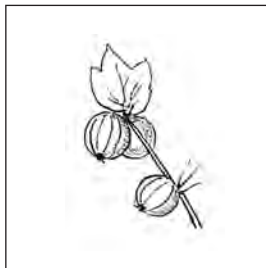
ŠVESTKA – *Znak pro MODRÝ tak, že rukou nataženou proti nebi uděláme obloukový pohyb, napodobení rozpůlení a vedení švestky k ústům po odhození pecky (s. 96).*

Obrázek 34: Borůvky

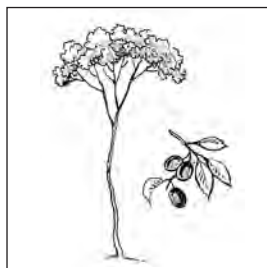
Obrázek 35: Rybíz

Obrázek 36: Angrešt

Obrázek 37: Třešně

Obrázek 38: Švestky

Za zajímavou skutečnost můžeme považovat to, že se z původních znaků do současnosti dochoval pouze znak pro borůvky, vycházející opravdu ze způsobu jedení borůvek, pokud si je dáváme do úst plnou dlaní. Způsob konzumace naznačují také některé varianty znaku pro rybíz, jiné zobrazují spíše jeho tvar. Pravděpodobně nejužívanější současný znak pro angrešt vypadá tak, že hlava znakujičího reprezentuje kuličku angreštu a na jejím vrcholu a pod bradou naznačíme stopky. Ani znak pro třešně se v uvedené podobě nedochoval a je dnes motivován zavěšením páru třešní za ucho. U současného znaku ŠVESTKA není motivace zcela zřejmá, jedná se však nejspíše o poukaz k jejímu typickému tvaru.

Obrázek 39: BORŮVKY

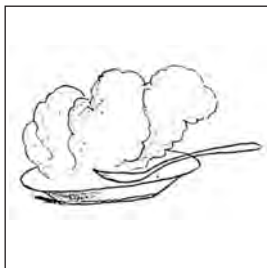

Obrázek 40: ANGREŠT

Obrázek 41: TŘEŠNĚ

Poukaz ke způsobu konzumace jídla se zachoval ještě u znaku PO-LÉVKA – *Dýchneme do zakulacené ruky k naznačení TEPLÉHO, napodobíme jedení lžící a foukání na ní k vychlazení* (s. 94).

Obrázek 42: Polévka

Obrázek 43: POLÉVKA

Ačkoli v původním znaku je nejprve zdůrazněna typická vlastnost polévky, totiž to, že je teplá, v současném znaku je naznačen způsob jedení polévky, kterou opakovaně vedeme od talíře k ústům a zpět. Tento znak však není totožný se slovesem JÍST POLÉVKU, který užívá tvar ruky naznačující držení lžice (srov. obrázek 49).

3. Sloveso JÍST a znaky pro jedení

Zastavme se nyní ještě u samotného slovesa *jíst*. Přestože se v současných variantách sledovaných znaků způsob konzumace odráží pouze ve znacích POLÉVKA a BORŮVKY, neznamena to, že by se rozličné způsoby přijímání potravy v českém znakovém jazyce nijak nezohledňovaly. Existuje základní, neutrální znak JÍST, který je součástí tzv. stabilního lexikonu. Tento znak zařadil do tematické skupiny „slovesa“ už Mücke (1834, s. 119): *Dohromady držené prsty vedeme k ústům, jako bychom dávali k ústům jídlo, a napodobujeme kousání*. Současný neutrální znak JÍST je artikulován před ústy a pohyb směrem dovnitř je znázorňován opakovaným kýváním ruky v zápěstí, případně pohybem celé ruky.

Obrázek 44: JÍST

Obrázek 45: JÍST

Goddard (2013, s. 278–285) s odvoláním na Wierzbickou (2009) a Newmana (2009) charakterizuje slovesa, která v různých jazycích reprezentují jedení – *eating*.¹² Základním lexikálně syntaktickým rámcem pro *eating* je, že „někdo dělá něco něčemu něčím“ (částí svého těla, nejčastěji ústy), a to má na tuto věc nějaký vliv. Prototypický aktér tedy dělá něco s nějakým objektem svými ústy, protože chce, aby tato věc nebo alespoň její část byla uvnitř jeho těla. Jednotlivé jazyky se liší v tom, zda jsou zohledňovány vlastnosti a substance konzumovaného objektu a jakým způsobem probíhá samotný akt konzumace, například kousání, žvýkání atp., a jak tento akt ovlivňuje substanci v ústech. Stručně řečeno, někdo (člověk) dělá něco rukama – transportuje nějaký objekt (potravu) do úst, která vykonávají určitou činnost směřující k rozmělnění potravy a jejímu možnému následnému polknutí a posunutí dovnitř těla (Newman, 2009, s. 1–3).

Vraťme se nyní k našemu lexikalizovanému slovesu JÍST v českém znakovém jazyce a položme si otázku, co všechno je v něm z tohoto procesu zohledněno? Vidíme, že něco transportujeme pomocí ruky v určitém tvaru znázorňujícím držení z místa před námi směrem k ústům. Místo artikulace, tedy ústa, jasně ukazují místo, kudy potrava směřuje dovnitř těla; pohyb a jeho směr naznačují, odkud kam potrava putuje (směr nám nepochybně naznačuje také orientace ruky, která směřuje dlaní a prsty směrem k ústům, ne naopak). Není možné, abychom směr pohybu, orientaci ruky či místo artikulace změnili (pokud bychom samozřejmě nechtěli mluvit o „vyvrhování“ potravy, například odplivnutí, zvracení atp.). Pohyb úst napodobující jejich otvírání, zavírání a kousání, mohli bychom říci orální komponent, se u tohoto slovesa běžně neužívá, častěji se objevuje komponent mluvní, tedy artikulace českého slova *jíst*. Formu znaku tedy v tomto případě nelze oddělit od významu, znak není arbitrární, stejně jako nejsou arbitrární jeho

12 Poukazuje také na to, že v některých jazycích nejsou striktně rozlišována slovesa *jíst* a *pít*, případně jsou dané procesy nahlášeny odlišně (ke konceptu jedení a pití v různých jazycích srov. Newman (ed.) (2009). V českém znakovém jazyce je proces jedení a pití rozlišen.

jednotlivé komponenty. Ty jsou navíc samy o sobě nositeli určitého dílčího významu a utvářejí celkový význam znaku.

Mohlo by se zdát, že konkrétní vlastnosti konzumovaného jídla se ve znaku JÍST nijak neodráží. Opak je však pravdou, existuje celá řada sloves tvořících součást tzv. produktivní slovní zásoby znakového jazyka,¹³ která jsou užívána pro konzumaci různých jídel a zohledňují formu určité potraviny a pro naši kulturu typický způsob její konzumace.¹⁴ Lze říci, že znak téměř přesně kopíruje reálný způsob konzumace, tedy to, zda jídlo držíme určitým způsobem holou rukou či oběma rukama, nebo používáme nějaký nástroj, jak jídlo vedeme k ústům a jak ho následně konzumujeme. Jinak jíme jablko, meloun či banán, jinak kuřecí stehno, jitrnici či hamburger, jinak salát, mrkev či kukuřici, jinak chléb, housku nebo bagetu. Všechny znaky jsou artikulovány v oblasti úst, avšak v souladu s reprezentovanou entitou dochází ke změně tvaru ruky či rukou, který reprezentuje tvar¹⁵ a zároveň způsob držení dané potraviny nebo nástroje, jímž potravinu konzumujeme (v souladu s našimi kulturními zvyklostmi). Způsob konzumace pak vyjadřujeme prostřednictvím pohybu rukou a úst (respektive rtů, zubů, případně jazyka¹⁶ a tváří). Ruce se typicky pohybují směrem k ústům současně s tím, jak ubývá konzumovaná potravina (zejména při konzumaci dlouhých tvarů, jako má bageta, mrkev či banán); mohou se pohybovat ze strany na stranu (při konzumaci potravin, které držíme „na šířku“, jako např. meloun, kukuřici či kuřecí stehno); případně vykonávají jen malý pohyb (často pouze zápěstím) před ústy, naznačující ukusování (při konzumaci menších potravin zaoblených tvarů, jako je např. jablko, houska či hamburger). U potravin, které netvoří jednotnou hmotu a je nutné je konzumovat po částech, naznačujeme opakované donášení částí potravin k ústům dominantní rukou, nedominantní ruka většinou znázorňuje místo, odkud je konzumované přinášeno (buď z talíře prostřednictvím nějakého nástroje, typicky polévka nebo salát, nebo malé plody, které vkládáme jednotlivě do úst poté, co je utrhneme z hroznu či ze stopky, např. hroznové víno či třešně). Zároveň naznačujeme rozměňování potravy v ústech (kousání): jednak zavíráním a otvíráním úst, jednak pohybem čelistí doprovázeným cvakáním zuby o sebe. Tato slovesa už nejsou historicky popsána, ale víme, že způsob konzumace byl součástí

13 Tato slovesa, která se proměňují podle kontextu, můžeme označit jako prostorová či klasifikátorová. Podávají nám informace o lokalizaci děje nebo stavu, pohybu objektu a často vyjadřují prostředek (srov. Macurová-Bímová, 2001).

14 Těmto slovesným znakům předchází vždy ustálený, stabilní znak pro danou potravinu.

15 Zde hovoříme o tzv. klasifikátorech, tedy jazykových prostředcích, které odkazují na nějaký rys referenta, nahrazují jméno a často se podílí na stavbě predikátu (srov. Macurová-Vysuček, 2005).

16 Jazyk je typicky využíván zejména pro konzumaci potravin, které se lížou, např. zmrzlina.

mnoha znaků pro různé potraviny a pravděpodobně realisticky zobrazoval reálné skutečnosti.

Obrázek 46: JÍST MRKEV

Obrázek 47: JÍST MELOUN

Obrázek 48: JÍST JABLKO

Obrázek 49: JÍST POLÉVKU

Obrázek 50: JÍST HROZNOVÉ VÍNO

Kromě těchto skutečností můžeme změnou mimiky zároveň vyjádřit míru chutnosti daného pokrmu,¹⁷ změnou rychlosti pohybu pak i rychlost konzumace, lze samozřejmě vyjádřit i jakékoli netypické způsoby přijímání potravy. Tělo znakujiícího vždy reprezentuje tělo konzumujícího člověka,¹⁸ jeho ústa reprezentují ústa konzumujícího, ruce reprezentují ruce konzumujícího. Všechny tyto znaky vykazují vysokou míru ikonicity a jsou transparentní i pro člověka, který znakový jazyk neovládá. Jsou přímo vizuálně motivované reálnými činnostmi a objekty.

4. Znaky pro kalendářní jednotky motivované jídlem

Možná bude překvapující zjištění, že znaky související s jídlem se staly motivujícími jednotkami pro znaky označující některé měsíce či dny v týdnu (podrobněji srov. Okrouhlíková, 2017a; Fritz, 2014).¹⁹ Znaky pro kalendářní jednotky bývají většinou motivovány tím, co je pro daný měsíc či den typické, jaké činnosti se během něj vykonávají, úzce tedy souvisí s příslušnou kulturou a také se životem v ústavech pro hluchoněmé.

Tradiční české znaky mají tři hlavní zdrojové oblasti pro vznik lexémů označujících měsíce v roce: činnosti v daném měsíci tradičně provozované, zejména sezónní práce; rostliny, ovoce typické pro daný měsíc, tedy koloběh

17 Newman (2009, s. 2) uvádí, že akt jedení v sobě zahrnuje příjemnou zkušenost. Člověk si za normálních okolností vybírá takové jídlo, které mu přináší potěšení a uspokojuje jeho smysly.

18 Zde jsme se soustředili pouze na případy, kdy konzumujícím je člověk. Znakový jazyk je však natolik produktivní, že dokáže velmi transparentně vyjádřit i způsob přijímání potravy různých zvířat či jiných subjektů.

19 Původní motivace znaků pro kalendářní jednotky odvozujeme z těchto zdrojů: Beran (1787), Škornička (1890), Huleš (1891) a Malý (1907). Starší záznamy o podobě těchto znaků jsme bohužel neobjevili, může se tedy stát, že i jmenovaní autoři jsou ve svých úsudcích o motivaci znaků zčásti ovlivněni lidovou etymologií, a to i vzhledem k tomu, že český znakový jazyk se v době jejich publikování formoval již více než sto let. Motivaci znaků pro měsíce však lze doložit alespoň obrázky ze zmiňované knihy *Orbis Pictus* (Frost, 1855).

ročních období a věci s ním spojené. Menší skupinu tvoří znaky motivované lidovými zvyky a obyčejí. Některé znaky pro měsíce jsou motivovány ovocem, které v daném období zraje. Červen je tak měsícem, kdy rostou jahody, a má tedy stejný znak jako JAHODA; červenec je časem, kdy dozrávají třešně, a je označován znakem TŘEŠNĚ (někdy i v spojení se znakem ČERVENÝ). V září se česou jablka, znak naznačuje trhání jablek ze stromu. Znak pro říjen je motivován vinobraním a je shodný s některými variantami znaků pro hroznové víno. Znak pro prosinec je motivován typickým štědrovečerním jídlem – je shodný se znakem RYBA.

Obrázek 51: Červen, červenec, září, říjen, prosinec

Poněkud složitější je situace v případě označování dnů v týdnu, kde na rozdíl od měsíců není původní motivace znaků vždy zcela jasná. Můžeme říci, že většina názvů dnů v týdnu je úzce svázána se životem neslyšících ve vzdělávacích institucích, ve kterých panoval pravidelný režim, např. každou sobotu se čistil šat a v neděli se chodilo do kostela. Téměř s jistotou také víme, že znaky pro pondělí a čtvrtek jsou kalky z německých slov (srov. Okrouhlíková 2017a).²⁰ Zbývající pojmenování dnů v týdnu jsou pravděpodobně nějakým způsobem svázána s tradičními pokrmy – pravidelným ústavním jídelníčkem, i když etymologie není zcela zřetelná.

Autoři konce 19. století uvádějí pro znak ÚTERÝ tyto charakteristiky: „známka dle obvyklého jídla (krupicová kaše)“ (Huleš 1891: 40), „známka libovolná (třeba dle jídla)“ (Škornička, 1890, s. 52). Je možné, že nejpoužívanější znak je odvozen od způsobu jedení krupicové kaše. Zatím se nám však

²⁰ Znak pro pondělí je odvozen od znaku MĚSÍC, podle německého Montag, doslova měsíční den. Znak pro čtvrtek připomíná pohyb blesku, což patrně souvisí s německým označením tohoto dne – Donnerstag, doslova den hromu.

nepodařilo zjistit, zda bylo v ústavu pro hluchoněmé tradičně podáváno nějaké jídlo v úterý, v Instrukcích pro členy vrchního ředitelství Pražského soukromého ústavu pro hluchoněmé (*Instruktion für die Mitglieder der Oberdirektion des Prager Privat-Taubstummeninstitutes*) z roku 1870 je napsáno, že chovancům ústavu má být každou neděli a čtvrtek a také ve svátky a na masopustní pondělí podáváno vařené hovězí maso (s. 31). Souvislost s jídlem nabízí také masopustní úterý, tedy poslední den masopustu, kdy bylo možno se dosyta najíst a hodovat.

Nejužívanější znak pro středu má manuální složku totožnou se současným znakem KNEDLÍK (srov. výše). Můžeme se tedy domnívat, že ve středu byly chovancům podávány knedlíky. Pokud se však podíváme na historické popisy znaků, podobnou formu měl také znak HOUSKA (srov. výše). V Instrukcích pro členy vrchního ředitelství Pražského soukromého ústavu pro hluchoněmé (*Instruktion für die Mitglieder der Oberdirektion des Prager Privat-Taubstummeninstitutes*, 1870, s. 32) je uvedeno, že chovanci dostávali v neděli, ve svátek a na masopustní úterý namísto ranní polévky kávu s jednou žemlí (houskou) za dva krejcare. Je možné, že dříve byla houska podávána nikoli na masopustní úterý, ale ve středu (například namísto masných rohlíků, které se jedly na Popeleční středu ráno po masopustu), případně se dojíždaly masopustní koblihy. Pohybujeme se však pouze v rovině domněnek.

Beran (1878), Huleš (1891, s. 40) a Škornička (1890, s. 52) charakterizují pátek jako den, kdy se nejí maso. Nabízí se tak spekulace, zda nejužívanější znak pro pátek nenaznačuje „odkládání masa stranou“. Popis znaku MASO, který uvádí Mücke (1834, s. 94) – „Pravou rukou se dotkneme polštářků levé ruky a pak ji vedeme k ústům“ – by odpovídal tomu, že maso, namísto toho, abychom jej snědli, odložíme stranou. Některé varianty znaku PÁTEK mohou také připomínat rybu a mohly by souviset s tím, že někteří katolíci nejedí v tento den maso, pouze ryby. Jasně vodítko pro odhalení motivace znaku pro pátek však bohužel také chybí.

Ačkoli motivace nejsou úplně zřetelné, je jisté, že jídlo tvořilo důležitou a pravidelnou součást života neslyšících v ústavech pro hluchoněmé.

5. Závěr

Vraťme se teď zpátky k jídlu samotnému. Proces jedení je bezpochyby univerzální aktivitou, která je společná všem lidem světa, bez ohledu na to, kde žijí. Je to přirozená a základní potřeba lidského organismu, bez které nelze přežít. To, co je různými národy běžně konzumováno, už je samozřejmě odlišné a odlišná jsou i pojmenování tohoto procesu.²¹ Soustředíme-

21 „Jedení a pití jsou lidské univerzálie: všichni lidé jedí a pijí, stejně tak jako všichni lidé žijí a umírají.“ Zatímco žítí a umírání je zároveň také konceptuální a lingvistická univerzálie

-li se však nyní na stravu slyšících a neslyšících obyvatel, kteří společně žili a žijí na území České republiky, zcela jistě nenalezneme zásadní odlišnosti ve skladbě našeho jídelníčku. Neexistují speciální potraviny určené pouze slyšícím, či pouze neslyšícím a ani způsob jejich konzumace se v zásadě neliší. Poněkud odlišná může být kultura stolování. Společnost slyšících Čechů považuje za nevhodné jakékoli hlasité jídelní zvuky, které mohou neslyšící vzhledem k neexistující zpětné zvukové vazbě vydávat (např. hlasité mlaskání, srkání, ale i bouchání příborů o talíř, sunutí židle po zemi atp.). Neslyšící jsou rodinou i školou vedeni k tomu, aby tato společenská pravidla slyšících akceptovali.²²

Odlišný je však zejména způsob uchopování skutečnosti prostřednictvím slov či znaků. Znaký mají možnost prostřednictvím svých manuálních i nemanuálních komponentů zviditelnit vybrané aspekty reality a transparentně ukázat, co jíme a jak to jíme. A ještě jedna kulturní odlišnost stojí za zmínku. Neslyšící Češi si přejí dobrou chuť teprve tehdy, když mají všichni jídlo na stole, a to tak, že poklepou sevřenou pěstí (hřbet ruky směruje nahoru) na desku stolu (srov. Kosinová, 2008, s. 33) – DOBROU CHUŤ!

(všechny jazyky mají slova nebo rozlišují významy žít a umřít), ne všechny jazyky mají slova či rozlišují významy jíst a pít (Wierzbicka, 2009, s. 65).

- 22 Soldanová (2012, s. 44) zařadila do svého výzkumu, kterého se zúčastnily slyšící děti neslyšících rodičů otázku „Vydávají Vaši rodiče při stolování jídelní zvuky (srkání, mlaskání)?“ Přítomnost jídelních zvuků potvrdilo 83,3 % respondentů. Krejčárková (2012, s. 30) popisuje své zkušenosti s neslyšící sestrou: „Vzpomínám si, že v naší rodině vyvstával problém u stolu při společném stolování. Neslyšící lidé hůře dokáží kontrolovat svoje neverbální projevy, včetně mlaskání a jiných zvuků při jídle. Samozřejmě pro slyšící lidi je to nepochopitelné. Často tak máma napomínala sestru, aby nemlaskala, netřískala příbory o talíř apod. Pro sestru bylo velmi nepříjemné, že ji stále někdo učí, jak má správně jíst. Dnes už chápe, že to bylo správné, a že to byla mámy dobrá vůle ji naučit normě ve slyšící společnosti běžné. V dětských letech to brala jako křivdu a bránila se tím, že přece neslyší, a že to musíme pochopit a strpět.“ Ohluchlá Věra Strnadová věnovala ve své knize této problematice kapitolu Porušování konvenčních zvyků (1998, s. 97–98): „Připadá Vám nechutné poslouchat mlaskání, srkání, skřípění příborů o talíř a další nepříjemné zvuky při jídle? V tom případě nechoďte do restaurace s neslyšícími lidmi. Anebo si na to zvykněte. [...] Věnovat vědomou pozornost vedlejším zvukům při jídle je možné jen v kultuře slyšících lidí. Pokud se to neslyšící naučí, tak jen kvůli slyšícím lidem (a v praxi na to často zapomínají – protože nemají zpětnou sluchovou kontrolu).“ Dodává, že slyšící lidé jsou většinou ochotní podobné projevy tolerovat v soukromí, nikoli na veřejnosti.

Prameny

- Frost, V. (1855): *Vollständiger Orbis Pictus für den Anschauungs-Unterricht*. Praha: F. A. Credmer a Kleinbub.
- Mücke, J. (1834): *Anleitung zum Unterrichte der Taubstummen in der Lautsprache nebst einigen Bemerkungen über die Geberdenzeichen der Taubstummen*. Prag: Druck un Papier von Gottlieb Haase Söhne.

Literatura

- Beran Novopacký, J. (1878): O vzdělávání hluchoněmých. *Osvěta: Listy pro rozhled v umění, vědě a politice*, VIII, II, s. 588–603.
- Bonnal-Verges, F. (2006): *Langue des signes française: des lexiques des XVIIe et XIXe siècles à la dictionnaire du XXIe siècle*. *Glottopol*, 7, s. 160–190.
- Bowermann, M. (1976): Semantic factors in the aquisition of rules for word use and sentence construction. In: D. M. Morehead – A. E. Morehead (eds.), *Normal and Deficient Child Language*. Baltimore: University Park Press, s. 99–179.
- Fritz, M. (2014): *Znaky pro základní kalendářní jednotky v českém znakovém jazyce*. Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Fuchs, F. (nedatováno): *O posunové řeči*. Rkp.
- Fusellier-Souza, I. (2006): Emergence and Development of Signed Languages: From a Semiogenetic Point of View. *Sign Language Studies*, 7, 1, s. 30–56.
- Gabriellová, D. – Paur, J. – Zeman, J. (1988): *Slovník znakové řeči*. Praha: Horizont.
- Goddard, C. (2013): *Semantic Analysis: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Huleš, K. (1891): *O vychovávání a vyučování hluchoněmých*. České Budějovice: J. Příbyl.
- Instruktion für die Mitglieder der Oberdirektion des Prager Privat-Taubstummeninstitutes* (1870), 32 s.
- Jasan, P. (1928): *Hluchoněmý. Román – torso*. Brno: A. Soukup.
- Kegl, J. – Senghas, A. – Coppola, M. (1999): Creation through contact: Sign language emergence and sign language change in Nicaragua. In: M. DeGraff (ed), *Comparative Grammatical Change: The Intersection of Language Acquisition, Creole Genesis, and Diachronic Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, s. 179–237.
- Kmoch, K. M. (1886): *Příspěvky k dějinám pražského soukromého ústavu pro vzdělání hluchoněmých na oslavu 100-letého jeho trvání*. Praha: Pražský soukromý ústav pro hluchoněmé.
- Kolář, J. (1897): *Návod ku předpravnému vyučování dítek hluchoněmých ve škole obecné*. Vídeň: Císařský královský školní knihosklad.
- Kosinová, B. (2008): *Neslyšící jako jazyková a kulturní menšina – kultura neslyšících*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka.

- Krejčárková, L. (2012): *Neslyšící dítě ve slyšící rodině. Případová studie*. Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Krs, J. (1887): Hluchoněmý a jeho vzdělání. *Posel z Budče*, XVIII, 30–31, s. 587–596.
- Leibnitz, G. W. (1903): *Opusculi et fragmenti inéditi de Leibnitz*. Paris: Presses universitaires de France.
- Macurová, A. – Bímová, P. (2001): Poznáváme český znakový jazyk II. Slovesa a jejich typy. *Speciální pedagogika*, 11, 5, s. 285–296.
- Macurová, A. – Vysuček, P. (2005): Poznáváme český znakový jazyk. Klasifikátorové tvary ruky. *Speciální pedagogika*, 15, 4, s. 22–35.
- Malý, K. (1875): O hluchoněmých. *Beseda učitelská*, VII, s. 13–16, 39–43.
- Malý, K. (1897): *Děti hluchoněmé, nedoslýchavé, jakož i poruchami řeči stížené ve škole obecné*. Praha: I. L. Kober.
- Malý, Karel. (1907): *Hluchoněmost*. Praha: Fr. A. Urbánek.
- Newman, J. (ed.) (2009): *The Linguistics of Eating and Drinking*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Newman, J. (2009): A cross-linguistic overview of 'eat' and 'drink'. In: J. Newman (ed.), *The Linguistics of Eating and Drinking*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 1–26.
- Okrouhlíková, L. (2015): Český znakový jazyk – pohled do historie. *Speciální pedagogika*, 25, 3, s. 278–298.
- Okrouhlíková, L. (2016): Znaky pro barvy v českém znakovém jazyce a jejich etymologie. *Studie z aplikované lingvistiky*, 7, 1, s. 55–92.
- Okrouhlíková, L. (2017a): Znaky pro měsíce a dny v českém znakovém jazyce a jejich motivace. *Speciální pedagogika*, 27, 1, s. 3–30.
- Okrouhlíková, L. (2017b): Z historie českého znakového jazyka – Johann Mücke a první slovníček znaků (1834). *Studie z aplikované lingvistiky*, 8, 1, s. 65–80.
- Půlpánová, L. (2007): *Kategorizace v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Soldanová, J. (2012): *Sociokulturní rozdíly komunity slyšících a neslyšících z pohledu slyšících dětí neslyšících rodičů*. Bakalářská práce. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olouci.
- Staněk, V. (1846): O hluchoněmotě. *Časopis českého museum*, XX, s. 748–769.
- Škornička, K. (1890): *Výchova a vyučování hluchoněmých*. Ivančice: J. Vávra.
- Strnadová, V. (1998): *Současné problémy české komunity neslyšících I. Hluchota a jazyková komunikace*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Taub, F. S. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Wierzbicka, A. (2009): All people eat and drink. Does this mean that 'eat' and 'drink' are universal human concepts? In: J. Newman (ed.), *The Linguistics of Eating*

and Drinking. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 65–89.

Wierzbicka, A. (2014): *Sémantika: elementární a univerzální sémantické jednotky*. Praha: Karolinum.

Zdroje obrázků

4., 5., 6., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 33., 39., 40., 41., 43., 44.,
fotografie: Lenka Okrouhlíková, figurant: Milan Fritz

1. Frost, 1855, s. 15/XXII/27
2. Frost, 1855, s. 15/XXII/16
3. Frost, 1855, s. 15/XXII/17
7. Frost, 1855, s. 15/XXII/1
8. Frost, 1855, s. 16/XXII/29
9. Frost, 1855, s. 37/XLII/12
10. Frost, 1855, s. 16/XXIV/1
11. Frost, 1855, s. 17/XXV/7
12. Frost, 1855, s. 37/XLII/9
21. Frost, 1855, s. 35/XXIX/1a
22. Frost, 1855, s. 35/XXIX/2b
23. Frost, 1855, s. 37/XLI/7
24. Frost, 1855, s. 36/XL/13
25. Frost, 1855, s. 37/XLII/18
23. Frost, 1855, s. 36/XLI/
32. Frost, 1855, s. 15/XXII/5
34. Frost, 1855, s. 37/XLI/8
35. Frost, 1855, s. 37/XLI/3
36. Frost, 1855, s. 37/XLI/4
37. Frost, 1855, s. 36/XXIX/4
38. Frost, 1855, s. 35/XXIX/3c
42. Frost, 1855, s. 15/XXII/18
45. Gabrielová, Paur, Zeman, 1988, s. 72
- 46., 47., 48., 49., 50., fotografie: Lenka Okrouhlíková, figurant: Vladimír Šimon
51. Frost, 1855, s. 59

Obraz červené barvy v češtině: frazeologie vs. korpus

Tatiana Timoshchenko

1. Úvod – zdroje inspirace

Cílem kapitoly je porovnat obraz červené barvy v české tradiční frazeologii s jejím obrazem modelovaným na základě korpusových dat. Metodologie, která je zde aplikována (Gierón-Czepczor, 2011), je v současné lingvistice známa jako modifikovaný strukturalistický přístup vycházející jednak z teorie prototypů Eleanor Roschové (Rosch, 1978), jednak z teorie konceptualizace Ronalda Langackera (Langacker, 1987) a pojmu radiální kategorie George Lakoffa (Lakoff, 1987). Na tomto přístupu se zakládá i metodologie Krystyny Waszakowé (Waszakowa, 2000a; 2000b), pod jejímž vedením se v letech 2000–2003 uskutečnil výzkumný program v oblasti srovnávací sémantiky. Pojmenování barev tvořila jeden z tematických okruhů zmíněného programu. Na výzkumu se podílel tým badatelů – rodilých mluvčích několika jazyků, kteří na základě metodologie rozpracované Krystynou Waszakovou prozkoumali sémantiku pojmenování žluté a zelené barvy každý ve svém mateřském jazyce (Waszakowa 2003a, 2003b). Výzkumu českých pojmenování *zelený* a *žlutý* se v rámci tohoto programu věnovala Irena Vaňková (Vaňková, 2003a; 2003b).

Inspiraci nám poskytly též dvě studie Věry a Barbary Schmiedtových, v nichž byla na korpusových datech analyzována česká pojmenování barev (Schmiedtová – Schmiedtová 2002; 2006). Zásadním cílem autorek bylo posouzení základovosti jednotlivých pojmenování podle různých kritérií, a to přednostně s využitím korpusových nástrojů.

2. Modelování sémantických schémat

Obraz červené barvy se zde pokusíme modelovat shodně s modifikovaným strukturalistickým přístupem cestou analýzy sémantiky pojmenování *červený*. Jakožto zdroje materiálu pro výzkum nám posloužily jednak frazeologické a výkladové slovníky (viz Prameny), jednak korpus SYN2015.¹ Povaha

1 Korpus SYN2015 byl zveřejněn v r. 2015 v rámci projektu Českého národního korpusu spravovaného Ústavem Českého národního korpusu FF UK. Ze synchronních obecných korpu-

získaného materiálu je kvalitativně a kvantitativně odlišná, soubor frazémů nalezených ve slovnících obsahuje 76 výrazů (viz Příloha 1), celkový počet korpusových citací s adjektivem *červený* činí 17302.²

Nejprve zohledníme sémantické pole označení *červený*, jak bylo zkonstruováno na základě frazeologie. V perspektivě kognitivní lingvistiky je sémantika polysémických lexémů pojmována jako mentální kategorie tvořená dílčími koncepty, jež jsou vnitřně navzájem propojeny (srov. pojem radiální kategorie George Lakoffa (Lakoff, 1987, s. 91–116)).³ V souvislosti s tím představujeme kategorii zastoupenou výrazem *červený* v podobě schématu, v němž roli východiska plní prototypy KREV a OHENĚ, tedy hlavní referenční pojmy analyzovaného pojmenování. V souladu s postupem nabízeným v knize Ewy Gieroń-Czepczorové byly prototypy definovány prostřednictvím analýzy etymologie adjektiva *červený*, jeho definic ve výkladových a překladových slovnících,⁴ korpusových citací typu *červený jako X* aj. a odborné literatury (Gieroń-Czepczor, 2011, s. 33).

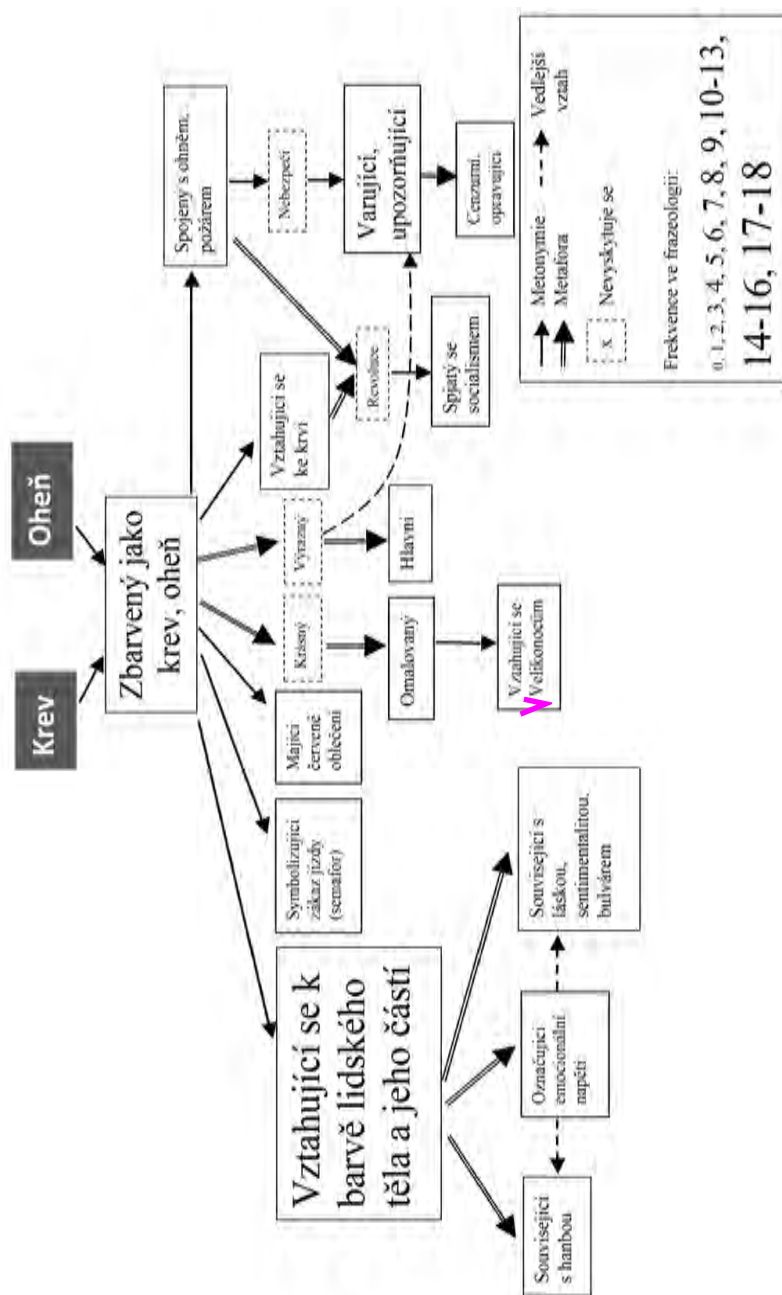
Modelování schématu podle tohoto postupu navazuje na koncepci sémantického popisu Ronalda Langackera (s omezením na synchronní aspekt) (Langacker 1987, s. 162). Konstruování řetězců sémantických komponentů znázorňujících rozšíření významu si vyžádalo individuální náhled do historie vzniku každého frazému. Pokud lexikalizaci některého výrazu předcházela mechanismus pojmového přenosu, určovalo se, zda se jednalo o metaforu nebo metonymii. Podstatným úkolem přitom bylo definovat, jaké komponenty významu adjektiva *červený* se přenášejí a staví se do popředí v kontextu daného obrazného vyjádření. Z těchto komponentů čili konceptů – dílčích významů – pak bylo modelováno celé schéma (viz schéma 1).

Velikost písma odpovídá frekvenci patřičného dílčího významu v souboru frazémů, tj. míře jeho zastoupení v české frazeologii. Jednoduché šipky naznačují metonymický posun významu, dvojité metaforický. Některé koncepty jsou v sémantické struktuře navzájem propojeny vedlejšími konotačními vztahy, což je ukázáno prostřednictvím přerušovaných šipek.

---

sů řady SYN je momentálně nejnovější; čítá 100 milionů slov, je reprezentativní, tj. texty z beletrie, odborné literatury a publicistiky jsou v něm zastoupeny ve stejném poměru.

- 2 Po odečtení opakujících se citací a těch, kde je adjektivum *červený* užito v roli komponentu terminologických užití nebo proprií, také případů chybné lemmatizace (když formy *červená* a *červení* náleží lemmatům slovesa *červenat* a substantiva *červeň*) získáváme 14190 relevantních citací.
- 3 **Radiální kategorie** je v pojetí George Lakoffa strukturována sítově kolem prorotypu čili prototypického významu; členy takové kategorie nemusí s prototypem ani samy mezi sebou sdílet stanovený souhrn atributů, jsou propojeny na základě „rodinné podobnosti“ (Lakoff 1987, s. 91–116).
- 4 Jedná se o slovníky Josefa Jungmanna a Františka Štěpána Kotta a dále o *Příruční slovník jazyka českého*, *Slovník spisovného jazyka českého* a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, viz Prameny.

Mezi českými frazémy obsahujícími komponent *červený* (viz Příloha 1) převládají výrazy popisující barvu lidského těla, zejména tváře (celkem 35 frazémů). Velkou většinu zde tvoří přirovnání typu *červený jako krocan* (LR – Zaorálek, 1963, s. 472). Kromě neutrálního prototypického významu „zbarvený jako krev, oheň“ (15) se frekvenčně též vyznačuje koncept „varující, upozorňující“ (4) (např. *červená čísla, červená karta*).

Komunismus se sice v české frazeologii tradičně konotuje s adjektivem *rudý* (např. *Rudá armáda, rudé bratrstvo*), obecnější koncept socialismu se však projevuje i v sémantice pojmenování *červený* (např. *červený tisk, červená republika*), jelikož červená barva je v politice tradiční barvou socialistických hnutí.⁵

Následující schéma č. 2 je modelem jazykového obrazu červené barvy vypracovaným na základě korpusových dat. Texturová výplň označuje sémantické komponenty zastoupené pouze v korpusu, tj. ty, které nebyly zaznamenány v tradiční frazeologii. Dva významy však oproti frazeologickému obrazu chybějí, ty jsou v schématu přeškrtnuté. Ovšem vzhledem k tomu, že frazémy, v nichž je pojmenování *červený* s těmito významy spojováno, byly excerpovány ze sborníku přísloví staré češtiny Václava Flajšhansse, se takový výsledek dal očekávat:

„Související s hanbou“:

červenému se nerůhaj a **červen** nebudeš;

barvy **červené** přidati ,zahanbiti‘

(Flajšhans 2013a: 103.)

„Omalovaný“:

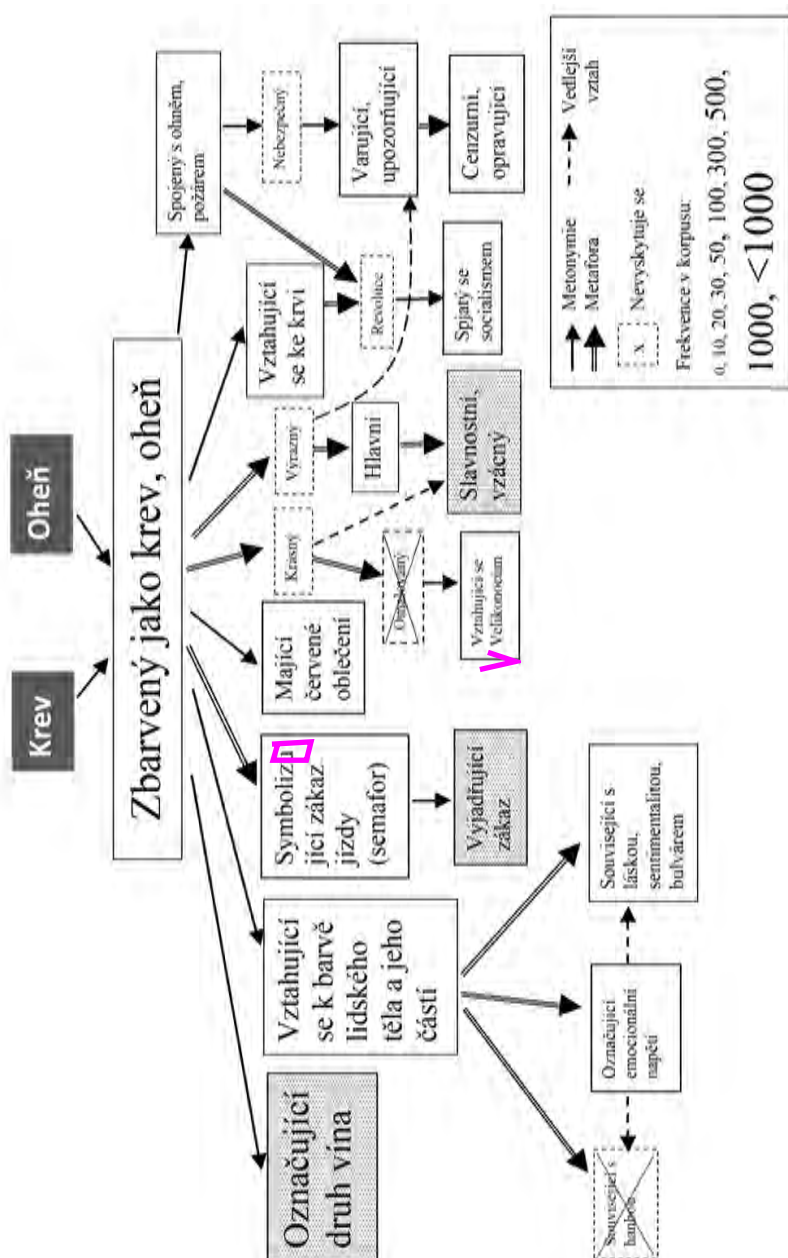
šetřím ho jako **červeného** vaje ,zacházet s něčím jako s malovaným vajíčkem‘;

ten nebude vajec **červených** jiesti ,o mrtvém‘

(Tamtéž.)

5 Červená barva bývá metaforicky spojována s revolucí, jejíž podstata do jisté míry napodobuje ničivý účinek ohně. V 19. století byla červená jako symbol často užívána při různých stávkách a u mnoha levicových hnutí. Poté, co ji v roce 1871 použila Pařížská komuna, se začala asociovat se socialismem; následně ji od roku 1922 začal v této souvislosti užívat Sovětský svaz. Komunisté její význam spojují s barvou krve bojujících za sociální spravedlnost (Feldman 2006, s. 6–10).

Schéma 2: Sémantické schéma pojmenování červené barvy v češtině na základě korpusových dat (SYN2015).

V českém korpusu se ukázal překvapivě vysoký počet citací, ve kterých se pojmenování *červený* vztahuje k vínu (1090). Z toho důvodu byl význam „označující druh vína“ ve schématu 2 zvýrazněn a umístěn do zvláštního pole. Z tabulky 1, obsahující nejfrekventovanější kolokáty analyzovaného adjektiva v korpusu SYN2015, je patrné, že spojení *červené víno* má skutečně největší výskyt. Zvláštní status tohoto spojení lze vysvětlit i skutečností, že v daném případě jde o užití adjektiva *červený* ve funkci klasifikátoru, tj. o vyčlenění (specifikaci) jednoho druhu vína ze tří existujících v rámci víceslovného pojmenování (spíše než o popis skutečného zbarvení nápoje).

	Kolokát (lemma)	Frekvence
1	víno	734
2	kříž	545
3	barva	464
4	karta	252
5	řepa	205
6	koberec	189
7	krvinka	181
8	seznam	145
9	šaty	131
10	paprika	125

Tabulka 1: Seznam deseti nejfrekventovanějších kolokátů adjektiva *červený* v korpusu SYN2015.

Dvěma dalšími významy, jež se oproti tradiční frazeologii vyskytly v korpusu, jsou „vyjadřující zákaz“ (pocházející z dopravní symboliky) a „slavnostní, vzácný“ – a to hlavně díky vysokému výskytu frazémů *červený koberec* a *červený diplom*.

3. Substantivizace

„Korpusový“ obraz červené barvy nastiňuje mimo jiné substantivizace určitých forem jejího pojmenování *červený* / *červená* / *červené*, neboť ty pravděpodobně poukazují na jeho nejsilněji ukotvené konotace. Z kognitivního hlediska představuje tento typ univerbizace svéráznou jazykovou metonymii čili přesnější synekdochou, při níž je název celku zastoupen názvem jeho části. Všechny případy užití zpodstatnělých forem tohoto adjektiva v korpusu SYN2015 shrnuje tabulka 2.

	Substantivizovaná forma	Zastoupený koncept	Počet výskytů	Celkem
1	Červená	Signál STOP! na semaforu	246	273
2	Červené	Červené víno	224	1090
3	Červená / červené	Červené oblečení	89	107
4	Červená	Červená barva	85	549
5	Červená	Červená karta ve fotbalu	41	284
6	Červená	Krev	22	114
7	Červená	Turistická stezka	22	180
8	Červená	Červená barva v ruletě	14	16
9	Červené	Červené pole měřicího zařízení	4	14

Tabulka 2: Užití substantivizovaných forem adjektiva *červený* v korpusu SYN2015.

Kromě údajů o absolutní frekvenci substantivizované formy doprovází každou položku informace o celkovém počtu citací, v nichž se pojmenování *červený* vztahuje k danému konceptu. Například k červenému vínu tak či jinak odkazuje celkem 1090 korpusových dokladů, z nichž 224 připadá na substantivizovanou formu *červené* (viz tab. 2). Je ovšem patrné, že se poměr mezi četnostmi uvedenými ve dvou kolonkách koncept od konceptu výrazně liší. Jakožto explicitnější proto vypadá seřazení označovaných pojmů podle relativní frekvence (viz tab. 3). Vyšší koeficient poukazuje na domínující status zkráceného pojmenování v určitém pojmovém rámci, a naopak.

	Koncept	Relativní frekvence
1	Signál STOP! na semaforu	0.901
2	Červená barva v ruletě	0.875
3	Červené oblečení	0.832
4	Červené pole měřicího zařízení	0.286
5	Červené víno	0.206
6	Krev	0.193
7	Červená barva	0.155
8	Červená karta ve fotbalu	0.144
9	Turistická stezka	0.122

Tabulka 3: Seřazení konceptů zastoupených substantivizovanými formami adjektiva *červený* podle relativní frekvence.

V obou variantách třídění zaujímá horní pozici výraz *červená*, označující červený světelný signál STOP! na dopravním semaforu. Ve výkladových slovnících se tento výraz objevil později než *červená* s významem „krev“ nebo *červené* označující „červené víno“, které jsou zachyceny již v prvním vydání PSJČ (Hujer et al., 1935–1957)⁶ a SSJČ (Havránek et al., 1960, s. 250). Záznam o formě *červená* s výkladem „červeně svítící dopravní signál nařizující stát“ nacházíme až v novějším SSČ (Filipec–Daneš, 1978, s. 59).

Zvýšená pozornost se při analýze korpusového materiálu musela věnovat odlišování případů substantivizace od elipsy substantiva. Srov. např. citaci 1, v níž je *červené* – substantivizovaná forma adjektiva označující červené víno, a citaci 2, v níž dochází ke kontextové elipse substantiva *víno*:

- (1) „Sedíme na terase, otevřu lahev dobrého **červeného**“ (SYN2015).
- (2) „Fajnšmekr nejsem, ale dobré víno mám rád. Chutná mi bílé i **červené**“ (SYN2015).

4. Frazeologická spojení v korpusu

Cenným přínosem využití korpusových dat jsou údaje o frazeologických spojeních, která jsou skutečně zastoupena v současném úzu. Zejména pozoruhodné je objevování nových frazémů, které prozatím nejsou uvedeny ve slovnících. V tabulce 4 je doložen přehled všech frazémů zaznamenaných v korpusu SYN2015, z nichž ty nové jsou označeny tučným písmem. Sémanticky blízké výrazy byly umístěny do jednoho políčka.

	Výraz	Frekvence		Výraz	Frekvence
1	Červený koberec	145	7	Červený hadr	23
	Červený běhoun	2	8	Červená lucerna	17
2	Červený seznam	144	9	Červená čára	11
	Červená kniha	38	10	Červené světlo / světélko	11
	Červená listina	3	11	Dát / dostat / mít červenou	10
3	Červená čísla	76	12	Červený kohout	8
	Červená nula	2	13	Červený telefon	6
4	Červená knihovna	64	14	Červené pondělí	4
5	Červená ni	60	15	Červený úsměv	2
6	Červený diplom	36	16	Červený knoflík	2

Tabulka 4: Frazeologická spojení v korpusu SYN2015.

6 Vyhledáno v online verzi <<http://psjc.ujc.cas.cz/>>.

Sporným momentem je zde minimální frekvence výrazu, která ho opravňuje považovat za frazém. Nejvhodnější řešení zřejmě spočívá v rozlišování centrální a periferní oblasti frazeologie (srov. Čermák, 2007, s. 32). Výrazy *červený úsměv* („krásný, zářivý úsměv“) a *červený knoflík* („to, co může způsobit významné a často přitom nebezpečné, nežádoucí věci“), jež se v korpusu vyskytly každý pouze dvakrát, tedy spíše spadají do periferie. Nízká frekvence může svědčit o počátečním stadiu zapojení nového výrazu do jazykového systému. Soubor frazémů nalezených v korpusu SYN2000, který je prezentován ve studii Věry a Barbary Schmiedtových, výše zmíněné výrazy ještě nezahrnuje, srov.: „červená čísla, červené srdce, červená lucerna – ,nevěstinec‘, červená niť, červená knihovna, červený koberec, červený kohout“ (Schmiedtová–Schmiedtová, 2006).

Nové frazémy se objevují v jazyce především na základě nových reálií v životě společnosti a mohou signalizovat změny v jazykovém obrazu světa. Stále větší význam má v současném životě technika (*červené světlo*) a komunikace (*červený telefon* „horká linka, popř. protikorupční“), doprava a sport (*dát / dostat červenou*), ekonomika a politika (*červený knoflík*), nazývají stále větší ekologické problémy (*červený seznam*).

V důsledku ekonomického a politického, a také demografického vývoje častěji dochází ke krizovým situacím vyžadujícím pomoc postiženým lidem. Takto by se dala vysvětlit skutečnost, že nejfrekventovanějším propriem s adjektivem *červený* je v českém korpusu *Červený kříž* (viz tab. 1).⁷ Nejfrekventovanějším termínem, jak je patrné z tabulky 1, je výraz *červené krvinky*.

Kromě frazeologických spojení stojí za zmínku i nelexikalizovaná obrazná vyjádření s komponentem *červený*. V roli zdrojových oblastí při pojmových přenosech stojících za takovými výrazy nejčastěji vystupuje „semaforová symbolika“ (viz např. 3) a trestání prostřednictvím ukazování karet ve fotbalu (4).

(1) „Obávám se, mademoiselle Musilová, že na cestě k vaší maturitě **svítí červená**.“ (SYN2015)

(2) „Občanská platforma **dostala** žlutou kartu, kdežto Právo a spravedlnost **červenou**.“ (SYN2015)

7 Jedná se o název mezinárodního hnutí, které si staví za cíl ochranu života a zdraví zejména na těch lidech, kteří se ocitli v nouzi následkem válek, přírodních nebo technických katastrof, epidemií apod., a to bez ohledu na národnost, původ, náboženství nebo politický názor postižených.

5. Závěr

V této kapitole jsme se pokusili ukázat, že jazykový obraz světa, stejně jako obraz jeho součástí, je mnohostranným fenoménem, který se dá zkoumat z různých perspektiv. Dodáme k tomu obecnou červenou poznámku, že se při manuálním sémantickém třídění jak frazeologického, tak i korpusového materiálu nelze vyhnout určité míře subjektivity. Je to dáno jednak vágní podstatou zkoumaných jevů, jednak tím, že jsou jazykové jevy těsně spjaty s jevy mimojazykovými. Manuální způsob však dává možnost podchytit mnohem více aspektů než jakýkoli automatizovaný systém.

Prameny

- Čermák, F. (2007): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Nakladatelství Leda.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Nakladatelství Leda.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praha: Nakladatelství Leda.
- Čermák, F. – Holub, J. – Blatná, R. – Kopřivová, M. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*. Praha: Nakladatelství Leda.
- Flajšhans, V. (2013a): *Česká přísloví. Sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. První svazek: A–N*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Flajšhans, V. (2013b): *Česká přísloví. Sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Druhý svazek: O–Ž*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Jungmann, J. (1989): *Slovník česko-německý*. Praha: Academia.
- Kott, F. S. (1901): *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-frazeologickému*. Praha: Nákladem České Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Martincová, O. et al. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha: Academia.
- Martincová, O. et al. (2004): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia.
- Příruční slovník jazyka českého* [online] (1935–1957). O. Hujer – E. Smetánka – M. Wein-gart – B. Havránek – V. Šmilauer – A. Získal (eds.). Dostupné z WWW: <<http://psjc.ujc.cas.cz/>>.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978). J. Filipec – F. Daneš (eds.). Praha: Academia.

- Slovník spisovného jazyka českého* [online] (1960–1971). B. Havránek – J. Bělič – M. Helcl – A. Jedlička – V. Křístek – F. Trávníček (eds.). Dostupné z WWW: <<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc>>.
- Váša, P. – Trávníček, F. (1946): *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový v Praze.
- Zaorálek, J. (1963): *Lidová rčení*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Literatura

- Feldman, D. (2006): Krasnyje belyje: sovetskije političeskije terminy v istoriko-kulturnom kontekste. *Voprosy literatury* [online], 4, s. 5–25. Dostupné z WWW: <<http://magazines.russ.ru/voplit/2006/4/fe1.html>>.
- Gieroń-Czpeczor, E. (2011): *A corpus-based cognitive-semantic analysis of the primary basic colour terms in English and Polish*. Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.
- Lakoff, G. (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. (1987): *Foundations of cognitive grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Rosch, E. (1978): Principles of Categorization. In: E. Rosch – B. Lloyd (eds.), *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, s. 27–48.
- Schmiedtová, V. – Schmiedtová, B. (2002): The color spectrum in language: The case of Czech based on the Czech National Corpus. *Tenth International Symposium on Lexikography, Copenhagen May 4.–6. 2000*, Niemayer, Lexikographica Series Maior 109, Symposium on Lexikography X, s. 285–292.
- Schmiedtová, V. – Schmiedtová, B. (2006): Určení jazykové základovosti barev v Českém národním korpusu. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy* [online], s. 285–313. Dostupné z WWW: <https://www.researchgate.net/publication/268344290_Urceni_jazykove_zakladovosti_barev_v_Ceskem_narodnim_korpusu>.
- Vaňková, I. (2003a): Językowe i kulturowe odniesienia czeskiej nazwy barwy *zelený*. In: R. Grzegorzczkova – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 9–22.
- Vaňková, I. (2003b): Kolory w czeskim obrazie świata: barwa *žlutá*. In: R. Grzegorzczkova – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 69–98.
- Waszakowa, K. (2000a): Podstawowe nazwy barw i ich prototypowe odniesienia. Metodologia opisu porównawczego. In: R. Grzegorzczkova – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część I*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 17–28.

- Waszakowa, K. (2000b): Struktura znaczeniowa podstawowych nazw barw. Założenia opisu porównawczego. In: R. Grzegorczykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część I*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 59–72.
- Waszakowa, K. (2003a): Opis porównawczy znaczeń podstawowej nazwy barwy zielonej w języku polskim, czeskim, rosyjskim, ukraińskim, szwedzkim i wietnamskim. In: R. Grzegorczykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 49–68.
- Waszakowa, K. (2003b): Porównanie znaczeń podstawowych nazw barwy żółtej w języku polskim, czeskim, rosyjskim, ukraińskim i szwedzkim. In: R. Grzegorczykowa – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne. Część II*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 163–188.

• **Zbarvený jako krev, oheň**

Červená nemoc (SJČ, SSJČ)

Červená růže (NSČ)

Červené barety (NSČ)

Červený šátek / sukno (SJČ)

Červený kříž / půlměsíc (SJČ, SSJČ, SSČ)

Červený jako hryz (LR)

o kalina (LR)

o krev (SČFI)

o kyselinka (LR)

o oheň (LR)

o ohnipara (LR)

o plamen (SČFI)

o šarlat (LR)

o turčíněk (LR)

Nepodobno pazdeři k té červené róži (Č. P.)

• **Spojený s krví**

Červený král (SJČ, PSJČ)

Načít z červeného (LR)

Obléknout někoho do červené košile (PSJČ)

Teče / spustila se mu červená (SČFI)

• **Vztahující se k barvě lidského těla a jeho částí (obličej, oči, nos ap.)**

Červenat se studem / hanbou (SČFI)

Červenat (se) až po kořínky vlasů (SČFI)

Mít oči červené jako (angorský) králík (SČFI)

Jsi červený jak tele a hloupý jak dvě (LR)

Červený jako brunát (LR)

o červenec / črvek (LR)

o cihla (SČFI)

o flanel (LR)

o (míšeňské / panenské) jablíčko (PSJČ, SČFI)

o jako by ho krví polil (SČFI)

o jako by byl vodstavenej na slivovici (LR)

o jiskra (LR)

o kohout (SČFI)

o krev (SČFI)

o krocan / krocaní lalok (SSJČ, LR, SSČ, SČFI)

o malina (SČFI)

- opařené prase (SČFI)
- ovesný pecen „silně červený“ (LR)
- ovesný vdolek „bledý“ (LR)
- panenka (SČFI)
- pivoňka (SSJČ, PSJČ, SSČ, SČFI)
- rectorovo tele (LR)
- rak (SSJČ, PSJČ, SSČ, SČFI)
- růže (PSJČ, SČFI)
- selská dcera (LR)
- v jednom ohni (SČFI)
- (vlčí) mák (SČFI)
- zoun / rdoun / rzoun (LR)
- Polévala ho červená (LR, SČFI)
- Vyspat se do červena / na červeně (SSJŠ, LR)
- Začervenat se, že by o něj sirku zapálil (LR)
- že by mohl svíčku od ní rozsvítit (LR)
- jak morák (LR)
- jako holandské sukno (LR)
- jako by ji byl vřelou vodou polil (LR)

- **Mající červené oblečení**

Červený anděl (NSČ)

- **Označující emocionální napětí**

Vidět červeně (SSJČ, SČFI)

- **Související s láskou, sentimentalitou, bulvárem**

Červená knihovna (SČFI)

- **Související s hanbou**

Barvy červené přidati (Č. P.)

Červenému se nerúhaj a červen nebudeš (Č. P.)

- **Spojený s ohněm, požárem**

Červený kohout (SJČ, SSJČ, SSČ, SČFI)

Posadit červeného kohouta někomu na střechu (SJČ, SSJČ, SČFI)

- **Spjatý se socialismem**

Červený tisk (SJČ, SSJČ, PSJČ)

Červená republika (SSJČ, PSJČ)

- **Symbolizující zákaz jízdy (semafor)**
Jít na červenou (SČFI)
- **Varující, upozorňující**
Červená čísla (NSČ)
Červená karta (NSČ)
Červená kniha (SSČ)
Červená nula (NSČ)
- **Cenzurní**
Červená tužka (SJČ, PSJČ)
- **Omalovaný**
Červená vejce (PSJČ)
Šetřit něco jako červeného vejce (Č. P.)
Ten nebude vajec červených jísti (Č. P.)
- **Vztahující se k Velikonocům**
Červené pondělí (SSJČ)
Červené svátky (SJČ, SSJČ, PSJČ)
- **Hlavní**
Červená niť (SJČ, SSJČ, SČFI)
Táhnout se jako červená niť (SSJČ, SSČ, SČFI)

Seznam zkratk:

Č. P. – Česká přísloví (V. Flajšhans)

LR – Lidová rčení (J. Zaorálek)

NSČ – Nová slova v češtině (O. Martincová a kol.)

PSJČ – Příruční slovník jazyka českého (O. Hujer a kol.)

SČFI – Slovník české frazeologie a idiomatiky (F. Čermák a kol.)

SSČ – Slovník spisovné češtiny (J. Filipec a kol.)

O čem vypovídají slova roku?

Michaela Lišková

1. Úvodem

Dějiny slov jsou vždy také dějinami kultury – a naopak. Názorně to demonstrují např. názvy knih přeložitelné jako *Slova, která tvořila dějiny: klíčové pojmy 20. století* (srov. Krome-Walther, 2001) nebo *Hybatelé a revolucionáři: chronologie slov, která utvářela naši dobu* (srov. Ayto, 2006). Zrcadlo jednotlivým kalendářním rokům nastavují tzv. slova roku. Poprvé vyhlásila takového lexikálního reprezentanta *Společnost pro německý jazyk* (*Gesellschaft für deutsche Sprache*) ve Wiesbadenu roku 1971, od roku 1977 tak činí již každoročně. V současnosti jsou slova roku volena celosvětově, a to podle různorodých kritérií (která budou dále specifikována). V zásadě mají zvolené výrazy charakterizovat důležitou událost, nový trend či společensky diskutovaný jev uplynulých dvanácti měsíců; poskytují tak zajímavou (byť dílčí, někdy i tendenční) jazykovou reflexi reality.

V textu se věnujeme slovům roku v českém prostředí a pro srovnání (výběrově) též v prostředí anglosaském. Tyto jazykové okruhy byly zvoleny se zřetelem k potřebě usouvztažnit domácí a globální prostor (angličtina je jedním z nejdůležitějších dorozumívacích jazyků světa a na českou jazykovou situaci má nezanedbatelný vliv). Vzhledem k tomu, že jedno slovo může poskytnout o daném roce jen velmi omezenou informaci, budou uvedena také další slova z užších výběrů lexikálních kandidátů, které obsahují deset až desítky výrazů; jde totiž rovněž o slova s potenciální kulturní závažností.

2. České prostředí

2.1 Slovo roku, *Lidové noviny* a *Lidovky.cz*

V českém prostředí vyhlašují anketu Slovo roku *Lidové noviny* (LN). Organizují ji od roku 2006; od roku 2012 jsou pak zveřejňovány dva vítězné výrazy – jeden vzejde z internetového hlasování čtenářů na portálu *Lidovky.cz*, druhý je určen rozhodnutím redakce LN. Novinářka K. Surmanová (2017) vysvětluje, jakým způsobem jsou slova roku volena: do užšího výběru slov redakce

LN nominuje více než desítku výrazů,¹ které se nejtěsněji pojí s událostmi, trendy a tématy daného roku. Ve čtenářské i následné redakční volbě má jít o výběr „nejreprezentativnějšího výrazu“ roku.²

V anketě LN postupně zvítězila tato slova: roku 2006: *šibalové*; 2007: *blob*; 2008: *poplatky*; 2009: *rychlostudent*; 2010: *fotovoltaika*; 2011: *odklonit*; 2012: *metanol*, čtenáři: *zlojed*; 2013: *realizace*, čtenáři: *viróza*; 2014: *sankce*, čtenáři: *pussy*; 2015: *islám*, čtenáři: *uprchlík*; 2016: *EET*, čtenáři: *pražská kavárna*; 2017: *Antibabiš*, čtenáři: *sorry jako*. Z přehledu je patrné, že volba slov je usku- tečňována s výrazným zřetelem k lokálním (národním) událostem a jevům. Převažují jednoslovné výrazy nad slovními spojeními. Objevují se neolo- gismy mající novou formu i nový význam, např. *fotovoltaika*, příp. jen nový význam, např. *odklonit* „zcizit“, dále okazionalismy (příležitostná pojme- nování), např. *Antibabiš* / *antibabiš*,³ ale i běžná slova, např. *uprchlík*. Zatím pouze jednou se mezi vítězi vyskytlo citátové slovo (*pussy*, s nenáležitou vý- slovností [pasí] podle výslovnosti realizované prezidentem republiky Milo- šem Zemanem). Vlastní jméno se vyskytlo dosud také jen jednou: *Antibabiš*.

Do výběru třinácti kandidátů na Slovo roku 2017 byly jmenovány násle- dující výrazy: *Antibabiš*, *bitcoin*, *burkini*,⁴ *Čapí hnízdo*, *fake news*, *hypotéka*, *máslo*, *Me Too*, *sdílená ekonomika*, *sorry jako*, *Šuman*, *úcelovka* a *kampaň*, *za- brušovat*. Aktuální globální trendy jsou ve výběru reprezentovány výrazy *bitcoin* „kryptoměna a platidlo užívané při online platbách“; *fake news* „dez- informace prezentovaná jako skutečné zprávy, lživé zprávy“; hashtagem *Me Too*, užívaným na sociálních sítích ženami pro označení skutečnosti, že i ony mají zkušenost se sexuálním obtěžováním nebo zneužíváním; a slov- ním spojením *sdílená ekonomika* „ekonomický systém, v němž jsou služby a majetek sdíleny (zdarma nebo za poplatek) mezi soukromými osobami“. Nominace slova *burkiny* reaguje na tuzemskou diskusi o nošení muslim- ských koupacích oděvů do českých bazénů a akvaparků; debaty na toto téma probíhaly i v jiných evropských zemích.

Ostatní denotáty jsou vázané na domácí události. Na výrazné zvýšení cen na českých trzích (a jeho silnou tematizaci i ve veřejném prostoru) po-

1 Počet slov v užším výběru se během let proměňuje, např. roku 2013 to bylo 14 slov, roku 2015 – 15 slov, roku 2017 – 13 slov.

2 Čtenáři mají tedy omezené možnosti, neboť mohou v anketě volit pouze z výrazů stanove- ných redakcí. Bez ověření v praxi se lze jen dohadovat, zda by čtenářská nominace výrazů přinesla v daném roce výrazně odlišné výsledky.

3 Pro zjednodušení dále v textu píšeme už pouze *Antibabiš* (nejde-li o citátové užití). Dokon- ce ani vyhlašovatelé ankety nejsou v zápisu tohoto slova jednotní: zatímco v internetovém komentáři k nominovaným slovům se užívá podoba s malým počátečním písmenem (MP) (Surmanová, 2017), v tištěném článku LN (Kábátová-Tománek, 2017) informujícím o lexi- kálním vítězi roku 2017 je používána varianta s velkým počátečním písmenem (VP). V kor- pusu SYN v6 převažuje psaní s VP (92 dokladů s VP oproti 18 dokladů s MP).

4 Pravopisně *burkiny*.

ukazují výrazy *hypotéka* a *máslo*. Sloveso *zabrušovat* se použil poslanec Miloslav Rozner (Svoboda a přímá demokracie) v jazykově bizarním – a dnes již takřka zlidovělém – vyjádření: *Nechci se do toho zabrušovat, abych se pak z toho nemusel zase vybrušovat*. Mluvčí patrně zkombinoval slovesa *zabrousit* (do něčeho) s významem „v hovoru se dostat“, resp. jeho ojedinělou nedokonavou formu *zabrušovat*, a *vybruslit* (z něčeho) s významem „dostat se z obtížné situace“, resp. jeho řídkou nedokonavou formu *vybruslovat*. Zvratnou podobu získala tato slovesa v Roznerově promluvě zřejmě vlivem významově blízkého slovesa *dostat se*.⁵

Zbylé výrazy jsou spojeny s osobou politika Andreje Babiše, který stojí v čele politického hnutí ANO. Čapí hnízdo je název zážitkové farmy vlastněné příbuznými A. Babiše, o níž se frekventovaně mluvilo v souvislosti se zneužitím evropských dotací. Jméno Šuman odkazuje na twitterový účet s plným názvem Julius Šuman, na němž byly zveřejňovány dokumenty a nahrávky, které měly svědčit o manipulativnosti a nepoctivosti jednání A. Babiše.

Dvojici slov *účelovka* a *kampaň* A. Babiš často reagoval na různá obvinění z nekalých skutků. V odůvodnění lexikální nominace těchto slov se mj. píše: „Slovo *účelovka* už má své heslo na wikipedii a oficiálně povýšilo na neologismus“ (Surmanová, 2017). Upřesněme, že se jedná o heslo na platformě Wikislovník⁶ a že je problematické s odkazem na otevřený slovník (tvořený a editovaný širokou veřejností) mluvit o „oficiálním“ statusu slova.

Slovní spojení *sorry jako*, které zvítězilo ve čtenářské volbě s 2789 hlasy, získalo popularitu už na počátku roku 2017 – po lednovém vyjádření Andreje Babiše pro Českou televizi o výši jeho příjmů. Expresivní spojení *sorry jako* se používá se značně širokou platností, od „promiňte, pardon“ přes „no dovolu, tak to pr“ až po „trhněte si nohou“ (srov. Lišková, 2017).

Konečná volba slova *Antibabiš* jakožto „nejreprezentativnějšího“ výrazu roku 2017 redakcí LN je diskutabilní. Ve čtenářském hlasování slovo získalo

5 Neobratnost ve vyjadřování M. Roznera není reflektována pouze na základě nešťastného užití slovesa *zabrušovat se*, politik je autorem dalších pozoruhodných výroků, mj. „musíme odbykrokitizovat“ nebo „určitě možná úplně nesouhlasím“ (více na internetové stránce neznámého autora nazvané *Zabruš*; dostupné z WWW: <<http://ministrkultury.cz/>>). Vzhledem k tomu, že poslanec Rozner je prezentován jako stínový ministr kultury, je nízká úroveň jeho rétorických schopností vnímána obzvláště citlivě. Otevřený slovník *Čestina 2.0* registruje i nové výrazy vzniklé s využitím příjmení M. Roznera, srov. *rozneromat* „člověk, který neumí dát dohromady smysluplnou větu a funguje jen jako generátor náhodných slov; podle politika SPD Miloslava Roznera“; *rozner* „člověk omylem, ba dokonce nevědomě (srov. *soukup*) působící v určitém oboru či profesi i přes základní neznalosti a naprostou neschopnost, kvůli kterým působí komicky, často se tak do něčeho zabrušuje a následně vybrušuje; podle experta na kulturu a poslance SPD Miloslava Roznera“ (dostupné z WWW: <<https://cestina20.cz/>>).

6 *Účelovka*, (neologismus, v obecném jazyce) účelová kampaň, srov. podle WWW: <<http://bit.ly/2oLqCba>>.

pouhých 79 hlasů a není prominentní ani z hlediska frekvence užívání. Zveřejněné odůvodnění LN není právě přesvědčivé, vyznívá manipulativně až tendenčně; černobíle vykresluje A. Babiše jako aktivní osobnost, která je napadána méně úspěšnými konkurenty.⁷ Vodítka k volbě nenacházíme ani v jazykové utvářenosti slova: předpona *anti-* patří k produktivním slovo-tvorným prostředkům, ve spojení se jménem politika však není ani častá, ani naopak výjimečná; dřívější výraz *Antibursík*⁸ se dostal dokonce do názvu politické strany (Antibursík – stop ekoteroru!). Vzhledem k tomu, že je A. Babiš vlastníkem mediální skupiny MAFRA, do níž patří jak *Lidové noviny*, tak portál *Lidovky.cz*, nabízejí se úvahy o možnosti politického ovlivňování mediálního obsahu a vyvstávají i jisté pochybnosti o redakčním přístupu k lexikální anketě. Bohužel není možné konfrontovat výsledek ankety LN s rezultátem jiné české alternativy, neboť ta neexistuje.⁹

Tematicky bychom mohli užší výběr Slova roku 2017 rozdělit do následujících skupin: ekonomika (*bitcoin*, *hypotéka*, *máslo*, *sdílená ekonomika*); chování (*sorry jako*; *zabrušovat (se)*), nové technologie (*bitcoin*);¹⁰ odívání (*burkiny*); politika (*Antibabiš*, *Čapí hnízdo*, *účelovka* a *kampaň*, *Šuman*); společnost (*Me Too*); zpravodajství (*fake news*).

2.2 Miscelanea

Pro doplnění charakteristiky českého prostředí zmiňme určité doplňky v podobě „osobních“ slov roku. Na ně jsou totiž dotazovány význačné osobnosti veřejného života, příp. je sdělují z vlastního popudu. V anketě *Respektu* (2017), jež zjišťovala, které slovo podle dotázaných vystihuje rok 2017, odpovídala mj. socioložka Naďa Straková (*sorry jako*), novinář Mikuláš Kroupa

7 „Vzhledem k tomu, jak činný a výrazný byl Andrej Babiš, není se co divit, že se k němu vytvořila silová protiváha. Svou osobností a jménem dal název programu několika politických stran, které kandidovaly do sněmovny s tím, že nejsou jako on a nespojí se s ním. Výraz antibabiš prosákl do partajních debat a běžného slovníku, například sociální demokraté si na svých setkáních několikrát zopakovali, že antibabiš jejich voliče odrazuje, ale přeci v rétorice vytrvali, až prvně ve své historii utrpěli jednociferný volební zisk. Hlavním představitelem antibabišovského tábora je TOP 09“ (Surmanová, 2017).

8 Vznikl jako protest vůči Martinu Bursíkovi, politikovi akcentujícímu ekologii, působícímu ve Straně zelených a Liberálně ekologické straně.

9 Konkurenční anketu Slovo roku inicioval portál *Novinky.cz*: dne 25. 1. 2017 byli čtenáři redakcí tohoto zpravodajského serveru vyzváni, aby posílali své tipy na výraz, který nejlépe vystihuje rok 2017, který se objevuje často v souvislosti s aktuálními událostmi a trendy nebo který během roku změnil význam. Vyhodnocení mělo probíhat následovně: „Porota složená z jazykovědců a členů redakce vybere z vašich tipů 20 slov, ze kterých si vy, čtenáři *Novinek*, zvolíte v on-line anketě pět finalistů. Z nich pak porota vybere Slovo roku 2017“ (dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2ohZVe0>>). Výběr dvaceti slov však nebyl redakcí *Novinek.cz* zveřejněn (patrně ani proveden), a nedošlo tak ani k vyhlášení lexikálního vítěze.

10 Výraz *bitcoin* byl zařazen do dvou tematických skupin, ekonomika a nové technologie, neboť pro obě je stěžejní.

(zbabělost), správce twitterového účtu ministerstva kultury Petr Kukal (*kampaň*), dokumentaristka Apolena Rychlíková (*relativizace*) a filozof Jaroslav Peregrin (*bitcoin* nebo *vrah*). Novinář Tomáš Otta sdělil v editorialech časopisu *ForMen* (2018) svůj tip na slovo roku: pozdrav *mávám* na konci e-mailů. Mediální teoretik Jan Jiráček v rozhovoru pro *ČRo Dvojku* (2018) by za slovo roku prohlásil adjektivum *toxický*.

Miloš Čermák zveřejnil přímo svou „abecedu roku 2017“ (Čermák, 2017). Čtenářům *Hospodářských novin* nabídl 25 výrazů, které podle něho „nejvíce rezonovaly v roce 2017“: **a**hoj lidi, **b**itcoin, **c**ovfefe, **d**otard, **E**lon Musk, **f**ake news, **g**ender, Jiří **H**lavatý, **I**rma, **j**ezevčík, **K**ajíněk, **L**ouis C. K., **m**áslo, **N**ohavica, **o**bjetí, **p**iráti, **r**oaming, **s**ex, **t**errorismus, **U**ber, **v**lajky, **W**einstein, **i**Phone **X** Apple, **y**outhquake, **z**ákaz kouření.

3. Anglosaské prostředí

Z mnoha žebříčků slov roku v anglosaském prostředí se budeme věnovat volbě *Společnosti pro americkou angličtinu*¹¹ (*American Dialect Society*), která má v této činnosti nejdelsí anglosaskou tradici, a volbě tří prestižních slovníkových redakcí, které na ni aplikují různorodá kritéria: *Oxford Dictionaries*, *Collins Dictionary* a *Merriam-Webster*. (Dále jsou známy např. volby *Global Language Monitor*, *Australian National Dictionary Centre*, *Dictionary.com*, *Chambers Dictionary*, ale anglosaské výsledky není možné zohlednit v úplnosti).

3.1 Word of the Year, American Dialect Society

Americké sdružení *American Dialect Society*, založené roku 1889, volí Slovo roku (*Word of the Year*) od roku 1990. Kritéria jsou následující: slovo je v daném roce nové nebo nově oblíbené, je široce a/nebo významně užíváno, vypovídá o veřejném diskurzu nebo ho reflektuje, není nadužíváno nebo chybně užíváno (podle <<http://bit.ly/2FODULy>>).

Za výraz roku 2017 bylo vyhlášeno substantivum *fake news*. Nominováno bylo množství slov v řadě kategorií, mezi něž patří i Nesmysl roku, Hashtag roku nebo Emoji roku, např.:

- **slova z oblasti politiky:** *antifa* („antifašistické organizace a hnutí jako celek“),¹² *dotard* („stará osoba, která vykazuje úpadek mentálních schopností“; výraz použil Kim Jong-un na adresu Donalda Trumpa);
- **slova z oblasti digitálních technologií:** *blockchain* („technologie umožňující provoz kryptoměn jako bitcoin, jejichž hodnota v roce 2017 vý-

¹¹ Překlad podle Oliva (2017).

¹² Uvedené výklady významu jsou překladem anglických definic zveřejněných *American Dialect Society*; překlad M. L.

- razně vzrostla“),¹³ *digital blackface* („když – obvykle bílá – osoba užívá obrázky černochů jako představitele sebe sama na sociálních sítích“);
- **slangová/neformální slova:** *snatched* („dobře vypadající, atraktivní“);
  - **nejužitečnější slova:** *die by suicide* (varianta spojení *to commit suicide*, která neimplikuje kriminální čin); *millennial pink* („odstín růžové na zboží a sociálních sítích užívaný mileniály a určený pro ně“);
  - **slova s největší šancí na úspěch:** *fake news* („dezinformace nebo nepravda prezentované jako reálná zpráva; skutečná zpráva prohlášená za nepravdivou“), *unicorn* („unikátní člověk nebo věc“);
  - **nejtvůřivější slova:** *askhole* („osoba, která neustále pokládá divné nebo nepříjemné otázky“), *broflake* („muž nebo chlapec, který postrádá odolnost nebo schopnost zvládnout neshody nebo prohry“);
  - **eufemismus roku:** *alternative facts* („opačné informace, které odpovídají něčemu pohledu nebo interpretaci událostí“), *problematic* („zlehčující způsob vyjádření, že je něco velmi špatné nebo nepřijatelné politicky nekorektní“);
  - **nesmysl roku (WTF Word of the Year):** *covfefe* (pravděpodobně „špatně napsané slovo s neznámým významem použité ve tweetu Donalda Trumpa“), *raw water* („voda z přírodních zdrojů bez filtrování nebo jiného ošetření“);
  - **hashtag roku:** *#MeToo* (označení ženami, které mají zkušenost se sexuálním zneužíváním nebo útokem); *#Resist* (slogan vzdoru, např. antitrum-povského);
  - **emoji roku:** 🐐 GOAT (Greatest Of All Time; nejlepší všech dob); im 🧐 (impeach; obvinít vysokého veřejného činitele); 🧐 (žena s šátkem na hlavě nebo s hidžábem).

3.2 Word of the Year, Oxford Dictionaries, Collins Dictionary, Merriam-Webster

Redakce **Oxford Dictionaries** vyhlašuje Word of the Year od roku 2004. Zvolený výraz by měl v předcházejících dvanácti měsících přitahovat velkou pozornost široké veřejnosti, měl by reflektovat étos, náladu, starosti daného roku a zároveň mít potenciál jakožto slovo s kulturní hodnotou. Slovo nemusí být nové, ale v daném roce by mělo být užíváno významně nebo nápadně. Výběr začíná nominováním kandidátů na slovo roku: využívají se sofistikované softwarové nástroje v korpusu *Oxford Corpus*, obsahujícím an-

13 Zajímavé informace o hledání počestného ekvivalentu anglického slova *blockchain* poskytuje Wikipedie: „Jednoslovný český ekvivalent pro anglický termín ‚blockchain‘ dlouho chyběl. Od začátku roku 2017 běžel na stránkách www.blockchain.cz projekt, který si kladl za cíl takové slovo vybrat. Nakonec bylo vybráno slovo *bločenka*. Pracovní návrhy obsahovaly mj. slova *blokčejn*, *bloksfř*, *bloknet* apod.“, srov. podle WWW: <<http://bit.ly/2D3LYVO>>.

glické, především internetové texty mnoha žánrů, a to z celého světa. Editoři slovníku v průběhu roku posílají své tipy a zvažuje se mnoho návrhů, které veřejnost posílá na sociální sítě a blog *Oxford Dictionaries*. Nakonec je možné zvolit dvě různá slova roku, pro americkou a britskou angličtinu. V posledních letech však patrně vlivem globalizace vítězí na obou stranách Atlantiku stejný výraz. Pro rok 2017 byl zvolen neologismus *youthquake* – „významná kulturní, politická nebo společenská změna vyvolaná nebo inspirovaná mladými lidmi“. Všechna slova z užšího výběru jsou zařazena do slovníku, jestliže v něm předtím nebyla.¹⁴ Přehled nominovaných slov (i z dalších slovníků) je v tabulce níže.

Redakce **Collins Dictionary** si klade za cíl vyhlašovat Word of the Year, výraz, který se objevil nebo byl prominentně používán v daném kalendářním roce. Lexikografové vytipovávají nová slova nebo slova již existující, jejichž popularita se během roku zvýšila v souvislosti s aktuálními událostmi nebo trendy a jimž se může měnit význam, od roku 2012. Při rozhodování se využívá *Collins Corpus*, obsahující rozmanité zdroje psané a mluvené angličtiny z celého světa. Zvažují se slova, která odrážejí společenský a kulturní vývoj v daném roce, která byla používána k pojmenování výrazných fenoménů a zkušeností. To, které se nejvýrazněji dostalo do popředí, je slovem roku. Pro rok 2017 byl zvolen výraz *fake news* – „lživé, často senzační informace šířené jako zprávy“. Podobně jako u *Oxford Dictionaries* jsou všechna slova z užšího výběru zařazena do slovníku, pokud v něm již předtím nebyla.¹⁵

Představitelé slovníku **Merriam-Webster** zveřejňují výběr deseti finálových slov a následně vítězné slovo (Word of the Year) od roku 2003. Pro získání lexikálních kandidátů se využívá kvantitativně-kvalitativních metod. V internetovém lexikonu *Merriam-Webster* se z vyhledávaných výrazů za uplynulých dvanáct měsíců vyfiltrují ty, které byly hledány výrazně častěji než v předchozích letech. Online slovník má měsíčně miliony přístupů, statistiky tak mohou poskytnout relevantní podklady. Tyto výstupy jsou porovnávány s diskutovanými společenskými událostmi. Vítězné slovo roku 2017, *feminism*, bylo loni vyhledáváno o 70 % víckrát než v roce 2016 a zároveň společensky významně rezonovalo.¹⁶ Vzhledem k použité metodice musejí už být slova nominovaná do užšího výběru součástí slovníku.

14 Podle internetového příspěvku *Word of the Year: FAQ* (dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2wmTQ2N>>).

15 Podle internetových příspěvků *Collins Word of the Year 2016 Q & A* (dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2Fyl3Xi>>) a *Etymology Corner – Collins Word of the Year 2017* (<<http://bit.ly/2Fch2Es>>).

16 Podle internetových příspěvků *Merriam-Webster's 2017 Words of the Year: Feminism, dotard, gaffe, syzygy, and 6 more of the top lookups in 2017* (dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2yhDk3o>>) a *Word of the Year 2017: Feminism is our 2017 Word of the Year* (<<http://bit.ly/2BDJX6d>>).

Oxford Dictionaries	Collins Dictionary	Merriam-Webster
youthquake výrazná kulturní, politická nebo sociální změna vyvolaná nebo inspirovaná mladými lidmi ¹	fake news lživé, často senzační informace šířené jako zprávy	feminism 1 teorie politické, ekonomické a sociální rovnosti pohlaví 2 organizovaná činnost ve jménu ženských práv a zájmů
VÍTĚZ 2017		
Antifa politické protestní hnutí zahrnující autonomní skupiny spojené militantním odporem vůči fašismu a jiným formám extrémně pravicové ideologie	Antifa podstatné jméno: 1 antifašistická organizace 2 člen antifašistické organizace přídavné jméno: 3 zahrnující antifašistickou organizaci, patřící, vztahující se k ní	complicit napomáhající při spáchání zločinu nebo dělání něčeho špatného
broflake muž, který se snadno rozčílí nebo se cítí uražen progresivními postoji, které jsou rozporu s jeho konvenčními nebo konzervativními názory	Corbynmania velké nadšení pro Jeremyho Corbyna, předsedu britské Labour Party	recuse 1 vyloučit (se) jako soudce v konkrétním případě 2 vyloučit (se) z účasti, aby se předešlo střetu zájmů
gorpcore způsob oblékání využívající praktického oblečení, které je typické pro outdoorové aktivity	cuffing season období podzimu a zimy, v němž nezadaní lidé údajně tíhnou k hledání pevných vztahů než aférek	empathy schopnost vcítit se do pocitů jiných lidí
kompromat kompromitující informace shromažďované za účelem vydírání, diskreditace nebo manipulace někým, obvykle k politickým účelům	echo chambre prostředí, zejména na sociálních sítích, v němž jakékoli projevení názoru se pravděpodobně setká se souhlasným přijetím, neboť bude čteno nebo vyslechnuto lidmi, kteří mají podobné názory	dotard senilní osoba
milkshake duck osoba nebo věc, která na sociálních sítích nejprve podnítl potěšení, ale brzy se ukáže, že má nepříjemnou nebo odpornou minulost	fidget spinner malá hračka obsahující dvě nebo tři křídla uspořádaná kolem středového ložiska, která se pomocí prstů roztáčí pro zlepšení soustředění nebo úlevu od stresu	syzygy téměř přímá konfigurace tří nebeských těles (jako je Slunce, Měsíc a Země během slunečního nebo měsíčního zatmění) v gravitačním systému

newsjacking praxe využívání aktuálních událostí nebo zpravodajských příběhů tak, aby propagovaly určitý výrobek nebo značku	gender fluid neidentifikující se výhradně s jedním pohlavím	gyro sendvič zejména z jehněčího nebo hovězího masa, rajčat, cibule a jogurtové omáčky v pita chlebu
unicorn označení něčeho, zejména jídla nebo pití, co je v barvách duhy, ozdobené třpytkami apod.	gig economy ekonomika, v níž je málo stálých zaměstnanců a většina pracovních míst je přidělena dočasným nebo nezávislým pracovníkům	federalism rozdělení moci v organizaci (jako je vláda) mezi ústřední autority a jednotlivé složky
white fragility rozpaky a obranný postoj na straně bílé osoby, když je konfrontována s informacemi o rasové nerovnosti a nespravedlnosti	Insta vztahující se k aplikaci Instagramu užívané ke sdílení fotografií	hurricane tropický cyklón s větry o rychlosti nejméně 74 mil (119 kilometrů) za hodinu, který se vyskytuje zejména v západním Atlantiku a je obvykle doprovázen deštěm, hromy a blesky a který se někdy přesunuje do mírných zeměpisných šířek
	unicorn 1 fantazijní tvor zobrazovaný jako bílý kůň s jedním dlouhým spirálovitým rohem rostoucím z čela, považovaný za symbol nevinnosti a čistoty, 2 nedávno založený podnik, jehož hodnota je více než miliarda dolarů	gaffe 1 společenské faux pas 2 výrazná chyba

Pozn. Uvedené výklady významu jsou překladem anglických definic zveřejněných danými slovníky; překlad M. L.

Anglické kandidáty na slovo roku bychom souhrnně (s výjimkou kategorie Emoji roku) mohli rozdělit do následujících tematických oblastí: design a odívání (*gorpcore*, *millennial pink*); ekonomika (*gig economy*, *unicorn*); fantazie a hračky (*unicorn*, *fidget spinner*); gastronomie (*gyro*, *raw water*, *unicorn*); gender (*gender fluid*); kriminální činnost (*complicit*); nové technologie (*blockchain*); politika (*alternative facts*, *antifa*, *Corbynmania*, *federalism*, *komproamat*, *recuse*); problematický člověk (*askhole*, *dotard*); přírodní a vesmírné jevy (*hurricane*, *syzygy*); psychologie (*broflake*, *empathy*, *white fragi-*

lity); sociální sítě (*blackface, echo chambre, Insta, milkshake duck*); společnost (*cuffing season, feminism, gaffe, #MeToo, #Resist, youthquake*); zpravodajství (*fake news, newsjacking*).

4. Závěr

Slova roku mají vypovídat o trendech a společenském étosu předchozích dvanácti měsíců. Do jednoho slova pochopitelně nelze vtělit celý roční vývoj národa, resp. jazykového společenství. V celé šíři jej nemohou pokrýt ani další slova nominována do užšího výběru, přesto však tyto pravidelně zveřejňované výrazy poskytují velmi cennou reflexi – nejen pro kulturní lingvistiku.

Při volbě českých i anglických slov jsou zohledňovány jak jevy a tendence globální (*bitcoin, sdílená ekonomika; alternative facts, feminism*), tak lokální (*Antibabiš, zabrušovat (se); Corbynmania, dotard*). Z tematických oblastí jsou nejvýrazněji zastoupeny politika (*účelovka a kampaň; antifa*), ekonomika (*hypotéka; gig economy*), společnost (*Me Too; youthquake*), nové (digitální) technologie (*bitcoin; blockchain*) a zpravodajství (*fake news; newsjacking*). Stojí za povšimnutí, že mezi slova roku se řadí také hashtagy, v případě *American Dialect Society* dokonce i emoji. Slova roku ukazují nejen tvořivý potenciál jazyka a jeho uživatelů (v případě mnoha neologismů), ale i komplexní dynamiku vývoje slov: některé výrazy se po ohraničené etapě intenzivního užívání zase rychle z jazyka ztrácejí (*zlojed*).

Jednotlivé společnosti či redakce docházejí v jednom roce zpravidla k různým výsledkům. Je to způsobeno odlišnými kritérii, metodikami i osobnostmi, které slovo roku volí. Zatímco v představených anglickojazyčných institucích se na výsledku volby vždy podíleli jazykovědci, v české volbě LN tomu tak není. Poslední volba redakce LN (*Antibabiš*) může vzbuzovat pochybnosti o reprezentativnosti slova, avšak i přes eventuální výhrady je třeba ocenit aktivitu LN, vyvíjenou v tomto směru nepřerušeně od roku 2006. Do budoucna by byla vítána volba slova roku i českou jazykovědnou organizací, jako je *Jazykovědné sdružení, Kruh přátel českého jazyka, Kruh moderních filologů* nebo *Ústav pro jazyk český AV ČR*, v. v. i. Jazykovědci byli dosud pouze dotazováni na komentáře k už zvoleným slovům roku, aktivní roli v jejich volbě neměli. Při svém zapojení by mohli nejen dohlédnout na jazykovou kultivovanost ankety (srov. *burkini, Antibabiš / antibabiš*), ale – a to především – odhalovat zajímavé lingvistické – i kulturnělingvistické – souvislosti a prezentovat je veřejnosti. Jazykovědce by mohla participace na volbě slova roku inspirovat ke specifickým interdisciplinárním výzkumům slovní zásoby, zejména takovým, které se zabývají vztahem jazyka a jazykového společenství, jazyka, kultury a její rozrůzněnosti. Takové propojení akademického světa s širokou veřejností by tedy mohlo být přínosné pro obě strany.

Prameny

Seznam mediálních komunikátů

- Čermák, M. (2017): Tohle je „Abeceda roku 2017“. Jaké emoce ve vás vyvolává? *Hospodářské noviny*, 29. 12. 2017, s. 20.
- Jak to vidí Jan Jiráček. Rozhovor vedený Z. Senkovou. *ČRo Dvojka*, 17. 1. 2018.
- Kabátová, M. – Tománek, T. (2017): Slovo roku: Antibabiš. *Lidové noviny*, 29. 12. 2017, s. 3.
- Které slovo podle vás vystihuje rok 2017 a proč? *Respekt*, 18. 12. 2017, s. 6.
- Lišková, M. (2017): Sorry jako. *Lidové noviny*, 29. 12. 2017, s. 5.
- Maxová, V. (2011): Slovo roku. *Vesmír* [online], 90, č. 12, s. 671. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2EH7Coe>>.
- Oliva, K. (2017): Slovo roku 2016 podle Olivy. *Novinky.cz* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2ohZVeo>>.
- Otta, T. (2018): Vzpomínka na slovo roku. *ForMen*, 5. 1. 2018, s. 6.
- Surmanová, K. (2017): ANKETA: Zabrušovat, máslo, Čapí hnízdo, sorry jako... Hlasujte pro Slovo roku 2017. *Lidovky.cz* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<http://bit.ly/2FnlZLN>>.

Seznam lexikografických portálů

- Collins Dictionary* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.collinsdictionary.com/>>.
- Collins Word of the Year 2016 Q & A* <<http://bit.ly/2Fyl3Xi>>.
- Etymology Corner – Collins Word of the Year 2017* <<http://bit.ly/2Fch2Es>>.
- Čeština 2.0* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://cestina20.cz>>.
- Merriam-Webster* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.merriam-webster.com/>>.
- Merriam-Webster's 2017 Words of the Year: Feminism, dotard, gaffe, syzygy, and 6 more of the top lookups in 2017* <<http://bit.ly/2yhDk3o>>.
- Word of the Year 2017: Feminism is our 2017 Word of the Year* <<http://bit.ly/2BDJX6d>>.
- Oxford Dictionaries* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.oxforddictionaries.com/>>.
- Word of the Year: FAQ* <<http://bit.ly/2wmTQ2N>>.
- Wikislovník* [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://cs.wiktionary.org/>>.

Literatura

- Ayto, J. (2006): *Movers and Shakers: A Chronology of Words that Shaped Our Age*. Oxford: Oxford University Press.

- Hebal-Jezińska, M. (2016): Słowa roku w czeskim dyskursie publicznym. *Przegląd Humanistyczny*, 60, č. 3, s. 95–109.
- Krome, S. – Walther, H. (2001): *Wörter, die Geschichte machten: Schlüsselbegriffe des 20. Jahrhunderts*. Gütersloh – München: Bertelsmann Lexikon Verlag.
- Mediální archiv Newton Media [online]. Praha: Newton Media, a. s. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://mediasearch.newtonit.cz>>.
- Wikipedie [online]. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://cs.wikipedia.org/>>.
- Words of the Year. *American Dialect Society*. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://www.american-dialect.org/woty>>.
- Wort des Jahres. *Gesellschaft für deutsche Sprache*. Cit. 26. 2. 2018. Dostupné z WWW: <<https://gfds.de/aktionen/wort-des-jahres/>>.

O autorech

Róbert Bohát | rbohata@isp.cz

Doktorand Ústavu českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Věnuje se výzkumu „metafor, kterými se učíme“, tj. metafor učení (se) a jejich vlivu na úspěch či neúspěch ve vyučování. Kromě budování korpusu pedagogických metafor (*Corpus Comenius*) se zajímá o využití korpusové lingvistiky ve výuce a také v kognitivní lingvistice. Vyučuje na *International School of Prague*.

Alena Bohunická | alena.bohunicka@uniba.sk

Docentka na Katedře slovenského jazyka Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Publikovala studie a monografie o metafoře, jazykovém stylu, jazykové a sociální cizosti. Pedagogicky působí v oblasti všeobecné jazykovědy, sociolingvistiky, stylistiky a rétoriky.

Jan Dušek | jdusek@ujc.cas.cz

Absolvent češtiny a latiny na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, doktorand Ústavu českého jazyka a teorie komunikace. Pracuje v oddělení vývoje jazyka v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Věnuje se vývoji češtiny, zajímá se o starší českou literaturu. Zaměřuje se také na didaktiku českého jazyka, opět s ohledem na jeho vývoj. Učí češtinu pro cizince v Ústavu jazykové a odborné přípravy Univerzity Karlovy.

Michaela Lišková | michaeliskova@gmail.com

Absolventka bohemistiky a doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. K jejím odborným zájmům patří zejména (nová) slovní zásoba a slovníky. Od roku 2004 pracuje v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., od roku 2012 se podílí na přípravě *Akademického slovníku současné češtiny*. V disertační práci se věnuje neologismům v odborném, mediálním a běžném obrazu světa.

Mira Nábělková | mira.nabelkova@gmail.com

Docentka na Katedře středoevropských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kam přišla v r. 1999 po předcházejícím působení v jazykovědném ústavu Ludovíta Štúra Slovenské Akademie věd v Bratislavě. Zabývá se slovenskou lexikologií a lexikografií, porovnávací slovensko-českou

lexikologií se zřetelem na problematiku lingvokulturémat. Věnuje se rovněž sociolingvistickým aspektům česko-slovenských vztahů.

Lenka Okrouhlíková | lenka.okrouhlikova@ff.cuni.cz

Akademický pracovník Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vystudovala obory Učitelství francouzštiny – dějepis a Čeština v komunikaci neslyšících; doktorské studium absolvovala v oboru Speciální pedagogika. Publikuje práce zejména z oblasti notace, lexicografie a historie znakových jazyků.

Ivana Procházková | ivana.prochazkova@umc.cz

Vědecký pracovník Katedry Starého zákona na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy a zároveň duchovní a vedoucí Institutu vzdělávání Evangelické církve metodistické v České republice. Uplatňuje přístupy kognitivní a kulturně orientované lingvistiky v biblistice, v centru jejího zájmu jsou dnes zejména konceptuální metafory v hebrejském textu Starého zákona užívané v pojmové oblasti ZÁKON, PRÁVO, SPRÁVEDLNOST a SOUD.

Jana Přikrylová | prikrylovaj@email.cz

Absolventka bohemistiky a v současné době doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Hlavním předmětem jejího badatelského zájmu je policejní mluva, v obecnější rovině pak slangy a argot, různé pohledy na ně a jejich možné definice.

Lucie Saicová Římalová | Lucie.SaicovaRimalova@ff.cuni.cz

Docentka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se kognitivním přístupem k jazyku, osvojováním češtiny u česky hovořících dětí a stylistickou a pragmatickou analýzou komunikace.

Lucie Šťastná | lucie-stastna@seznam.cz

Absolventka bohemistiky a v současné době doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Věnuje se zkoumání kategorií a stereotypů v přirozeném jazyce a studiu dalších témat kognitivní a kulturní lingvistiky. Dlouhodobě se zabývá tématem zvířat v jazykově-kulturním obrazu světa a stereotypy různých zvířecích druhů.

Zdenka Švarcová | z.svarcova@gmail.com

Profesorka lingvistiky japonského jazyka a literatury, garantka oboru Japonská filologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se mj. sémantikou poetických textů. K výzkumu obrazu světa v jazyce při-

spívá jednak ukázkami sémantické funkce původně čínských znaků (fono-ideografů) užívaných pro zápis japonštiny, jednak příklady básnických obrazů v japonské poezii.

Tatiana Timoshchenko | t.timoshchenko@seznam.cz

Absolventka oboru Teoretická a aplikovaná lingvistika na Ruské státní univerzitě humanitních věd v Moskvě, od roku 2010 doktorandka Ústavu českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Věnuje se zkoumání kognitivních kategorií spojených s pojmenováními barev v češtině a ruštině, zejména ve frazeologii.

James W. Underhill | james-william.underhill@univ-rouen.fr

Profesor *Université de Rouen* v Normandii. Odborně se věnuje translatologii, poetice, kulturní lingvistice a etnolingvistice. Zkoumá obraz světa v jazyce a kulturní koncepty, zabývá se filosofií jazyka Wilhelma von Humboldta. Profesionálně překládá, zejm. umělecké texty.

Irena Vaňková | irena.vankova@ff.cuni.cz,

Docentka bohemistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, od roku 2014 v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících. Zabývá se etnolingvistikou, kognitivní a kulturní lingvistikou (též se zaměřením na interpretaci poezie) a filosofií jazyka; věnuje se také kognitivně a kulturně orientovanému studiu českého znakového jazyka.

Jmenný rejstřík

Věcný rejstřík

Horizons of Cognitive-Cultural Ethnolinguistics.

Metaphors, Stereotypes and Cultural Richness of Languages as Worldviews

The topic of this monograph, as suggested by the title (emphasizing sharing, cultural relativity and cognitive as well as social importance of metaphors and stereotypes), is introduced in the first chapters that accentuate two key issues of cognitively and culturally oriented linguistics. The first chapter by **Alena Bohunická** called **Metaforika jazykového relativizmu. K pojmu vzorec v prácach Benjamina Lee Whorfa (The Metaphorics of Linguistic Relativity. On the Concept of PATTERN in B. L. Whorf's Work)** focuses on the analysis of metaphors in the works of the classic representative of linguistic relativity. It primarily concentrates on the notion of PATTERN in terms of language conceptualization, followed by the interpretation of the metaphors of power and of seeing / depicting that have shaped two key ideas of Whorf's theory: language "forces" its unsuspecting users to adopt a certain "view" of the world, but linguists are able and obliged to – as the author argues – expose the metaphors and reveal their relativity.

In the second chapter called **Humor a nenávisť v etnických stereotypoch. Perspektíva kultúrnej lingvistiky (Humour and Hatred in Ethnic Stereotypes. The Perspective of Cultural Linguistics)**, James W. Underhill demonstrates the stereotypes connected in America as well as in European societies with different neighbouring countries and above all ethnic minorities that the "majority" encounters in everyday life. The negative stereotypical characteristics reconstructed on the basis of jokes (about Afro-Americans, Turks, Arabs, or Mexicans) point to ethnocentrism, manifested in the form of the opposition "us vs. them". Through the analysis of jokes, cartoons and newspaper articles, the author reveals prejudices and minor as well as major manifestations of hatred, indicating the stereotypes related to the "strange ones", but also showing how members of the given communities (judging "the strange ones" in their jokes and expressions) understand themselves.

Drawing from a socially up-to-date discourse, **Ivana Procházková** examines in the third chapter **the language of metaphors about human**

rights (Řeč metafor o lidských právech). Based on the analysis of metaphorical expressions used in the handbook of youth education on human rights (*Kompas*), she identifies key metaphors that contribute to the conceptualization of the notion of HUMAN RIGHTS. The cognitive linguistics analysis has revealed that these metaphors draw inspiration from biblical texts and some Christian doctrines. Texts in *Kompas* show an ideologized, tendentious conceptualization of the notion of HUMAN RIGHTS, embodied in the metaphor HUMAN RIGHTS ARE DEITY.

Other chapters refer to stereotypes that are culturally important in different communities. These cultures are both close and distant in terms of location, time and language used to construct the stereotypes. These are often expressed metaphorically as shown in the 4th chapter by **Zdenka Švarcová:** in her study called **Měsíc jako zdroj představ vyjádřených japonským jazykem (Moon as a Source of Concepts Expressed in the Japanese Language)**, she focuses on the conceptualization of the moon in Japanese poetry. The moon (*cuki*) is a remarkably busy language sign in Japanese, used both in conversation and in poetry. Several meanings can be documented, especially in ancient Japanese poetry, based on the form of the moon at different times of the day and seasons, but also referring to various moods of the human mind; the moon is also often personified and regarded as a companion and confidant of intimate feelings. In the 5th chapter called „**V červáněk zatím Tatra se shálí... “Tatry v česko-slovenskej kultúrnej reflexii (“As Tatra clothes in the blush of dawn...” Tatry from Czech-Slovak Cultural Perspective)**, **Mira Nábělková** studies the concept of Tatra Mountains in Slovak and Czech settings, taking into account the long-time cultural link between the two countries. She argues that the association (or even identification) of Slovakia with the Tatras is a part of the collective identity of Slovaks and is also reflected by Czech authors, from 19th century to the present day. The importance of Tatra Mountains is supported in the lyrics of the Slovak national anthem *Nad Tatrou sa blýska (Lightning over the Tatras)* which are often cited and travestied both in Czech and Slovak and associated (similarly to the emblematic Tatras) with Slovakia in various contexts.

The next three chapters concentrate on stereotypes associated with body parts. In the 6th chapter called „**Srdce moudrého je po jeho pravici“**. **Jazykový obraz srdce v biblické knize Přísloví (“A Wise Man’s Heart is at His Right Hand” A Linguistic Image of the Heart in the Biblical Book of Proverbs)**, **Róbert Bohát** identifies different aspects of the biblical concept of HEART (Hebr. *leb* or *leb / lebab*) and argues that the ethical and intellectual aspect of heart in the *Book of Proverbs* prevails over the emotional one. And so, heart in biblical Hebrew is not an emotional counterpart of rationality, but a holistically unifying centre of both main aspects of human soul. – **Irena Vaňková**, author of the 7th chapter called „**Dyt se nosí i do kostela“**.

Stereotyp, pojmové profily a představová schémata spojená s jednou tabuizovanou částí těla ("It even Goes to Church with You" Stereotype, Concept Profiles and Image Schemas Related to a Certain Taboo Body Part), focuses on the Czech vulgarism *prdel* ('ass') and the corresponding stereotype. Within the scope of four profiles (manifestation, localization, function and gesture), the dictionary and textual data reveal the richness of meanings pointing to a number of conceptual areas via metaphor and metonymy. This leads to the formulation of more general semantic-pragmatic and cultural aspects of the corresponding vulgarism. – As the title of the 8th chapter **Králíčí pacička a myší ocásek. Zvířecí části těla ve folkloru (Rabbit Paw and Mouse Tail. Animal Body Parts in Folklore)** suggests, **Lucie Štastná** concentrates in her text on somatisms related to animals. Having studied prosaic folklore texts, she describes how the image of individual body parts relates to the stereotype of the respective animal (e.g., a mouse tail and a mouse stereotype). She also looks at the analogy of the corresponding parts of the human and animal body (animal paw – human hand) and its role in the context of the magical worldview.

The next three chapters are devoted to the study of social stereotypes, i.e. stereotypes connected with people. The text of the 9th chapter by **Lucie Saicová Římalová** entitled **Rodina očima mladých mluvčích češtiny (Family from the Point of View of Young Speakers of Czech)** presents the results of a questionnaire survey conducted among Czech university students. The family stereotype reflected in students' responses referring to both its stability and variability, has been influenced by the specific situation of the respondents (finding themselves somewhere in between their original family and their future one, probably not yet established in most cases). Nevertheless, the results have shown which features seem to be stable in the concept of family (love, mutual support, safety) and which seem to have undergone changes recently (the link between family and marriage, the role of children, the importance of pet animals). – In the 10th chapter, **Jan Dušek** examines **the image of the midwife in Middle Czech (Obraz porodní báby ve střední češtině)**, based mainly on documents from the Lexical Database of Baroque and Humanist Czech. He also studies the stereotype of the midwife as a representative of a prominent female profession in midwifery manuals from the early modern period that describe typical activities and characteristic features of these women. He then identifies several profiles of the midwife stereotype: midwife as a good Christian, as an expert, as a maid, as a governess, and as a nurse for both mother and child. – **Jana Příkrylová** examines another socially anchored stereotype in the 11th chapter entitled **Pojmenování policisty v českém prostředí. Jedna z cest k rekonstrukci stereotypu (The Nomination of the Policeman in the Czech Setting. One Way to Reconstruct a Stereotype)**. Based on her

own large corpus of both historical and present-day nomination examples, she describes semantic areas (or resources of the metaphors) that served as a basis for the nomination, and shows how the analysis of different (especially expressive) names for policeman, from the perspective of criminal offenders, general public and the police themselves, can help investigate the stereotype.

In the 12th chapter, **Lenka Okrouhlíková** introduces the topic of Czech Sign Language, focusing on the motivations for meaning and, subsequently, on the exploration of stereotypes in CSL. In her text **Znaky pro jídlo v českém znakovém jazyce – jejich motivace a utváření v historickém kontextu** (**The Food Signs in Czech Sign Language – their Motivation and Formation in the Historical Context**), she concentrates on the original signs created by teachers of former “Institutes for the Deaf” to meet the educational and communication needs of their pupils. She monitors how the illustrative and visually motivated signs for food, including fruit and vegetables, reflect their most typical characteristics: the shape and look of the food, the way it is prepared, produced or consumed, the color or the taste. The old signs are then confronted with the contemporary ones, using rich visual material. Interestingly, food that is consumed seasonally or regularly can motivate the signs describing the relevant calendar units. Attention is also paid to the verb “to eat” and its various realizations, connected with the food shape, form, or way of eating.

The 13th chapter by **Tatiana Timoshchenko**, entitled **Obráz červené barvy v češtině: frazeologie vs. korpus** (**The Image of Red Colour in Czech: Phraseology vs. Corpus**), presents the analysis of the red colour image based on both traditional phraseology (excerpted from dictionaries) and corpus data. The corpus-based evidence supports the dictionary findings, but also points out to shifts in meaning, reveals new collocations (or phrasemes) related to new reality or prominent areas of life within the community) and thus reflects the slight transformation of the worldview (*červený koberec* ‘red carpet’, *červený diplom* ‘red diploma’, *červený seznam* ‘red list’). – Michaela Lišková in the last chapter is also interested in the shifts in the Czech worldview that can be reflected in language. She asks the following question in the title: **O čem vypovídají slova roku** (**What do the Words of the Year Tell us**). The word of the year concept is now well-known worldwide; the words of the year are selected based on different criteria by different institutions or even individual users of language. The author analyses the Czech lexical representatives of the year (selected by the editors of the *Lidové noviny* newspaper and by the readers of its online version *Lidovky.cz*) and compares them to their English counterparts. The word of the year is meant to represent a typical event, a new trend or a publicly discussed phenomenon and thus should be able to characterize the

social atmosphere of the past year. In retrospect, these words may provide an interesting (though partial and sometimes tendentious) reflection of reality, and reveal social links related to language as a worldview (however changing and culturally relative). Therefore, the author argues, the words of the year certainly deserve more attention from Czech linguists and relevant institutions that could ensure the quality of the survey and at the same “be inspired to carry out interdisciplinary research of the lexicon, focusing particularly on the relation between language and language community, or language, culture and its diversity.”

This citation from the final chapter succinctly summarizes the spirit of the whole publication aiming to inspire and encourage researchers to set out on this research journey.

Irena Vaňková, Lucie Šťastná (eds.)

Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II.

**Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků
jako obrazů světa**

Vydala Univerzita Karlova, Filozofická fakulta,
nám. Jana Palacha 2, Praha 1,
jako 72. svazek řady Varia

Typografická osnova František Štorm
Redakce Ladislava Součková Linhartová
Sazba z písma Skolar Dušan Neumahr
Vydala Togga, spol. s r. o., Praha
Vydání první, Praha 2018